

ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDASÁGTAN, ÁTALAKULÁS, TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL
A projektjellegű részvétel és a részvételi akciókutatás szerepe
a fenntarthatósági transzformációkban

MÁLOVICS GYÖRGY

ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDASÁGTAN, ÁTALAKULÁS, TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL

A projektjellegű részvétel és a részvételi akciókutatás szerepe
a fenntarthatósági transzformációkban

Szeged 2020

Szakmai lektor:
Szigeti Cecília

Kötet- és borítóterv:
Szőnyi Etelka

ISBN: 978-963-315-437-3

© Málovics György 2019
© JATEPress 2020

TARTALOM

Ábrák és táblázatok jegyzéke	6
Szövegdobozok jegyzéke	7
1. Bevezetés	9
2. Az ökológiai közgazdaságtan mint transzformatív fenntarthatósági megközelítés	15
2.1. A gazdaság fenntartható mérete	17
2.1.1. A gazdasági folyamat természete	17
2.1.2. A természet szerepe a gazdasági folyamatban	22
2.1.3. Technológiai változás és helyettesítés	24
2.1.4. Fenntartható méret és transzformáció	31
2.2. Értékelés és döntéshozatal	37
2.2.1. Az ökológiai rendszerek sajátosságaiból fakadó problémák	39
2.2.2. Társadalmi gyökerű problémák	42
2.2.3. Ökológiai közgazdaságtani értékelési és döntéshozatali alternatívák	45
2.3. Összegzés	49
3. Projektjellegű deliberatív technikák	51
3.1. A társadalmi részvétel sokfélesége – hazai kutatások	52
3.2. Jó minőségű deliberatív részvétel, deliberatív részvételi technikák és helyi fejlesztési döntések	55
3.3. Az értékelt deliberatív részvételi technikák bemutatása	59
3.3.1. Állampolgári tanács	59
3.3.2. Konszenzus konferencia	61
3.3.3. 21. századi városgyűlés	63
3.3.4. Vitázó közvéleménykutatás	66
3.4. Következtetések: projektjellegű részvételi technikák és ökológiai közgazdaságtan	70
4. A projektjellegű részvételtől a részvételi akciókutatásig	75
4.1. A projektjellegű részvétel korlátai a transzformatív környezeti fenntarthatósági változások kapcsán	76
4.1.1. A projektjellegű részvétel kritikája – a részvétel zsarnoksága	76

4.1.2. A transzformatív környezeti fenntarthatósági szempontok megjelenésének korlátai a projektjellegű technikák esetében	78
4.2. Részvételi akciókutatás	88
4.2.1. Ontológiai, episztemológia	89
4.2.2. A RAK alapvonásai és folyamata	91
4.3. Részvétel, akció, kutatás – a részvételi akciókutatás főbb jellemzői, dilemmái	98
4.3.1. Részvételi akciókutatás és részvétel	98
4.3.2. RAK, akció, kutatás	100
4.3.3. Részvétel, akció, kutatás, képessé tétel, átalakulás (transzformáció)	103
4.3. Összegzés	107
5. Összegzés	109
Felhasznált irodalom	113

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. <i>ábra.</i> A fenntartható fejlődésről szóló nézetek tipizálása*	16
2. <i>ábra.</i> Marginális és nem-marginális (nemlineáris, küszöbértékekkel jellemezhető) rendszerek viselkedés kapcsán tapasztalható érték (jól-lét) változás	40
3. <i>ábra:</i> Az állampolgári tanács sematikus ábrája, intézményesített tovaryűrűző hatásai	59
4. <i>ábra:</i> A konszenzus konferencia főbb lépései	62
5. <i>ábra:</i> A vitázó közvéleménykutatás főbb lépései	67
6. <i>ábra.</i> Példák a részvételi akciókutatásban alkalmazható kutatási és aktivista módszerekre	100
1. <i>táblázat.</i> A környezetgazdaságtani és ökológiai közgazdaságtani paradigma néhány főbb jellemzője	49
2. <i>táblázat.</i> A tárgyalt részvételi módszerek értékelése	72
3. <i>táblázat.</i> Részvételi akciókutatás és konvencionális kutatás – a folyamatok összehasonlítása	96
4. <i>táblázat.</i> Főbb állomások egy „tankönyvi” RAK folyamatban	97

SZÖVEGDOBOZOK JEGYZÉKE

1. szövegdohoz: Úttörő környezeti és ökológiai közgazdászok hazánkban .	18
2. szövegdohoz. Ökológiai lábnyom, társadalmi metabolizmus és fenntarthatóság	19
3. szövegdohoz. Ökoszisztéma szolgáltatások felmérése hazánkban	22
4. szövegdohoz. Bizonytalanságok a technológiák természeti környezetre és emberi jól-létre gyakorolt hatása kapcsán – a nagyléptékű nukleáris balesetek esete	27
5. szövegdohoz. Az ózonréteg elvékonyodása, mint a nem szándékolt mellékhatások ijesztő iskolapéldája	28
6. szövegdohoz. Az ökohatékony-ság-központú környezeti politika és a visszapattanó-hatás szemléltetése az IPAT formulán keresztül	30
7. szövegdohoz. Cargonomia – egy “degrowth” vállalkozás hazánkban	33
8. szövegdohoz. Feltétel nélküli alapjövedelem és nemnövekedés	35
9. szövegdohoz. Példa részvételi értékelési folyamatra a természeti környezet vonatkozásában	38
10. szövegdohoz. Példa nagyfokú tehetetlenséggel bíró, visszafordíthatatlan, nemlineáris, küszöbértékkel jellemezhető, emberi jól-létet veszélyeztető környezeti folyamatokra	41
11. szövegdohoz. Példa a részvételi demokrácia eszköztárából – a részvételi költségvetés	47
12. szövegdohoz. Az Állampolgári Tanács (ÁT) technika alkalmazásai	52
13. szövegdohoz. A részvételi folyamatok egy lehetséges elemzési kerete: a hatalomkocka	57
14. szövegdohoz. A jó minőségű részvétel szempontjainak érvényesülése az állampolgári tanács módszerének esetében	58
15. szövegdohoz. Példa az állampolgári tanács módszerének alkalmazására	60
16. szövegdohoz. Példa a konszenzus konferencia módszerének alkalmazására	63
17. szövegdohoz. Példa a 21. századi városgyűlés módszerének alkalmazására	65
18. szövegdohoz. Példa a vitázó közvéleménykutatás módszerének alkalmazására	68
19. szövegdohoz. Környezetvédelmi mozgalmi hullámok, gondolkodás-módok	80
20. szövegdohoz. A környezeti fenntarthatóság reform álláspontja és a vállalatok	81
21. szövegdohoz. A reform, illetve transzformatív álláspont által a környezeti fenntarthatóság érdekében javasolt egyes környezetpolitikai eszközök	84
22. szövegdohoz. Ki érdekelt a gazdasági növekedésben?	87
23. szövegdohoz. Az akciókutatás sokszínűsége	89

24. <i>szövegdo</i> boz. Az akciókutatás minőségi kritériumai	92
25. <i>szövegdo</i> boz. Példa kép-hang módszer alkalmazására hazánkban	95
26. <i>szövegdo</i> boz. Példa akció-reflexió fázisokra egy harai részvételi akció- kutatási folyamatban	98
27. <i>szövegdo</i> boz. Példa akció-orientált együttműködésre egy klíma- változással kapcsolatos részvételi akciókutatási folyamatban	99
28. <i>szövegdo</i> boz. Példa eltérő érintettek eltérő érdekeltségeire RAK folyamatokban	103
29. <i>szövegdo</i> boz. A transzformációs cél előtérbe kerülése az akció- kutatásban – az Action Research c. folyóirat szerkesztőinek felhívása . .	104
30. <i>szövegdo</i> boz. Kihívások a részvételi akciókutatás képessé tételi és transzformatív potenciálja kapcsán	106

1. BEVEZETÉS

Jelen könyv (monográfia) fókuszában a napjaink környezeti (fenntarthatósági) válsága kapcsán létező és egyre népszerűbb tudományos és társadalmi megközelítés, az *ökológiai közgazdaságtani transzformatív megközelítés*, és az ennek kapcsán a megoldás irányába történő elmozdulás egyik aspektusa, a *deliberatív részvétel* áll.

A könyv tehát vállaltan *ökológiai közgazdaságtan megközelítésű* – ez egyértelmű szerzői érték- és paradigmaválasztás. Értékválasztás egyrészt a tekintetben, hogy a fenntarthatóságot – azt, hogy a jövő generációk is emberhez méltó életet élhessenek Földünkön –, egyértelműen kívánatos célnak tartja. És értékválasztás a tekintetben is, hogy e témát pusztán egy szempontra fókuszálva közelíti meg a lehetséges számos aspektus közül (lásd pl. Harari 2018): a környezethasználat és a jövőbeni emberi jól-lét¹ viszonya kapcsán.²

Paradigmaválasztás a tekintetben, hogy a techno-szeptikus alapállásból fakadóan napjaink környezeti problémáit súlyos, az emberi jól-létet már néhány évtizedes távlatban is komolyan veszélyeztető rendszerszintű (strukturális) problémahalmaznak tekintjük, amelynek kapcsán a technológiai megoldások szükségesek, ám nem elégségesek. Ennek ellenkezője a techno-optimista álláspont (2. fejezet). Mivel a techno-optimista-technoszkeptikus vita egy jövőre vonatkozó vita, így ez tulajdonképpen egy „hitvita” – egyik álláspont érvényessége sem bizonyítható tudományos igényességgel/bizonyossággal. Így egy környezeti problémákkal, ezek megoldásával foglalkozó könyv (1) vagy egymás mellett mutatja be ezeket, vagy (2) nyíltan (vállaltan) vagy burkoltan (rejtve) paradigmát választ, azaz előfeltevéssel él a technológiai változás jövőbeni környezeti hatásai, környezeti szűkösséget csökkentő potenciálja kapcsán. Jelen könyvben ez utóbbi – nyílt szerzői paradigmaválasztás – történik.

A technoszkeptikus álláspontból pedig az következik, hogy napjaink környezeti (és a jelen könyvben csak érintőlegesen tárgyalt, ám a szerző értékválasztás szerint pontosan ugyanennyire releváns és súlyos társadalmi) problémákat okozó folyamatok *strukturális* jellegűek, azaz legalapvetőbb társadalmi struktúráinkba, intézményeinkbe kódoltak. Ennek következtében a megoldásoknak is ilyeneknek (*transzformatívaknak*, azaz jelenlegi struktúráinkat átalakítóknak) kell lenniük.

A fentieknek megfelelően a *könyv célja*: (1) bemutatni az ökológiai közgazdaságtan ún. transzformatív fenntarthatósági álláspontját, és érvelni ennek érvé-

¹ Jól-lét (well-being) alatt a közgazdaságtanban az anyagi jólétnél (welfare) szélesebb értelemben vett életminőséget értjük (Gébert 2015).

² Nyilvánvaló, hogy a jövő generációk jól-létét számos más társadalmi–gazdasági–technológiai folyamat is befolyásolja a környezeti változás mellett, a fokozódó társadalmi egyenlőtlenségektől kezdve a „big data” és mesterséges intelligencia fejlődésén át a szingularitás potenciális eljöveteleig (Harari 2018).

nyessége, azaz a szerzői paradigmaválasztás megalapozottsága mellett; valamint (2) bemutatni és elemezni – az ökológiai közgazdaságtan által is hangsúlyozott – deliberatív részvétel szerepét és egyes eszközeit, amelyek hozzájárulhatnak a fenti jellegű változásokhoz.

A fenti célok elérése érdekében a könyv *három fejezetre* tagolódik.

Először (2. fejezet) megismertetjük az olvasót az *ökológiai közgazdaságtani transzformatív fenntarthatósági szemlélettel* – hiszen a könyv későbbi fejezeteiben bemutatott deliberatív részvételi technikák és folyamatok értékelésének ez jelenti kiindulópontját. A fejezetben a fenntarthatóság reform és transzformatív megközelítése közti különbségeket a közgazdaságtan azon paradigmáin (környezetgazdaságtan, illetve ökológiai közgazdaságtan) keresztül mutatjuk be, amelyek kifejezetten a gazdálkodás és a természeti környezet viszonyának elemzését helyezik a középpontba.

Ezután (3. fejezet) egyfelől meghatározzuk a „jó minőségű” *deliberatív részvétel kritériumait*, majd bemutatunk és elemzünk négy olyan *projektjellegű deliberatív részvételi döntéselőkészítési technikát* (állampolgári tanács, konszenzuskonferencia, 21. századi városgyűlés, vitázó közvéleménykutatás), amelyek standardizált módszertannal rendelkeznek, és amelyek kifejezetten úgy kerültek kialakításra, hogy a társadalmi részvétel potenciális hátrányait/veszélyeit minimalizálják, az attól elméletileg elvárt előnyök érvényesülését pedig biztosítsák. Így elvileg képesek/alkalmasak lehetnek teret engedni a zöld/transzformatív preferenciáknak a fejlesztési/társadalmi döntések során. A fejezet tehát az ökológiai közgazdaságtan szerint kulcsfontosságú deliberatív részvétel gyakorlatával foglalkozik – ezen belül is konkrétan a jó minőségű részvételt elviekben biztosítani képes zárt végű, projektjellegű deliberatív részvételi technikákkal.

A záró fejezetben (4. fejezet) bemutatjuk, hogy a *részvétel és kizárás jelenségei meglehetősen viszonylagosak*. A harmadik fejezetben tárgyalt eszközök például megfelelőek lehetnek egyes társadalmi szereplőknek arra, hogy számukra érdemi társadalmi részvételi lehetőséget biztosítsanak, míg mások számára esetlegesen nem, így ezek alkalmazása utóbbiakat, illetve az általuk képviselt szempontokat akár kifejezetten ki is zárhatja (legitimálhatja a kizárásukat) a fejlesztési folyamatokból, a részvétel depolitizálása révén. Így e fejezetben a mély deliberatív részvétel koncepciójára és projektjellegű technikáira annak kérdésén keresztül reflektálunk kritikai módon, hogy a koncepció és a korábban bemutatott technikák mennyiben képesek elősegíteni a természet, természeti környezet, különösen pedig a természet szempontjából értelmezett transzformatív szemlélet megjelenését a helyi fejlesztési folyamatokban, illetve milyen korlátjaik vannak ennek kapcsán. Végül bemutatjuk a *részvételi akciókutatás* megközelítését, amely egy kifejezetten a transzformatív változások érdekében folyó részvételi és kutatási folyamat, és mint ilyen, potenciálisan válaszokat kínálhat a projektjellegű részvételi technikák vonatkozó korlátjaira.

A könyv elsősorban *három célcsoportnak* íródott. Először is, az ökológiai közgazdaságtan, ennek transzformatív környezeti fenntarthatósági nézőpontja, a társadalmi részvételi technikák és a társadalmi hatással kombinált tudományos kutatási folyamatok, és az előbbieik összefüggései iránt érdeklődő, *felsőoktatásban dolgozó oktatók, kutatók* (kollégák) számára. Jelen könyv ugyanis új, legjobb tudásunk szerint máshol – sem magyar, sem angol nyelven – nem tárgyalt összefüggéseket tárgyal az ökológiai közgazdaságtan, transzformatív környezeti fenntarthatóság, projektjellegű részvétel és részvételi akciókutatás koncepciói közt.³

Másodszor, érdekes lehet a könyv azon *gyakorló szakemberek* számára, akik érdeklődnek részvételi fejlesztési és döntéselőkészítési folyamatok intézményesítése iránt (például a településfejlesztésben). A könyv második és harmadik fejezete ugyanis részletesen tárgyal olyan technikákat, koncepciókat, amelyek kipróbáltak (alkalmazhatóságukat számos példa bizonyítja), esetenként standardizált módszertannal rendelkeznek, s mint ilyenek kifejezetten alkalmasak a jó minőségű deliberatív részvétel intézményesítésére.

Végül reményeink szerint hasznos lehet a könyv a *felsőoktatásban oktatási célokra*, elsősorban talán a környezetgazdaságtani, ökológiai közgazdaságtani, helyi (részvételi) fejlesztési, akciókutatási témájú kurzusok esetében.

Elsősorban utóbbi két funkciót – azaz a gyakorlati szakemberek, illetve oktatás számára való használhatóságot, hasznosíthatóságot – szolgálják a könyvben megtalálható *szövegdobozok*, amelyek hazai és nemzetközi kutatások, alkalmazások bemutatásával igyekeznek közelebb hozni az olvasóhoz az esetenként elméletibb, absztraktabb mondanivalót, és kínálnak lehetőséget a további tájékozódásra adott kérdéskörrel kapcsolatban.

Végül egy személyes megjegyzés – és egyben egyfajta „történeti szemléletű” szakmai köszönetnyilvánítás. A jelen könyvben visszaköszönő megközelítés (paradigma- és értékválasztás) számomra 2003 után kezdett megalapozódni. A környezeti és társadalmi problémák, illetve a környezetgazdaságtan és ökológiai közgazdaságtan (pl. Daly, Schumacher vagy Georgescu-Roegen művei) iránti érdeklődésemet Buday-Sántha Attila Professor keltette fel doktori kurzusain, illetve írásain keresztül. Nagy hatással volt a jelen könyvben is (reményeim szerint) tükröződő gondolkodásmódra, hogy 2006 környékén csatlakoztam a Védegylet Egyesülethez, egészen konkrétan annak szegedi csoportjához, ahol nagyon sokáig együtt dolgoztam Szentistványi Istvánnal, és megismerkedtem és elkezdhettem együtt dolgozni Pataki Györggyel, akinek nem csupán szakmai értelemben köszönhetek nagyon sokat. Kicsivel ezután, 2008 környékén kezdett el kialakulni munkahelyemen, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karán (SZTE GTK) az a kutatói közösség, amely elvezetett 2013-ra az SZTE GTK Kutatóközpont megalakulásához.

³ Az egyetlen általunk ismert kivétel Bodorkós (2010), aki az ökológiai közgazdaságtan és a részvételi akciókutatás között teremt kapcsolatot, azonban nem a környezeti fenntarthatósági transzformációk, hanem a két megközelítés ontológiai, episztemológiai alapállása felől közelítve.

Máig e közösség az, amelyik szakmai identitásomat talán legerősebben meghatározza. E közösség tagjainak, Bajmócy Zoltánnak, Gébert Juditnak, Juhász Juditnak, Méreiné Berki Boglárkának, és Mihók Barbarának szintén hálával tartozom a közös gondolkodásért, munkáért, barátságért. 2011 környékén alakult ki – az SZTE GTK Kutatóközponttal szoros átfedésben – az a baráti-szakmai közösség, amely az Akciókutatók a Fenntarthatóságért (AKUT) egyesület kialakulásához vezetett, amely csoport a mai napig szintén fontos szerepet játszik (szakmai) életemben. Végül, de nem utolsó sorban nagyon sokat köszönhetek Nagy Mihálynak, a Szegedi Cigány Nemzetiségi Önkormányzat, és az Elszalasztott 1000 Év közhasznú Egyesület elnökének, akivel lassan 10 éve működünk együtt egy részvételi akciókutatói folyamatban, és aki megmutatta nekem, hogy egy kutató-nem kutató kapcsolat milyen jó lehetőséget nyújt a különböző (akadémiai, illetve helyi, gyakorlati) tudásformák kombinálására, és ezekből új, megalapozott és cselekvőképes tudás létrehozására – és hogy ebből fakadóan mennyire avított és érvénytelen legtöbbször a szakértő-laikus dichotómia annak hagyományos értelmezésében.

A fenti személyek mellett sokat köszönhetek három olyan szakmai szervezetnek, melynek tagja vagyok, s melyek konferenciáin az elmúlt évtizedben kutatási eredményeimet a szakmai közösséggel évről-évre megoszthattam, s azokra visszacsatolást kaptam. Ezek a (1) hazai területi–települési folyamatokat kutatókat összefogó Magyar Regionális Tudományos Társaság (www.mrtt.hu); az (2) ökológiai közgazdász kutatók fő nemzetközi (és ezen belül különösen az európai) szervezete, a European Society for Ecological Economics (<http://www.euroecolecon.org/>), illetve (3) az európai (és mostanra már Európán kívüli) science shop⁴-okat (és mostanra számos részvételi kutatót) összefogó Living Knowledge Network (<https://www.livingknowledge.org/>).

Végül, a jelen könyvben leírtakra lényegi hatással volt két olyan kutatási projekt is, amelyekben részt vehettem. Az Európai Unió hetedik kutatási keretprogramjának keretén belül folyó PERARES („*Public Engagement with Research And Research Engagement with Society*” – <https://www.livingknowledge.org/projects/perares/>) projektnek köszönhetően kerültem be azon nemzetközi részvételi kutatói hálózatokba, amelyek ma is meghatározó szerepet töltenek be szakmai kapcsolatrendszeremben. E projekt keretében kezdtem el alaposabban is megismerni a részvételi akciókutatás koncepciójával, amely azóta egyértelmű irányítóként szolgál, bármilyen kutatási folyamatba is kezdek. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) keretében megvalósult „*A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével*” című projekt (OTKA K–109425) során pedig lehetőségem volt elmélyedni a társadalmi részvétel, az ennek gyakorlati

⁴ A Science shop célja a civil társadalmi szereplők számára a független és a (helyi) társadalmi igényekre reagáló kutatási kapacitás biztosítása (Mulder – De Bok 2006). A hazai egyetemek közül a Budapesti Corvinus Egyetemen található megnevezésében is science shop-ként működő szervezeti egység, a Corvinus Science Shop – amelynek sorsa legfrissebb információink alapján a „Corvinust” érintő átszervezések következtében sajnos meglehetősen bizonytalan.

megvalósítását szolgáló technikák, az ezekben rejlő lehetőségek, valamint ezek korlátaival kapcsolatban.

Remélem, hogy jelen könyv az olvasó számára érthetően megteremti a kapcsolatot azon koncepciók, jelenségek közt, amelyek számomra az elmúlt 15 évben kutatói pályámon jelentőséggel bírtak – azaz remélem sikerül érthetően bemutatnom, hogy az ökológiai közgazdaságtani világnézetből hogyan következik a részvételi (együttműködő), demokratikus és akcióorientált (társadalmi hatásorientált) kutatási, illetve szélesebb értelemben vett társadalmi folyamatok iránti elköteleződés. Azaz: hogyan következik egyik első kapcsolódó írásunkból (Málovics–Bajmócy 2009), amelyre jelen könyv első fejezete is épül, az a munka, amit napjainkban végzünk az SZTE GTK Kutatóközpontban, és az AKUT Egyesületben, leginkább a részvételi akciókutatás elvei és gyakorlata mentén, elsősorban a fenntarthatóság társadalmi (igazságossági) pilléréhez kapcsolódva (lásd pl. Málovics et al. 2018a,b, 2019a, b).

2. AZ ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDASÁGTAN MINT TRANSZFORMATÍV FENNTARTHATÓSÁGI MEGKÖZELÍTÉS⁵

Jelen fejezet *célja*, hogy megismertesse az olvasót az ökológiai közgazdaságtani transzformatív fenntarthatósági szemlélettel – hiszen a könyv későbbi fejezetében bemutatott részvételi technikák és folyamatok értékelésének ez jelenti a kiindulópontját.

A fejezet elején fontos hangsúlyozni, hogy a fenntarthatóságnak, fenntartható fejlődésnek napjainkra számos megközelítése él egymás mellett. Ezek bemutatása messze túlmutat jelen könyv, különösen pedig egyetlen könyvfejezet keretein. Ami szempontunkból lényeges, az az, hogy e megközelítések (a fenntarthatóságot problémának nem észlelő, így azzal gyakorlatilag nem foglalkozó megközelítéseken túlmenően) alapvetően két csoportra oszthatók: a reform, illetve transzformatív megközelítésekre (1. ábra).

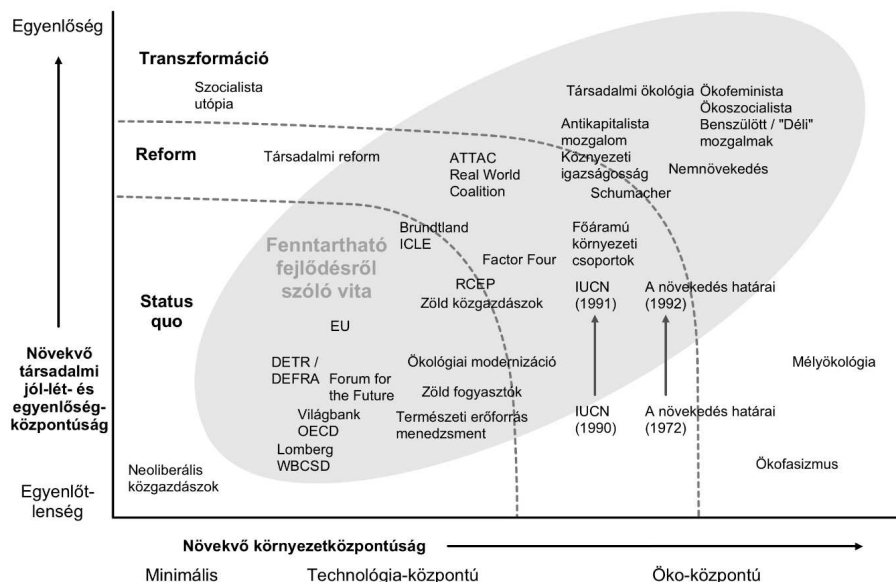
Jelen fejezetben – a könyv fókuszából fakadóan – a reform, illetve transzformatív megközelítés közti különbséget a közgazdaságtan azon paradigmáin (környezetgazdaságtan⁶, illetve ökológiai közgazdaságtan) keresztül mutatjuk be, amelyek kifejezetten a gazdálkodás és a természeti környezet viszonyának elemzését helyezik a középpontba.

A *környezetgazdaságtan* (KÖG) és az *ökológiai közgazdaságtan* (ÖKG) – gyakorlatilag egységesek a tekintetben, hogy a természet (természeti tőke) mindenféle gazdasági tevékenység alapja (Turner 1999). Ezen túlmenően azonban számos dologban vitatkoznak annak kapcsán, hogy milyen folyamatok/eszközök szükségesek a fenntarthatóság irányába történő elmozduláshoz. Számos tanulmány foglalkozik a fenntarthatóság KÖG-i és ÖKG-i értelmezései (illetve általában a két diszciplína) közti különbségek vizsgálatával, ami jelzi, hogy a fenntarthatóságról a közgazdaságtanban ténylegesen eltérő megközelítések élnek egymás mellett (Munda 1997, Kocsis 1999, Spash 1999, Turner 1999, van den Bergh 2001, Pearce 2002, Gowdy – Erickson 2005, Röpke 2005, Venkatachalam 2007).

⁵ Jelen fejezet a szerző korábbi ökológiai közgazdaságtani tárgyú munkásságára épül: elsősorban Málovics-Bajmócy (2009) írásra, de támaszkodunk a Bajmócy–Málovics (2009), Dombi–Málovics (2015, 2016) és Málovics (2016b) publikációkra is.

⁶ Ugyan egyes csoportosítások megkülönböztetik a természeti erőforrások gazdaságtanát a környezetszennyezés gazdaságtanától (környezetgazdaságtantól), ugyanakkor a kettő közti hasonlóságok következtében (Kocsis 1999, Pearce 2002) mi e két irányzatot együtt kezeljük. Tanulmányunkban KÖG-i megközelítés alatt a neoklasszikus jóléti közgazdaságtan önérdékkövető exogén preferenciákon, a tulajdonjogok rendezettségén és nulla tranzakciós költségeken alapuló walrasi modelljét (Gowdy – Erickson 2005) értjük, mivel e szemléletmód még manapság is nagyban érvényes a KÖG-i elemzésekre.

1. ábra. A fenntartható fejlődésről szóló nézetek tipizálása*

*Az ábrán szereplő rövidítések jelentése: ATTAC – Association for the Taxation of financial Transactions and Aid to Citizens; DETR/DEFRA – Department of Environment, Transport and the Regions / Department for Environment, Food and Rural Affairs; ICLEI – Local Governments for Sustainability; IUCN – International Union for Conservation of Nature; OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development; RCEP – Regional Comprehensive Economic Partnership; WBCSD – World Business Council for Sustainable Development. *Forrás:* Hopwood et al. (2005), Dombi-Málovics (2015)

A különbségtételt a fenti tanulmányok eltérő csoportosításokat és megnevezéseket alkalmazva teszik ugyan meg⁷, de meglehetősen hasonló eltéréseket tárnak fel – csakúgy, mint az első nagymintás kvantitatív, környezetgazdászok és ökológiai közgazdászok körében végzett németországi kutatás is (Illge – Schwarze 2009).

A következőkben tematikusan Röpke (2005) szempontrendszerét követve igyekszünk a környezetgazdaságtan és az ökológiai közgazdaságtan fenntarthatósági megközelítései – és ezáltal a fenntarthatóság reform, illetve transzformatív megközelítése – közti különbségekre rávilágítani. Ezért először a gazdaság fenntartható méretének kérdésével foglalkozunk, ezután az ökológiai értékelés és döntéshozatal kérdéskörét járjuk körül.

⁷ Míg Gowdy és Erickson (2005) az ökológiai közgazdaságtan és a neoklasszikus jóléti közgazdaságtan közti különbségről, Illge és Schwarze (2009) a neoklasszikus környezetgazdaságtan és az ökológiai közgazdaságtan, Venkatachalam (2007), Spash (1999) és Munda (1997) az ökológiai közgazdaságtani és környezetgazdaságtani megközelítés, addig van den Bergh (2001) és Martínez-Alier et al. (1998) az ökológiai közgazdaságtan és a hagyományos környezetgazdaságtan közti különbségekről ír.

2.1. A GAZDASÁG FENNTARTHATÓ MÉRETE

Az ökológiai közgazdaságtani és a környezetgazdaságtani megközelítés különbözik egymástól abban, hogy míg előbbi a gazdasági növekedést nem feltétlenül tartja egy fenntartható folyamatnak, addig utóbbi a gazdasági növekedés fenntarthatóságát nem kérdőjelezi meg. E különbség okai mögött *alapvetően három, nézőpont béli eltérés áll*: a gazdasági folyamat természetéről, a természet gazdasági folyamatban betöltött szerepéről, és a technológiai változásról alkotott eltérő felfogás. E kérdéskörök adják meg jelen fejezet struktúráját.

2.1.1. A gazdasági folyamat természete

A KÖG vonatkozó modelljei a természet gazdasági folyamatban betöltött szerepét az *externáliák* fogalmán keresztül igyekeznek megragadni. Pigou jóléti közgazdaságtant megalapozó munkássága óta ismert az egyéni és a társadalmi határhaszon potenciális elválásának lehetősége az árban nem tükröződő, az előállítóra rá nem terhelt költségek megjelenése következtében. Amennyiben ezen extern költségek (mint például a környezetszennyezés) internalizálásra kerülnek, akkor a piaci mechanizmus a természeti erőforrásokat hatékony módon használja, a társadalmi (Pareto) optimum biztosított (van den Bergh 2001, Pearce 2002, Gowdy–Erickson 2005). Így tehát a természet nem társadalmilag optimális mértékben történő átalakítása egy piaci elégtelenségi, azaz hatékonysági probléma. A természet (*természeti erőforrások*) e folyamatban termelési erőforrásként, szennyezés-elnyelő és közvetlen élvezeti értékkel bíró közegként jelenik meg (*ez tehát ezen irányzatban a természet szerepe a gazdasági folyamatban*) (Röpke 2004)⁸. Azaz a KÖG célja a kialakult neoklasszikus módszertan kiterjesztése az újonnan felismert problémákra (Kocsis 1999).

Ehhez képest az *ÖKG a gazdasági folyamatot fizikai oldalról vizsgálva* megállapítja, hogy az nem feltétlenül választható el a bioszféra egyre fokozódó átalakításától. A gazdasági folyamatot a bioszféra részeként, fizikai szemszögből vizsgálva az pusztán egy részfolyamat, mely nem hoz létre és nem pusztít el anyagot és energiát, azokat csak felveszi és folyamatosan kibocsátja. Ebből következően a gazdasági növekedésnek (egészen pontosan a gazdaságban előállított fizikai javak mennyiségének napjainkban is megfigyelhető értékbeli növekedésének) témánk szempontjából fontos hatása, hogy növekszik a környezetből felvett anyag és energia mennyisége. E megközelítés értelmében *az erőforráskitermelés és hulladék kibocsátás – lényegében a bioszféra-átalakítás – nem kivételes események, hanem a gazdasági tevékenység integráns részei, szinte szükséges velejárói* (Röpke 2004, Vitousek et al 1997, Takács-Sánta 2004). Lefordítva a KÖG nyelvezetére,

⁸ E természetkép nem feltétlenül állja meg a helyét a modernebb KÖG-i szakirodalomban (Turner 1999).

minden egyes gazdasági mozzanat szükségszerűen extern hatással jár, amennyiben az a bioszféra átalakítását eredményezi.

1. szövegdoboz: Úttörő környezeti és ökológiai közgazdászok hazánkban

Hazánkban a környezetgazdaságtan úttörőinek Kerekes Sándor és Szlávik János tekinthetők, ők jegyzik a talán máig legnépszerűbb, de mindenképpen a hazai környezetgazdaságtani tananyagoknak jellemzően elsődleges alapját képező környezetgazdaságtani szak- és tankönyvet (Kerekes-Szlávik 1996). E könyvben megtalálhatók azon alapvetések (természeti erőforrások gazdaságtanának alapvető összefüggései, Pigou és Coase munkásságának vonatkozó része, szennyezési adók, mint externáliák internalizálása stb.), amelyek az olvasó számára jól bemutatják a domináns környezetgazdaságtani gondolkodásmód lényegét. A környezetgazdaságtan mára egy „megszilárdult” kutatási irány és tantárgyi program hazánkban, számos felsőoktatási intézmény számos kutatóhelyén és képzésében, Budapest (Corvinus Egyetem, Budapesti Műszaki Egyetem) vezető szerepével. Itt Kerekes Sándor, valamint Szlávik János korábbi tanítványai (Csutora Mária, Harangozó Gábor, Kocsis Tamás, Marjainé Szerényi Zsuzsanna, Szalmáné Csete Mária, Zilahy Gyula, Zsóka Ágnes) nemzetközi szinten is elismert környezetgazdaságtani kutatásokat folytatnak számos témában (lásd pl. Csete-Buzási 2016, Csete-Szécsi 2015, Csete et al. 2013, Csutora – Vetőné Mózner 2014a, 2014b, Csutora 2012, Harangozó et al. 2018, Harangozó-Zilahy 2015, Harangozó et al. 2010, Kocsis 2012, 2014, Nemcsicsné Zsóka 2008, Szerényi 2006, Zilahy-Huisingh 2009, Zilahy et al. 2009, Zilahy 2004, Zsóka et al. 2013)

Ehhez képest az ökológiai közgazdaságtan úttörői hazánkban Zsolnai László (2001), illetve Pataki György és Takács-Sánta András. Az utóbbiak által szerkesztett szöveggyűjtemény (Pataki – Takács Sánta 2004) máig a legátfogóbb hazai ökológiai közgazdaságtani témájú/szemléletű kötet. Fontos szerepe volt/van még az ökológiai közgazdaságtan hazai meghonosításában a Kovász c. folyóiratnak és az ezt megalapozó Altern-csoportnak (benne Kocsis Tamásnak, aki alapítástól kezdve máig főszerkesztője a folyóiratnak – www.kovasz.uni-corvinus.hu), valamint a Környezeti Társadalomkutatók csapatának (www.essrg.hu) – utóbbi csapat, a velük időről-időre együtt dolgozó hazai kutatói körrel együtt mára nemzetközileg is meghatározó szereplővé nőtte ki magát többféle ökológiai közgazdaságtani jellegű témában, vezető nemzetközi ökológiai közgazdaságtani kutatói hálózatok részeként is (lásd pl. Balázs et al. 2016, Benedek-Balázs 2016, Bodorkós-Pataki 2009a, b, Király et al. 2017c, Kovács et al. 2015, 2017).

A fentiek következtében az ÖKG-ban fontos kutatási terület az emberi bioszféra-átalakítás abszolút mértékének alakulása. Erre olyan mutatók szolgálnak, mint például a nettó primer produkció (NPP) vagy a szárazföldi nettó primer produkció (TNPP) ember által kisajátított hányada (Rojstaczer et al 2001, Haberl et al 2007a, b).

A módszerek egy második csoportja a különböző szintű területi egységek anyagáramait igyekszik figyelembe venni. Ilyenek az immár standard módszertannal rendelkező, számos erőforrás-felhasználási indikátort alkalmazó anyagáram-elemzés (MFA) (Hinterberger et al 2003) és az anyagáramok input-output elemzése

(PIOT) (Hubacek – Giljum 2003, Hinterberger et al 2003). Ilyen módszer továbbá az ökológiai lábnyom módszere, amely az eltartóképességet a földhasználat kapcsán igyekszik megragadni (Wackernagel – Rees 1996).

2. szövegdoboz. Ökológiai lábnyom, társadalmi metabolizmus és fenntarthatóság

Napjaink feltehetően legnépszerűbb fenntarthatósági mutatója az ökológiai lábnyom. Hazánkban is több kutató foglalkozik ökológiai lábnyom kutatással (lásd pl. Csutora 2011). Az utóbbi a Szigeti Cecília – Tóth Gergely szerzőpáros és a körük épült kutatóközösség nemzetközi viszonylatban is jelentős eredményeket ért el e téren (Harangozó–Szigeti 2018, Szigeti 2016, Szigeti et al. 2016, 2017, Tóth–Szigeti 2016a, 2016b, Tóth et al. 2018).

Kapcsolódva jelen fejezet témájához, például az alábbiakban bemutatásra kerülő környezeti-Kuznets görbe hipotézis kapcsán kibontakozó vitához, egy hazai publikációjuk (Szigeti–Tóth 2015) főbb megállapításai egyebek mellett, hogy:

- a GDP-ben mért gazdasági teljesítmény és az ökológiai lábnyom közti kapcsolat pozitív, azaz a magasabb jövedelmű országokban általában az ökológiai lábnyom is magasabb, és hasonló összefüggés az egyéni fogyasztók szintjén is megfigyelhető;
- globálisan az átlagos ökológiai lábnyom-intenzitás jelentősen javul (azaz egyre kevesebb környezetterheléssel ját 1 dollárnyi érték megtermelése, az átlagos ökohatékonyság javul);
- bár egyes esetekben (jellemzően a legökohatékonnyabb országok között) „erős szétválás” is megtörténik – azaz a GDP növekedése az ökológiai lábnyom abszolút csökkenése mellett megy végbe –, ennél sokkal gyakoribb a „gyenge szétválás”, azaz amikor a környezetterhelés a GDP-hez viszonyítva fajlagosan csökken, azonban abszolút értelemben (a növekvő GDP miatt) növekszik.

Az ökológiai lábnyom kritikai szakirodalma (lásd például Csutora 2011, Szigeti 2016) alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy az ökológiai lábnyom nem egy precíz környezetterhelési/fenntarthatósági mutató (kompozit indikátorként feltehetően nem is lehet az), ami természetesen gyengíti az ökológiai lábnyomon alapuló fenntarthatósági mérések érvényességét.

Az ökológiai lábnyom kutatásokon túlmenően az anyagáram-elemzés területén is létrejött hazánkban egy nemzetközi szinten is színvonalasan teljesítő műhely, a Debreceni Egyetemen, Dombi Mihály, Karcagi-Kovács Andrea, és a nemrég elhunyt Kuti István érdeméért (Dombi 2018, Dombi et al. 2018).

A gazdaság méretének növekedése (amit jellemzően GDP növekedésével azonosítanak) ugyan elvileg elválasztható a bioszféraátalakítás mértékétől (*erős szétválás, de-linking*), ugyanakkor az ÖKG szerint a gyakorlatban egyelőre erre bizonyíték nincsen. Sőt, a rendelkezésre álló empirikus adatok alapján inkább az ellenkezőjét tapasztaljuk, amire az ún. *Környezeti-Kuznets-görbe hipotézissel* kapcsolatos (Arrow et al. 2004, Stern 2004, Dinda 2004, Kaika–Zervas 2013a, 2013b) vita mutat rá. En-

nek értelmében a gazdasági fejlődés kezdetén a gazdasági növekedés egyre nagyobb környezetterhelést eredményez, egy bizonyos fejlettségi szint (amit különböző tanulmányok 4000–5000 USD GNP/fő nagyságrendben határoznak meg, vásárlóerő-paritáson) felett azonban a gazdasági növekedés nemhogy környezetileg káros, hanem éppen ellenkezőleg, még csökkenti is az egy főre eső (és így az abszolút) környezetterhelést. Ennek oka a hipotézis képviselői szerint, hogy:

1. A jövedelem (fogyasztás) növekedésével és a környezetszennyezés növekedésével a tiszta környezet határhaszna a fogyasztás határhasznához képest megnő, ami növeli a környezet-tudatosság mértékét, ez pedig környezettudatos (azaz a korábbinál alacsonyabb környezetterhelésű) fogyasztásban, illetve környezetbarát állampolgári magatartásban és így környezetbarát/környezetvédő jogi szabályozásban ölt testet;
2. a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan folyó technológiai fejlődés következtében nő az ökohatékonyság (lásd 2.1.3. *alfejezet*), és így a termelés környezeti hatása csökken;
3. végül a gazdasági fejlődés következtében bekövetkező gazdasági szerkezetátalakulás (a terciér szektor térnyerése, a „szolgáltató-gazdaság” terjedése) makroszinten ún. dematerializációt, azaz a gazdálkodás anyag- és energiaigényének, és így a környezetterhelésnek a csökkenését eredményezi.

A *Környezeti Kuznets-görbe hipotézis* azonban nem tekinthető egy általánosan elfogadott elméletnek a szakirodalomban, annak *érvényességét sok kutató* – elsősorban ökológiai közgazdász – *megkérdőjelezi* az alábbiak miatt (Arrow et al. 2004, Stern 2004, Dinda 2004, Kaika-Zervas 2013a. 2013b):

- Könnyen belátható, hogy a környezettudatosság növekedése, a környezetbarát attitűdök/szándékok nem azonosak a környezetbarát fogyasztással, a fogyasztás környezeti hatásának csökkenésével. Kutatások szerint az egyének fogyasztásának környezeti hatását leginkább a jövedelem befolyásolja: a nagyobb jövedelem magasabb fogyasztási és környezetterhelési szintet jelent (l. 2. szövegdoboz). A szakirodalomban ennek kapcsán ismert az ún. tudatosság-magatartás rés, illetve újabban a magatartás-hatás rés (Csutora 2012).
- A környezeti Kuznets-görbe meglétét eddig meggyőzően csak egyes rövid időtávon és kisebb földrajzi léptékben (jellemzően lokálisan) ható szennyezők esetében mutatták ki meggyőzően. Ugyanakkor napjaink globális környezeti problémáit (Rakonczai 2008) jellemzően hosszú távon és globálisan ható szennyezők (pl. CO₂) okozzák. Evidens, hogy már csak a szabad hozzáférés kapcsán jelentkező kooperációs nehézségek miatt is könnyebb megteremteni az együttműködést a rövid távon lokálisan ható szennyezők és környezeti problémák, mint a hosszabb távon ható globális szennyezők és globális problémák esetében (Dietz et al. 2003, Ostrom et al. 1999).

- Ugyanígy nem mutatható ki a környezeti Kuznets-görbe megléte integrált (azaz nem csak egy-egy fajta szennyezést, hanem valahogyan a teljes környezetterhelést mérni szándékozó) környezetterhelési mutatók esetén – mint pl. az ökológiai lábnyom, az összes energiafelhasználás, HANPP stb.
- A környezeti Kuznets-görbe nem mond semmit a természeti erőforrások állapotáról, az ökoszisztémák rezilienciájáról, ellenálló-képességéről. Márpedig a gazdasági növekedés fenntarthatósága kapcsán ez az, ami igazán fontos lenne, és ami nem feleltethető meg a környezetterhelés szintjének – bár nem független attól. (Felhalmozódó szennyezések esetében például hiába csökken a kibocsátás, a természeti környezetben a terhelés szintje tovább nő.)
- A kritikai szakirodalomban szintén megkérdőjeleződik az, hogy a gazdasági fejlődéssel (növekedéssel) ténylegesen bekövetkezik-e bármiféle dematerializáció. Empirikus kutatások (Rothman 1998) alapján ugyanis egyértelmű, hogy a terciér szektor növekvő súlya nem a primer és szekunder szektor abszolút értelemben vett csökkenésének köszönhető, csupán annak, hogy előbbi növekedési üteme gyorsabb az utóbbiakénál. Azaz: a gazdasági növekedés azt eredményezi, hogy a fogyasztás mindegyik szektorban növekszik, csak a terciérben a többenél (lényegesen) gyorsabban. Ráadásul néhány szolgáltatásnak (pl. repülés) kifejezetten nagy környezeti hatása van.
- Szintén megkérdőjeleződik a szakirodalomban az ökohatékonyságot növelő innovációk/technológiai fejlődés környezetkímélő mivolta, azaz az, hogy az ökohatékonyság növekedése tényleg csökkenti az abszolút környezetterhelést. Ennek oka az ún. visszapattanó-hatás (Bajmócy–Málovics 2011), aminek a lényege, hogy az ökohatékonyság növekedéséből származó megtakarítást a gazdasági szereplők elköltik olyan tevékenységekre, amelyeknek szintén van környezeti hatása, így az ebből származó nyereség egy részét „visszaveszik”, sőt, paradox módon az ökohatékonyság növekedése még akár növekvő környezetterhelést is eredményezhet (lásd 2.1.3. *alfejezet*).
- Végül kritikus kérdés, hogy mi lesz a szegény országokkal, azaz azon országokkal (Arrow et al. 2004), akik esetében az egy főre eső jövedelem nem éri el azt a szintet, ahonnan a környezeti Kuznets-görbe hipotézis értelmében az már csökkenő környezetterhelést eredményez. Esetükben ugyanis a gazdasági növekedés még a környezeti Kuznets-görbe vonatkoztatási rendszerében is növekvő környezetterhelést eredményez. Mi van, ha ezek az országok hamarabb teszik tönkre környezetüket és lehetetlenül el gazdasági növekedésük, minthogy e növekedés környezetbaráttá válhatna?

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy jelen tudásunk szerint nem bizonyítható az, hogy a gazdasági növekedés csökkentené a természeti környezetre nehezedő nyomást, sőt, inkább ennek ellenkezője tűnik igaznak. Ennek következtében gazdálkodásunk egyre nagyobb mértékben megváltoztatja a bioszférát, ami potenciálisan egyre komolyabb alkalmazkodási kényszert szül.

Így tehát az ÖKG szerint a bioszféra megváltoztatásának problémája nem egy egyébként a gyakorlatban potenciálisan hatékony mechanizmus kisebb-nagyobb kiigazításra szoruló hiányosságának eredménye, hanem a gazdasági tevékenység integráns velejárója, és a gazdaság méretének növekedésével együtt potenciálisan folyamatosan nő. Így – amennyiben a természet minden gazdasági tevékenységhez, illetve emberi igény kielégítéshez szükséges és mással nem helyettesíthető „erőforrás” – akkor jogosan merül fel az a kérdés, hogy mekkora a gazdaságnak az a mérete, amelyet a bioszféra még tolerálni képes. Ehhez azonban meg kell vizsgálni, hogy a természet vajon tényleg mással nem helyettesíthető „szolgáltatásokat” biztosít-e a gazdaság részére.

2.1.2. A természet szerepe a gazdasági folyamatban

Mint ahogyan azt már említettük, a KÖG-ban a természet termelési erőforrásként, szennyezés-elnyelő és közvetlen élvezeti értékkel bíró közegként jelent meg (Röpke 2004). Ez a pozíció ugyanakkor változni látszik, hiszen a természeti tőke és annak tulajdonságai egyre inkább idézett koncepciók a KÖG-ban is (Turner 1999, Pearce 2002).

A kutatók egyetértenek abban, hogy a természet a gazdaság és társadalom működéséhez különböző szolgáltatásokat nyújt, amelyekkel kapcsolatosan több, egymástól eltérő csoportosítás létezik (Gustafsson 1998, Ekins et al. 2003, Gonczlik 2004, MEA 2005, Fisher et al. 2009, Kelemen et al 2009). Az ökoszisztéma szolgáltatások máig egyik legelterjedtebb megfogalmazása a Millennium Ecosystem Assessment (MEA) definíciója, amely ökoszisztéma szolgáltatásnak nevezi a természetes és ember által módosított ökoszisztémák által a társadalom számára biztosított kézzel fogható és nem kézzel fogható hasznokat (MEA 2003). A MEA (máig irányadó) funkcionális tipológiája szerint *négy ökoszisztéma-szolgáltatás csoportot* különböztethetünk meg. Ezek a termeléssel összefüggő szolgáltatások (pl. élelmiszerek, nyersanyagok, takarmányok), a szabályozó szolgáltatások (pl. klímaszabályozás, árvizek elleni védelem, beporzás), a kulturális szolgáltatások (pl. oktatás, rekreáció, művészeti inspiráció) és a támogató szolgáltatások csoportját (pl. a tápanyag körforgás) (MEA 2005).

3. szövegdoxoz. Ökoszisztéma szolgáltatások felmérése hazánkban

Hazánkban 2016-ban kezdődött és jelenleg (2020) is zajlik a hazai ökoszisztéma szolgáltatások eddigi legátfogóbb vizsgálata, az ún. Nemzeti ökoszisztéma szolgáltatás-térképezés és –értékelés (<http://www.termeszetvedelem.hu/okoszisztema-szolgáltatások-fejlesztési-elem>). Ennek során kutatók számításba veszik (fel)térképezik, értékelik, priorizálják a hazai ökoszisztéma szolgáltatásokat és megvizsgálják ezek jól-léttel való kapcsolatát.

E csoportosítások mindegyike megegyezik abban, hogy a természet a gazdasági rendszer és az emberi élet számára nélkülözhetetlen szolgáltatásokat (*ökoszisztéma-szolgáltatások*) nyújt a *biodiverzitás* által fenntartott ökológiai folyamatokon (*ökoszisztéma-folyamatok*) keresztül. Az ökoszisztéma-szolgáltatások és az ökoszisztéma-folyamatok közti viszonyt tehát úgy is meghatározhatjuk, hogy előbbiek pusztán utóbbiak eredményeképpen jöhetnek létre – míg az ökoszisztéma-folyamatok a biodiverzitás eredményei.

A biodiverzitás és az ökoszisztéma-folyamatok egyre súlyosabb sérülésének következtében (UNDP et al 2000, WWF 2004, WWF 2006, MEA 2005, Butchart et al. 2010) az ember ökoszisztéma-szolgáltatásokat veszélyeztető bioszféra-átalakító tevékenysége (lényegében a társadalmi–gazdasági rendszer működése) egyre inkább kardinális probléma a társadalmi–gazdasági rendszer működésének szempontjából. A bioszféra működésének ember általi megváltoztatásával kapcsolatosan ugyanis legalább három, gazdaságilag is releváns probléma jelenik meg, melyek (Ehrlich – Wilson 1991):

- a természet esztétikai minőségének leromlása,
- a gazdasági lehetőségek beszűkülése, és
- a létfontosságú ökoszisztéma-szolgáltatások elvesztése⁹.

E hatások azért jelentkezők, mert a bioszféra ember általi megváltoztatása hatást gyakorol az ökoszisztéma-folyamatok minőségére. E változás *nagymértékben beszűkítheti a materiális javakkal kapcsolatos jövőbeni lehetőségeket, növeli az ezek elérhetőségével kapcsolatos bizonytalanságot*, lévén a természeti folyamatok az emberi jól-lét, az emberi társadalmaknak nyújtott jóságok közvetlen vagy közvetett forrásai (Buday–Sántha 2004). Másrésztől, *bizonyos ökoszisztéma-szolgáltatások (csakúgy, mint az ökoszisztéma-folyamatok vagy a biodiverzitás) jelenlegi ismereteink szerint nagyobb léptékben gyakorlatilag sem egymással, sem emberi technológiával nem helyettesíthetők* (UNDP et al 2000, Gustafsson 1998, Daily 1997, Gonczlik 2004).

Megítélésünk szerint a KÖG és az ÖKG egységes abban, hogy az emberi bioszféra-átalakító tevékenység mértékének növekedésével (a biodiverzitás csökkenése és az ökológiai folyamatok sérülése által) az ökoszisztéma-szolgáltatások elveszhetnek, ami az emberi lehetőségek nagymértékű beszűkülését eredményezheti. Erre utal a már említett, ökológiai környezetgazdászokat és ökológiai közgazdászokat érintő nagymintás megkérdezés is (Illge – Schwarze 2009), amelynek értel-

⁹ Létfontosságú ökoszisztéma szolgáltatások (Ehrlich – Wilson 1991), életet támogató funkciók (life-support functions) (Ekins et al 2003), vagy fiziológiai szükségletekkel kapcsolatos szolgáltatások (fiziológiai szolgáltatások) (Gonczlik 2004, 20.o.) alatt a természet azon szolgáltatásait értjük, amelyek „létfenntartó funkciót töltenek be, az ember fiziológiai szükségleteit elégítik ki, vagyis lehetővé teszik és fenntartják az életünkhöz nélkülözhetetlen körülményeket.” E szolgáltatások – különböző névvel illetve – az összes, a természeti tőke szolgáltatásaival kapcsolatos dokumentumban megjelennek, ezeket a továbbiakban egymás szinonimáiként használjuk.

mében mind az ökológiai közgazdászok, mind pedig a környezetgazdászok elutasítják a fenntarthatóság Solow-féle hasznosság alapú fenntarthatósági megközelítését, és a fenntarthatóságot a fejlődési potenciálok megőrzéseként értelmezik. A kutatás szerint abban is egyetértenek az ökológiai közgazdászok és a környezetgazdászok, hogy a jelenben nem határozhatók meg azon erőforrások, amelyek az emberiség számára a jövőben nagyon hosszú ideig nélkülözhetetlenek lesznek.

Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a két irányzat követői hasonló következtetéseket vonnának le a természettel, a jövő generációk számára megőrzendő természeti erőforrások mennyiségével és minőségével kapcsolatban. Levonható ugyanis egyrészt az a következtetés is, hogy ezen, a jövő számára szükséges erőforrásokkal kapcsolatos bizonytalanság következményeként az elővigyázatosság elvének megfelelően minél több természeti erőforrás megőrzésére van szükség, másrészt viszont az a következtetés is, hogy a jelenben nem szükséges az erőforrás-felhasználás korlátozása, tekintettel arra, hogy egyes, jelenleg kulcsfontosságú erőforrások szűkössé válása az azok helyettesítését lehetővé tevő technológiai innovációra ösztönöz.

A következő alfejezetben amellet érvelünk, hogy az „elővigyázatos” fenntarthatósági álláspont az ökológiai közgazdaságtanra, a „techno-optimista” álláspont pedig a környezetgazdaságtanra jellemző, és e különbség oka a két irányzat technológiai változásról vallott eltérő felfogása.

2.1.3. Technológiai változás és helyettesítés

A technológiai változás fenntarthatósági szerepével kapcsolatban az álláspontok igen széles spektruma érhető tetten, onnantól, hogy a technológiai változás jelenti a fenntarthatóság irányába történő elmozdulás legfőbb lehetőségét, odáig, hogy ez a problémák egyik legfőbb okozója. Az eltéréseket három témakör mentén tárgyaljuk, amelyeket a technológiai változás és a fenntarthatóság alapvető kapcsolódási pontjainak tartunk:

- az ökohatékonyság és helyettesítés kérdésköre,
- a technológiai változással kapcsolatos bizonytalanság és reflexivitás, valamint
- a visszapattanó hatás, avagy Jevons-paradoxon.

A hagyományos közgazdasági gondolkodás a technológiai változás két alapvető aspektusát emeli ki: a megnövekvő termelékenységet (a termelési függvény alakjának megváltozását), illetve a tényezők közti helyettesítés új lehetőségeit. Nyilvánvaló, hogy a piaci folyamatok ösztönzést biztosíthatnak a természeti erőforrásokkal való takarékoskodásra, azaz az *ökohatékonyság növelésére*, ugyanolyan mechanizmusok alapján, mint amelyek a munkamegtakarító innovációkat is ösztönzik. Az ökohatékonyság növelése révén az innovátor a versenytársaihoz képest alacsonyabb egységköltség elérésére lesz képes, illetve kedvezőbb megoldásokat tud biztosítani a fogyasztók számára (mint például a villanykörték energia-felhasz-

nálásának, vagy a gépjárművek üzemanyag fogyasztásának igen jelentős csökkenése). Ugyanakkor még az ökohatékonyság nagymértékű növekedése esetén is előbb-utóbb szükség lehet egyes erőforrások másokkal való helyettesítésére.

A technológiai változás szerepével kapcsolatos egyik legintenzívebb vita a természeti és a mesterséges (ember alkotta) tőke egymáshoz való viszonyának megítélésében alakult ki. Ugyan *ez nem közvetlenül egy KÖG-ÖKG vita*, de az a gyenge fenntarthatóság elméletében is megjelenő logika, amelynek értelmében az ember által alkotott tőke képes a természeti tőke helyettesítésére, összhangban van KÖG jólétet maximalizáló megközelítésével, melyben a fenntarthatósági problémát piaci elégtelenségként elemzi.

Amennyiben a különböző tőketípusok egymással helyettesíthetők, akkor elfogadható lenne a gyenge fenntarthatóság megközelítése. Azaz elegendő, ha a tőketípusok együttes értéke nem csökken, ha természeti erőforrás megsemmisülésével legalább ugyanolyan értékű mesterséges tőke jön létre (Harte 1995, Gutés 1996, Kerekes 2006). E helyettesítés *közvetlen*, ha egy precízebb szerkezet csökkenti a hulladék mennyiségét, vagy lehetővé teszi az addig megmunkálhatatlan anyagok használatát, avagy a hatékonyabb újrahasznosítást (Solow 1997, Stiglitz 1997). Fontosabb azonban a *közvetett* kapcsolat, amikor az addig kimerülő erőforrásokból készült anyagokat magas tőkeintenzitású folyamatokat használva megújulókból állítják elő (Solow 1997).

A helyettesítést lehetővé tevő technológiai változást alapvetően *piaci folyamatok* (a relatív árarányok változásai) generálják. A relatív árarányoknak a technológiai változás irányára és sebességére gyakorolt hatását az *indukált innovációs* (induced innovation) *elméletek* vizsgálják részletesen (Ruttan 1997). Alapvetően Sir John Hicks 1932-ben megfogalmazott hipotézisére nyúlnak vissza, mely szerint „*az erőforrások relatív árának változása önmagában is ösztönzője az invenciónak, illetőleg az invenció meghatározott fajtájának – amelyik arra irányul, hogy gazdaságosabbá tegye a relatíve drágává vált tényező használatát*” (Jaffe et al. 2003, 470.o.).

A *piaci mechanizmus* tehát azáltal, hogy az árakon keresztül jelzi az egyes erőforrások szűkösségét, a gazdasági szereplőket más (esetlegesen jelenleg még nem is ismert) erőforrások használatára kényszeríti. E folyamat, valamint az ökohatékonyság növelésének képességén keresztül juthatunk el a fenntartható növekedéshez.

Ugyanakkor az ÖKG meglehetősen szkeptikus a technológiai változási folyamat fenti interpretációjával kapcsolatban, és megközelítése során az evolucionista közgazdaságtan eredményeire épít. Az indukált innovációs elméletekkel szemben a kritikai megjegyzések két alapvető körét lehet felsorakoztatni.

A kritikák első köre *a technológiák használatából eredő pozitív visszacsatolásokból, és ennek következtében a változás útfüggőségéből indul ki.* Egy adott technológiai megoldás választása pótlólagos előnyökkel járhat mind a termelő mind a fogyasztó számára, ráadásul *negatív extern hatásokat* gerjeszt a vele versengő

más megoldásokkal szemben, így a technológiai változás világát a pozitív visszacsatolás és a dinamikus növekvő hozadék jellemzi (David, 1985, Arthur 1989, 1990, Page 2006). Ennél fogva a technológiai változás olyan tulajdonságokkal bír, amelyek teljesen „átírja” a hagyományos csökkenő, vagy állandó hozadékot feltételező allokációs problémákat (Arthur 1989, 1990):

- *Nem jósolható* (non-predictable): a hosszú távú részeseések nem jelezhetőek előre, a kis bizonytalanságok nem átlagolódnak ki.
- *Nem rugalmas* (non-flexible): az egyik technológia részére nyújtott támogatás, vagy kedvezmény nem minden esetben képes befolyásolni a jövőbeni választásokat.
- *Útfüggő* (non-ergodic / path-dependent): a különböző (választási) sorozatok eltérő kimenetekhez vezethetnek.
- *Nem „út-hatékony”* (not path efficient): előállhat az az eset, hogy csak azért érdemes az egyik megoldást választani, mert azt már többen választották. Más szavakkal megtörténhet a „bezáródás” (*lock-in*), amikor is egy megoldás jobb lesz mint bármely másik, mert már elegendő ember választotta.

Ráadásul a pozitív visszacsatolást még számos további tényező is erősítheti, mint a technológia elterjedésével együtt lezajló intézményi, infrastrukturális változások (Nelson 1995), vagy a történetileg létrejött hatalmi és érdekviszonyok (Witt 2003). Ezen felül a kialakult struktúrák nemcsak hogy kiszelektálhatják a nem kompatibilis újításokat, de az újdonságkeresés irányát is befolyásolhatják. Kialakul egy általános vélekedés a kívánatosnak tartott fejlesztési irányokról, a releváns problémákról, kiépül egy technológiai rezsim, vagy paradigma (Dosi 1982, Kemp et al. 1998).

Ily módon a nagyobb ökohatékonyágú, vagy a helyettesítés új lehetőségét kínáló technológiai megoldások elterjedése előtt számos akadály állhat, a fennálló (esetlegesen kedvezőtlenebb) variánsok leváltásának igen komoly gátját képezhetik a történetileg létrejött struktúrák, rendszerek. Az arányok változása tehát csak az egyik, és nem feltétlenül a legfontosabb befolyásolója a technológiai változásnak.

Az indukált innováció elméleteivel szembeni kritikai megjegyzések másik alapvető köre megkérdőjelezi azt az implicit feltevést, mely szerint *a gazdasági szereplők minden esetben képesek lennének igényeiket előre jelezni, az optimális termelékenységi jellemzőkkel rendelkező megoldás létrejöttét kikényszeríteni*. A technológiai változás evolúciós magyarázata szerint a globális célfüggvény, a választási lehetőségek definiált halmaza, a maximalizálás és a racionális döntéshozatal tarthatatlan feltevések az innovációs folyamatokkal kapcsolatban (Nelson – Winter 1982, Dosi – Nelson 1994).

A *bizonytalanság* ugyanis lényegi eleme a technológiai változásnak. Az nem pusztán megismerési probléma, hanem a folyamat elválaszthatatlan eleme (Hronszky 2005). Ez már a fent elemzett pozitív visszacsatolási mechanizmusokból is egyértelműen következik, de központi mondanivalója az innovációs folyamatot

mélységében tárgyaló elméleteknek is (Marinova – Phillimore 2003, Fagerberg 2005).

A bizonytalanság nem pusztán a technológiai változás irányával, hanem az egyes innovációk társadalmi és környezeti hatásaival kapcsolatban is jelentkezik. A bioszféra korábban kifejtett rendszerszerű működése, illetve az adott technikai szituációkat befolyásoló tényezők sokasága (Ropolyi 2004) elméletileg is lehetetlenné teszi az új megoldások hatásainak előrejelzését. Ráadásul egy új technológiai megoldás megváltoztathatja azokat a feltételeket, amelyben létrejött, és így saját lehetséges hatásait is (*reflexivitás*). Napjaink új technológiai megoldásainak jelentős része a korábbi megoldások által okozott (sokszor előre nem látott) problémákat igyekszik orvosolni (Beck 2003).

Az új technológiai megoldások bevezetése kapcsán tehát jó okkal feltételezhető, hogy azoknak lesznek olyan (például a természeti környezetet érintő) hatásai, amelyekkel előre nem lehet számolni. Ráadásul a növekvő innovációs aktivitás eredményeképp az esetleges alkalmazkodásra rendelkezésre álló idő egyre csökken.

4. szövegdoxoz. Bizonytalanságok a technológiák természeti környezetre és emberi jól-létre gyakorolt hatása kapcsán – a nagyléptékű nukleáris balesetek esete

Laes és szerzőtársai (2011) a nagyléptékű nukleáris balesetek extern költségének felbecslésének példáján keresztül mutatják be a technológiák természeti környezetre és emberi egészségre gyakorolt hatására kapcsolatos tudásunk bizonytalanságát.

Az ún. ExternE projekt, illetve annak európai projektje (ExternE in Europe – www.externe.info), amely összességében a kísérő/követő projektekkel mintegy 2012-ig folyt, a villamosenergia-termelési rendszerek extern költségével foglalkozó legnagyobb európai kutatás, amely a szakpolitikai döntéshozatalra is komoly hatást gyakorolt.

A projekt egyik fő üzenete, hogy mind a megújuló energiaforrásokon alapuló (a biomassza-alapú energiatermelés egyes fajtáit kivéve), mind a nukleáris alapú energiatermelés extern költsége nagyon alacsony a fosszilis energiahordozókon alapuló termelési módokhoz képest.

Mivel a nukleáris energia extern költségének felbecslésekor fontos, hogy hogyan vesszük számításba a potenciális nagy léptékű nukleáris balesetek következményeit, ezért a szerzők megvizsgálták, hogyan történt ez a kalkulációk során.

A „pedigree assessment” módszerét – melynek lényege, hogy azonosítjuk az adott becslés mögött meglévő explicit vagy implicit axiómákat, feltételezéseket, az ezek mögötti értékválasztásokat, és így a módszertan „gyenge pontjait” és robusztusságának mértékét – egy egynapos fórumon alkalmazták a fenti probléma kapcsán, amely nukleáris energia szakértők, a közszférát képviselők és egyéb érintettek (pl. egészségügyi, szakszervezeti, zöld civilszervezeti képviselők) részvételével zajlott.

A módszerrel a nagy léptékű nukleáris balesetek következményeinek (és így általában a nukleáris energiatermelésnek) ExternE projektben alkalmazott felbecslési módszere kapcsán hat axiómát azonosítottak. Köztük olyanokat, hogy pl. a nukleáris energia extern költségeinek számításánál csak a légkörbe jutó szennyezés hatásával számoltak

a kalkulációkban, azaz az egyéb szennyezési utak (pl. talaj, vizek, élővilág) kapcsán jelentkező költségeket implicit módon elhanyagolhatónak tekintették. De éltek axiómákkal az ExternE kalkulációk során a nukleáris szennyezés emberi egészségre gyakorolt hatásával is.

A workshop következtetése egyebek mellett, hogy: (1) a szakemberek és érintettek véleménye az azonosított axiómák helytállósága kapcsán meglehetősen nagy szórású mutató, azaz nem beszélhetünk sem tudományos, sem társadalmi konszenzusról fennállásáról ezek kapcsán; (2) az axiómák meglehetősen érzékenyek az elemző értékeire/nézeteire – azaz más elemzők/elemzések feltehetően más axiómákkal éltek volna a hatásbecslés során; és (3) az axiómáknak (ezek megválasztásának) igen nagy hatása van a hatásbecslés eredményeire.

Azaz: amikor (például) a nukleáris energia (mint a természeti környezetet nagyléptékben átalakítani, és az emberi jól-létre meglehetősen negatív hatást gyakorolni képes technológia) környezeti és emberi jól-létre gyakorolt hatásait szeretnénk felbecsülni, akkor a kalkulációk során kénytelenek vagyunk axiómákkal élni. Ezek tudományos érvényessége viszont jó eséllyel meglehetősen alacsony (ezért is axiómák, mert nem tesztelték), hatásuk viszont a hatásbecslés eredményére igencsak jelentős – ezért az ilyen hatásbecslések készítésekor komoly mértékű bizonytalansággal kell szembenéznünk.

Tovább nehezíti a hatások kezelését, hogy ezek jó része szokásos módon (érzékszervekkel) nem észlelhető. Ezen – Beck (2003) szóhasználatával élve – modernizációs kockázatok, oksági értelmezésen alapulnak, a rájuk vonatkozó (tudományos) tudásban jönnek létre. Ily módon viszont felismerésük (egyáltalán létezésük elismerése), és a megoldások keresése, jelentős mértékben társadalmi folyamatok és intézmények által befolyásolt.

5. szövegdoboz. Az ózonréteg elvékonyodása, mint a nem szándékolt mellékhatások ijesztő iskolapéldája

A nem szándékolt, az adott technológiai környezetben nem észlelhető mellékhatások egyik legismertebb példája a klórozott szénhidrogéneké (CFC-k). Ezeket 1939-ben fejlesztették ki, majd kezdték el használni elsősorban hűtésre (hűtőkben, klímaberendezésekben), illetve spray-kben hajtógázként. Színtelen, szagtalan gázokról lévén szó, azt feltételezték ekkor: ezeknek egészségügyi, környezeti kockázata nincsen (és ekkor ilyen kockázat még nem is volt észlelhető).

Csupán 1974-ben (azaz 35 évvel később) publikált két kutató (Molina és Rowland) egy tanulmányt, hogy más gázoktól eltérően a CFC-k, lévén különösen stabil molekulák, nem bomlanak le/mosódnak ki a légkörből az atmoszféra alsó rétegeiben, hanem felszállnak a sztratoszférába, ahol viszont az erősebb napsugárzás hatására lebomlanak, így nagy mennyiségű klór jut a sztratoszférába – amely potenciálisan elkezd bontani az ózonréteget.

Az „ózonlyukat” (drasztikusan elvékonyodó ózonréteget) 1986-ban sikerült (hiteles mérőeszközök által) megfigyelni. Így a technológia felfedezése, használatának kezdete és hatásának tapasztalati megfigyelése közt mintegy négy és fél évtized telt el (Epstein et al. 2014.)

Mindezt igen jól szemlélteti az új technológiák jövőbeni hatásait kutató technológiaértékelés (technology assessment) diszciplínájának a változása is. A kezdeti kemény (szakértői) módszerek sorra korlátokba ütköztek, így a hangsúly egyre inkább az érdekeltek, és így a lehetséges szempontok és értelmezések lehető leg szélesebb körének becsatornázására terelődött (Schot 2001, Hronszky 2002). Az értékelésről pedig mindinkább a befolyásolásra helyeződött a hangsúly (akár már a fejlesztések korai fázisában), hiszen a hatások felismerése idején – a korábban elemzett pozitív visszacsatolási mechanizmusok miatt – a változtatás lehetőségei már korlátozottak lehetnek.

A technológiai változás és fenntarthatóság összefüggéseit vizsgálva a *visszapattanó hatás (Jevons-paradoxon)* jelenségét tekintettük a harmadik alapvető témakörnek. Bár az ökohatékonyság növekedése elvezethet egy természeti tényező *relatív* felhasználásának csökkenéséhez, azonban az *abszolút* felhasználás még így is növekedhet. A visszapattanó hatás e kettő között von kapcsolatot: *az abszolút felhasználás növekedését sokszor pont az ökohatékonyság növekedése idézheti elő* (Alcott 2005, York 2006).

Számos megfigyelés támasztja alá, hogy a fajlagos hatékonyságnövekedés (mint például az ökohatékonyság növekedése) abszolút mértékben növeli a bioszféra átalakítás mértékét. A gépjárművek üzemanyag hatékonyságának növekedése az autók és a megtett kilométerek számának növekedését eredményezte (Kemp et al. 1998). Az energiatakarékos megoldások háztartásokba történő bevezetése a lakóegységek méretének növekedését, magasabb szobahőmérsékletet, vagy megnövekedett elektromos háztartási eszközhasználatot vont maga után (Hanssen 1999).

Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a relatíve olcsóvá vált tényező vonzóvá válik, így a beruházási döntések során az adott tényezőre építő technológiákat preferálják a szereplők. A másik lehetséges magyarázat szerint a kapitalista gazdaságban a vállalatok természetes módon törekszenek mind a költségek csökkentésére, mind a termelési volumen növelése általi bevétel-növekedésre (York 2006). Ily módon a hatékonyságnövekedést a termelés növelésére fordítják, ami összességében nagyobb erőforrás-felhasználáshoz vezet.

A visszapattanó hatás értelmében tehát *az ökohatékonyság növelése nemcsak hogy önmagában nem elegendő a fenntarthatóság irányába történő elmozduláshoz, de adott esetben azzal pont ellentétes hatást válthat ki.*

A fejezet során, a gazdaság fenntartható méretével kapcsolatba hozott mindhárom területen gyökeresen eltérő álláspontokat azonosítottunk. Míg a környezetgazdaságtani szakirodalomban megjelenő kutatási témák és álláspontok nem kérdőjelezik meg alapjaiban a gazdasági növekedés fenntarthatóságát, addig az ÖKG irodalma ezt egyértelműen megteszi.

E különbség okai elsősorban abban keresendők, hogy a KÖG jellemzően piac- és pénzürték-centrikus (azaz a környezeti problémákat externáliaként kezeli), ehhez képest az ÖKG szerint az eddigi empirikus bizonyítékok alapján a gazdasági növe-

kedés a bioszféra egyre nagyobb mértékű átalakításával jár együtt, ami létfontosságú ökoszisztéma-szolgáltatások elvesztéséhez vezethet. Ráadásul ezen ökoszisztéma-szolgáltatásokat az ÖKG szerint sokkal kisebb eséllyel vagyunk/leszünk képesek helyettesíteni a technológiai változás révén mesterséges tőkével, mint a KÖG szerint. A KÖG „technooptimista” szemléletével szemben az ÖKG egyfajta „elővigyázatos” fenntarthatósági pozíciót vesz fel, amiből fakadóan napjainkban legfontosabbnak annak tudatosítását tartja, hogy mi az, amit a fenntarthatóság kapcsán nem tudunk (O’Hara 1996).

6. *szövegdoboz.* Az ökohatékonyság-központú környezeti politika és a visszapatánó-hatás szemléltetése az IPAT formulán keresztül

A környezetgazdaságtan egyik alapegyenlete, az ún. IPAT formula, az ökohatékonysági diskurzus számára is látszólag egyértelmű következtésekkel szolgáló analitikus keretet biztosít. Ez alapján az emberi tevékenység természeti környezetre gyakorolt hatása (I – impact) három tényező függvénye: a népességszám (P – population), az egy főre eső gazdasági teljesítmény (A – affluence), és a technológia (T – technology). Ez utóbbi arra vonatkozik, hogy a gazdasági javak előállításának mekkora környezeti hatása történik.

$$I = PAT$$

A formula látszólag egyértelmű következtetéssel szolgál az ökohatékonyság növekedésének fenntarthatósági hatásaira vonatkozóan: az ökohatékonyság-növelés gazdasági tevékenység természeti környezetre gyakorolt hatását csökkenti.

Ez a következtetés azonban az ökohatékonysági a mikro- és makroszinten történő értelmezésének összemosásából adódik. Ha az ökohatékonyságot növelő innovációk mikroszinten zajló folyamatát és a makroszinten értelmezett környezeti hatás változása közötti kapcsolatot kíséreljük meg kifejezni, azaz az IPAT formulát „dinamizáljuk”, akkor kiderül, hogy annak tényezői nem függetlenek egymástól, és a T (technológia) faktor változása, azaz az ökohatékonyság növelése a másik 2 tényezőre, de különösen az A-ra (az egy főre eső gazdasági teljesítményre) azt növelő módon hat.

Azaz, az innovációknak köszönhető hatékonyságnövekedés mértékét szisztematikusan túlbecsüljük, az innovációk gazdaság-átalakító hatása következtében az ökohatékonyság-növelő innovációk nyomán várt környezeti hatás csökkenés szinte sohasem realizálható teljes mértékben. Ennél fogva egy ökohatékonyság növelő innováció környezeti fenntarthatóságra gyakorolt hatásának becslése során számos tényezőt kell egyidejűleg figyelembe venni.

Így az IPAT formula eredeti formájából látszólag egyértelműen adódó üzenet, mely szerint az ökohatékonyság növelő innovációk bevezetése a bioszféra átalakító hatás mértékének csökkenéséhez vezet, korántsem egyértelmű. Egy új technológiai megoldás révén az ökohatékonyság növekedést a többi tényező ezzel összefüggő megváltozása igen könnyen (bár vélhetően nem minden esetben) ellentételezheti (Bajmócy–Málovics 2011).

2.1.4. Fenntartható méret és transzformáció

A gazdasági növekedési cél elvetése, nemkívánatossága, fenntarthatatlannak történő megítélése már első hallásra is radikálisnak/transzformatívnak tűnik, még inkább az azonban, ha ennek gazdálkodásra való következményeit (követelményeit) áttekintjük. Mindezt a *nemnövekedés irányzatának, illetve ennek kapitalizmus fenntarthatóságával kapcsolatos álláspontjának* ismertetésén keresztül tesszük. Ennek oka, hogy a nemnövekedés az ökológiai közgazdaságtanon belül egyre nagyobb népszerűséggel bír. Ez megnyilvánul például a két szervezet (International Society for Ecological Economics, international degrowth movement) közti közös konferenciaszervezésekben¹⁰, az ökológiai közgazdászok kongresszusain rendre megszervezésre kerülő nemnövekedés témájú szekciókban¹¹, vagy éppen az ökológiai közgazdaságtan vezető folyóiratában, az Ecological Economics-ban a téma – különszám által is jelzett (Kallis et al. 2012) – népszerűségében. De a „transzformáció” kifejezés az ökológiai közgazdaságtani konferenciák címében és témái közt is egyre gyakrabban megjelenik.

*A nemnövekedés megközelítése*¹²

A környezeti problémák megoldatlansága mellett napjainkban egyre inkább megkérdőjeleződik, hogy a gazdasági teljesítmény azonosítható lenne a jól-léttel. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a jövedelem határhaszna csökkenő, illetve hogy az emberek szubjektív jóllétét a jövedelmen kívül még számtalan egyéb tényező befolyásolja (Stiglitz et al. 2009). A jövedelem csak eszköz értékes cselekedetek elérésére (Sen 2003).

A *nemnövekedés* részben a fenti komoly problémák hatására, részben pedig más kutatók (pl. Nicholas Georgescu-Roegen, Jacques Ellul, Jacques Ellul, André Gorz, Cornelius Castoriadis, Ernst Schumacher, vagy a 21. században Serge Latouche) munkásságának hatására fejlődött ki azt hangsúlyozva, hogy a *gazdasági növekedés nemhogy gyógyír a társadalmi és környezeti problémáinkra, hanem sokkal inkább a probléma maga* (Liegey et al. 2013).

Tehát a nemnövekedés ötlete alternatív irányként jelent meg, hogy megoldásokat találjon a fentiekben felvázolt, a folyamatos gazdasági növekedés által okozott problémákra úgy, mint növekvő területi és jövedelmi különbségek, jól-lét problémák, globális környezeti problémák (pl.: sérült ózon-réteg, klímaváltozás, globális

¹⁰ <https://www.degrowth.info/en/2019/04/manchester-will-host-the-next-international-degrowth-conference-in-2020/>

¹¹ <http://www.euroecolecon.org/12th-international-conference-of-the-european-society-for-ecological-economics/>
<http://www.euroecolecon.org/european-society-for-ecological-economics-2015-transformations/>
<http://www.euroecolecon.org/eese-2013-ecological-economics-and-institutional-dynamics/>

¹² Jelen rész alapja két korábbi publikáció: Dombi–Málovics (2015, 2016).

szabad hozzáférésű javak túlhasználata úgy, mint esőerdők, óceánok) (Latouche 2011, Layard 2007, Meadows et al. 1972). Ezért a *nemnövekedés célja, hogy békés és demokratikus átmenetet biztosítson, segítsen egy igazságosabb társadalom és élhetőbb környezet irányába anélkül, hogy a gazdaság méretét tovább kellene növelni* (Latouche 2011, Martinez-Alier et al. 2010). Ez *potenciálisan a kapitalizmus, mint gazdasági berendezkedés fenntarthatóságának megkérdőjelezésével járhat* (l. a következő alfejezetet). Ezért az irányzat határozott javaslata, hogy a jelenlegi rendszert teljesen újra kellene strukturálni, olyanná tenni, hogy a nagyobb jól-lét a termelés és a fogyasztás folyamatos növelése nélkül valósulhasson meg, amelylyel párhuzamosan a környezeti terhelés is jelentősen csökkenne (Gould és et al. 2004, Kallis et al. 2012, Latouche 2011, Tokic 2012). Tehát a *nemnövekedés egyfajta transzformatív fenntarthatósági elmélet*, amely érzékeny mind a társadalmi, mind a környezeti problémákra.

A nemnövekedés jelentését három különböző szempontból is meg lehet határozni – provokatív szlogen, társadalmi (civil és politikai) mozgalom, tudományos elmélet –, de ezeket nem lehet élesen elválasztani egymástól, hiszen folyamatos kölcsönhatásban vannak.

A nemnövekedés jó példája a „mozgalom által vezetett tudománynak” ahol a mozgalmak által generált tudás az akadémiai irodalomban tisztázódik le és erősödik meg (Demaria et al. 2013 204. o.). A közösségi csoportok által generált aktivista tudás tapasztalati úton keletkezik, és különböző fogalmakat takar, mint például ökológiai adósság vagy környezeti igazságosság. Időről időre ezeket a fogalmakat a tudomány felveszi és újradefiniálja. Ennek ellenkezője is megtörténhet, azaz a civil aktivizmus elkezdheti használni a tudomány fogalmait.

A nemnövekedés megvalósításához szükséges lépések négy fő csoportba sorolhatók attól függően, hogy a társadalom mely szintjét érintik: egyéni, közösségi, nemzeti, nemzetek feletti (Liegey et al. 2013). Ez az a pont, ahol a tudományos elméletek és a mozgalmak folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással, ezért nincs éles határ a két szempont között. Ezek az eszközök, átalakítások, amelyek egyébként még természetesen tökéletesítésre szorulnak, nyolc fő vezérelv köré csoportosulnak: értékrendcsere, fogalmikeret-váltás, átstrukturálás, újraelosztás, visszatérés a lokálishoz, csökkentés, újrafeldolgozás és újrahasznosítás (Latouche 2011).

Egyéni szinten a nemnövekedés programja felfogható egy életstílusként, ahol a társadalom egyes résztvevői önként egyszerű, fenntartható életet élnek, ami nem aszketizmust jelent, hanem a „jobbat kevesebből” elv megvalósulását (Matthey 2010, Kallis et al. 2012). Ezt az életformát elsősorban az anyagi javakra koncentráló, nyugati társadalmaknak részvevőinek kellene magukra vállalni, mivel ők ökológiai értelemben túlfogyasztanak (Lorek-Fuchs 2013, Princen 2005).

7. szövegdoboz. Cargonomia – egy “degrowth” vállalkozás hazánkban

A nemnövekedés mikroszinten vállalkozásokra is értelmezhető – hazánkban például nemnövekedés inspirálta, vállalkozás-jellegű együttműködés a Cargonomia (<http://cargonomia.hu/>). E szervezet organikus termékeket elosztó és városi fenntartható közlekedési módokat fejlesztő és hirdető központként működik – egyrészt a Zsámboki Biokert biodinamikus módon termelt zöldségeinek dobozrendszer-elven működő elosztópontja, másrészt teherkerékpáros szolgáltatást nyújt – pl. futárszolgálatot, teherbicikli kölcsönzést.

A Cargonomia működésében a környezeti fenntarthatóság elve minden területen megjelenik: az értékesített termék termelésétől annak kiszállításáig. A közösség működésében is különleges: a döntésekbe demokratikus módon nem csak a koordinátorok, de a futárok és vezetők is beleszólhatnak. Sok tag önkéntes munkával is támogatja a vállalkozást, így a profit helyett a hangsúly a képviselt és terjesztett értékeken van – előbbi nem írhatja fel az utóbbit (Lazányi – Liegey 2016).

A közösségi szint a nemnövekedés programjában kiemelt szerepet játszik, az irányzat képviselői erőteljesen hisznek az alulról jövő (bottom-up) kezdeményezésekben. Lokális szinten kisebb-nagyobb csoportok (pl. lakóközösségek, városnegyedek, városok) tagjainak új együttélési formákat kell kialakítaniuk, amelyek a termelés és a fogyasztás modelljeivé válhatnak, mintául szolgálhatnak. Ilyen kezdeményezések például a helyi pénzek vagy a helyi ellátási rendszerek (Liegey et al. 2013, Seyfang–Longhurst 2013). Az irányelvek nemzeti szinten történő gyakorlatba ültetése, a top-down intézkedések nélkülözhetetlenek, hogy egy valódi átmenet elindulhasson (van den Bergh 2011). A helyi, közösségi pénzek bevezetése mellett többek között szükség van olyan monetáris és fiskális politikára, amely a bolygónk végességét figyelembe veszi (Farley et al. 2013). A jelenleg forgalomban lévő adósság alapú nem ezt az irányt segítik (Demaria et al. 2013). Nemzeti szinthez köthető, de akár a közösségihez is lehet a szakirodalom által igen fontosnak tekintett feltétel nélküli alapjövedelmet (basic income) (8. szövegdoboz) is (Liegey et al. 2013). Nemzetek feletti szinten multilaterális egyezményekre és ezek betartására, illetve megfelelő közösségi politikára van szükség a szennyező anyagok csökkentését és az erőforrások megfelelő használatát illetően (van den Bergh 2011, Schwartzmann 2012). Természetesen bizonyos mértékű és típusú növekedésre szükség van azokban az országokban, amelyekben az alapszükségletek (ivóvíz, étel, egészségügyi ellátás) sincsenek kielégítve, de mindezt olyan módon, hogy ne lépjenek bele ugyanabba a zsákutcába, mint a túlfogyasztó gazdag országok (Foster 2011, Kallis et al. 2012, O’Neill 2012, van den Bergh 2011).

Bár nemnövekedés nem egy koherens, kiforrott paradigma, sőt, inkább utópisztikus jellegű elképzelésnek tűnhet, képes arra, hogy a kutatók és az aktivisták együtt dolgozhatnak nemnövekedési alternatívák, eszközök elemzésén, kidolgozásán, gyakorlatba való átültetésén. Ahogy Latouche (2011) fogalmaz, a feladat,

hogy lépésről, lépésre megtaláljuk a gyakorlati megvalósulás lehetőségeit, hogy elindulhasson egy békés átmenet, amely a jelenleginél társadalmilag igazságosabb és környezetileg fenntarthatóbb.

*Nemnövekedés és kapitalizmus*¹³

A nemnövekedés irányzata szerint az, hogy a fejlett országokban a gazdaság méretének csökkentése megvalósítható-e, szoros összefüggésben van a domináns társadalmi-gazdasági struktúrákkal, amelyek nagymértékben meghatározzák az egyéni cselekvők viselkedési lehetőségeit. Az egyik ilyen struktúra a *kapitalizmus*, ami egy olyan gazdasági rendszer, ahol a tőke nagy része magántulajdonban van, és az áruk és szolgáltatások többsége magánszemélyek és magántulajdonban lévő vállalkozások közt kerül cserére, formálisan kialakított piacokon. Az árak a kereslet és kínálat függvényében alapvetően szabadon változhatnak, bár a közösségi (kormányzati) döntéseknek (is) komoly árbefolyásoló hatása van (Lawn 2011).

E rendszernek sokak szerint a *növekedés a „vastörvénye”*. A kapitalizmus lényege a tőke akkumulációja, azaz annak befektetése, profit realizálása, és a megnövekedett mennyiségű tőke újra-befektetése (Blauwhof 2012). E tőkeakkumulációs folyamat a gazdasági növekedés motorja, ami a globális környezetterhelés növekedésével járt együtt a történelem során (Kallis et al. 2012, Tóth-Szigeti 2016a,b). A kapitalizmus, tőkeakkumuláció, gazdasági növekedés és környezetterhelés tehát hosszabb távon, nagyobb léptékben kéz a kézben járnak.

Ugyanakkor a tőkefelhalmozás kényszere nem társadalmi vákuumban működik, azt a törvényi szabályozás, szakpolitikák technikai, társadalmi és környezeti feltételek befolyásolják. Elméletben így megvalósulhat egy tőkét folyamatosan akkumuláló, pénzben folyamatosan növekvő, ám fizikai értelemben (környezetterhelés szempontjából) állandó vagy csökkenő méretű gazdaság.

Ennek gyakorlati realitását azonban sokan kétségbe vonják. A szabályozás ugyanis a kapitalizmus szempontjából nem külső változó. A tőkeakkumuláció dinamikája korlátozza az intézményi reformok lehetőségét. A tőke (tulajdon) hatalmi eszközként is funkcionál, és így a tőkét (magántulajdonosokat) korlátozó szabályozás ellenében hat (van Greithuysen 2012).

Elméletben tehát elképzelhető a fizikai értelemben nem növekvő kapitalista gazdaság, ennek megvalósíthatóságát azonban sokan kétségbe vonják. A nemnövekedés által javasolt eszközök abból a szempontból, hogy azoknak mi a viszonya a kapitalizmushoz, három csoportra oszthatók (Kallis et al. 2012). Míg a „kapitalizmuskonform” eszközök nem kérdőjelezik meg a kapitalizmus alapvető intézményeit, a „posztkapitalista” eszközök megkérdőjelezik a kapitalizmus alapvető értékeit, logikáját, így annak részbeni alternatíváját jelentik. A javaslatok harmadik iránya a kapitalizmus legalapvetőbb intézményét, a magántulajdont érinti.

¹³ Jelen rész alapja: Málóvicz (2016b).

A nemnövekedés eszköztárában megtalálhatók olyan *konvencionális (kapitalizmuskonform) környezetpolitikai eszközök*, mint az abszolút erőforrás és szennyezés sapkák (pl. szén-dioxid), kitermelési korlátok, fogyasztási és erőforrás-adók. Ezek elméletben akár abszolút értelemben is korlátozhatnák az erőforrásfelhasználást és szennyezés-kibocsajtást.

A helyi-regionális léptékű, nem adósságalapú kiegészítő pénzrendszerek a gazdasági növekedés lassítására és a gazdaság relokalizációjára irányulnak, hiszen (1) a hitelpénzrendszer növekedést generáló szerepét csökkentik, és (2) helyi gazdaság, csere helyi léptékének ösztönzésére szolgálnak. A zéró kamatlábakon alapuló pénzrendszer a felhalmozás és akkumuláció ellenében hathat. A pénzpiacokhoz kapcsolódóan a növekedés lassítását szolgálná az árumennyiségnek megfelelő pénzkibocsátás, valamint a másodlagos tőkepiacok – derivatívák, tőkeáttétel – betiltása (van Greythuisen 2012).

A fizetett munkához való viszony megváltoztatásának eszközei lehetnek az állásmegosztás (munkaórák csökkentése), a közmunkaprogramok (akár jelenleg nem a fizetett munkavégzés körébe tartozó tevékenységek – pl. önellátás az alapvető javak tekintetében – kapcsán), a feltétel nélküli alapjövedelem, vagy a jövedelmi sapkák (maximumok) meghatározása. Ezeknek szintén növekedésllassító hatással bírhatnak alkalmazásuk esetén.

8. szövegdoboz. Feltétel nélküli alapjövedelem és nemnövekedés

A feltétel nélküli alapjövedelem (FNA) a politikai közösség által rendszeresen fizetett jövedelem, amelyre a közösség minden tagja feltétel nélkül jogosult. Az FNA bevezetésétől a támogatók jellemzően a mélyszegénység és a szegregált csoportok kiszolgáltatottságának csökkenését, valamint a munkavállalók munkáltatókkal szembeni alkupozíciójának, a munkavállalásra való hajlandóságnak, a politikai életben való részvétel lehetőségének, és az egyén szabadságának növekedését várják.

A fentiekből az látszik, hogy míg az FNA egy konkrét gazdaságpolitikai eszköz, amelyik, mint újraelosztási eszköz, implicit módon feltételezi a gazdasági növekedést, és remekül illeszkedik napjaink globális kapitalista berendezkedéséhez és pénzrendszeréhez, ráadásul nem „ír elő” semmilyen életmódot az érintettek számára, addig a nemnövekedés egy, a gazdasági növekedés ideájával, a kapitalista gazdasági berendezkedés felsőbbrendűségével szemben álló ideológia, amely életmódunk és termelési-pénzügyi rendszereink átgondolására szólít fel.

Mégis lehet azonban amellett érvelni, hogy az FNA és a nemnövekedés távlati társadalmi-politikai víziója hasonló. Ennek oka, hogy (1) mindkettő a társadalmi igazságosság előmozdítását tartja szem előtt, azaz a jelenlegi berendezkedés igazságtalan mivoltából indul ki; (2) mindkettő csökkentené az egyén kiszolgáltatottságát a munkapiaccal szemben; (3) egyesek szerint az egyén munkapiacra való, megélhetési miatti belépési kényszere a gazdasági növekedés legfőbb motorja, ezt pedig az FNA csökkentheti; végül (4) mindkét koncepció újradefiniálja a munkát: hangsúlyozzák, hogy nem csak a piac által elismert munkának van társadalmi értéke (Gébert-Tózsér 2016).

A helyi élet innovatív, „posztkapitalista” modelljei olyan, már jelenleg is működő közösségi kezdeményezések, amelyek megpróbálnak visszalépni a kapitalista kultúrából, tudatosan megkérdőjelezve a magántulajdon, fizetett munka és nyereségért történő csere alapelveit. Ilyenek a fogyasztó-termelő szövetkezetek az élelmiszertermelés területén; városi élelmiszer kertek; kalózprogramozók, pénz nélküli működő cserepiacok, szívességbankok, kereskedelem és reklám-mentes övezetek; és a megosztáson alapuló, közösségi gazdaság típusai (co-housing, foglalt házak, couchsurfing, autómegosztás, eszközmegosztás stb.). Ezek eredeti formájukban ellene mennek az elüzletiesedés logikájának, és kevésbé erőforrás-igényesek lehetnek, mint piaci megfelelőik.

A *magántulajdon* a tőkeakkumuláció és a növekedés fő oka, így a nemnövekedés szerint szükséges olyan új tulajdonformák elterjesztése (van Greythuisen 2012), amelyek nincsenek kitéve a növekedés kényszerének. Ilyenek lehetnek az állami tulajdon és közösségi tulajdoni rezsimek. Ezek esetében – bár naivitás lenne ezt automatikusan feltételezni – nagyobb eséllyel megvalósulhatnak környezeti és társadalmi célok, vagy éppen önkorlátozás a növekedésben. A vállalkozási formák kapcsán a hangsúly a non-profit és szövetkezeti formákon van – pl. termelői szövetkezeteken, amelyekben mindenki fizetett tulajdonos-alkalmazott egyben. Ez nem a piac kiiktatását jelenti (hiszen az hatékony információtermelő- és feldolgozó és erőforrás-allokáló eszköz), hanem annak újfajta, nem elsősorban magántulajdonon alapuló működését. Azaz nem egy autokrata jellegű (házánkban gyakran „szocialistaként” hivatkozott) tervgazdaság bevezetéséről van itt szó, hanem éppen ellenkezőleg: a tulajdon – és így a gazdálkodás – demokratizálásáról, alternatív tulajdonformák elterjesztésével.

Azaz, a nemnövekedés irányzata számos szakpolitikai javaslattal él a gazdaság fizikai méretének növekedésének lassítására, megállítására. E javaslatok egy része elméletben tökéletesen kapitalizmuskonform, jelenlegi alkalmazásuk mégis messze van a nemnövekedés szerint kívánatos mértéktől. Ha a nemnövekedés által javasolt környezetterhelési kvóták (pl. egy CO₂kvóta) olyan mértékben kerülnének alkalmazásra, hogy ezek ténylegesen alkalmasak legyenek a gazdaság fizikai növekedésének megállítására, akkor azok alapvető mértékben érintenék mind a fogyasztói társadalmak kényelmes életmódját, mind pedig a (nagy)vállalati érdekeket. Nem csoda, hogy eddig nem is sikerült ezeket ilyen mértékben bevezetni (van Griethuisen 2012). A nemnövekedés által javasolt pénzügyi reformok is utópisztikus elképzelésnek tűnnek, már csak az ellenérdekelt szereplők lobbijereje miatt is, de várat magára a nemnövekedés munkával kapcsolatos javaslatainak széleskörű elterjedése is.

A helyi élet posztkapitalista modelljei jelenleg kis léptékben, emberek és közösségek szűkebb csoportjai által működtetve, a kapitalizmus margóján működnek. Működésük ráadásul előfeltételezi a kapitalizmus működését, hiszen ezek szükségletek viszonylag szűk körére (pl. élelmiszer) irányulnak, így a szükségletek nagy részének kielégítésének alapja továbbra is kapitalista termelési mód.

A nemnövekedés által javasolt eszközök harmadik csoportja a kapitalizmus egyik alapintézményét, a magántulajdont kérdőjelezi meg. Bár az állami tulajdon egyes területeken (pl. közszolgáltatások) jelentős mértékű, a közösségi tulajdoni rezsim, termelői szövetkezetek jelenleg a gazdasági élet margóján működnek. Ebből fakadóan fogalmunk sincsen, hogy mi történne, ha e tulajdonformák nagyobb léptékben is elkezdenék felváltani a magántulajdont, ami ráadásul rövidebb távon szintén nem tűnik kifejezetten realiztikus forgatókönyvnek.

Azaz, legyen szó a nemnövekedés kapitalizmuskonform, posztkapitalista, vagy kapitalizmust alapjaiban megkérdőjelező javaslatairól, jelenleg mindegyik csupán marginális mértékben működik. Ez azonban nem meglepő, hiszen ezek nagyobb mértékű és léptékű elterjedése alapvetően kérdőjelezné meg jelenlegi fogyasztói életmódunkat, valamint a domináns gazdasági (hatalmi) struktúrákat. Ahogyan a nemnövekedéssel foglalkozó kutatók is fogalmaznak: ahhoz, hogy ezen eszközök alkalmazás, és egy nem növekvő gazdaságba történő átmenet ne csupán utópisztikus elképzelésnek tűnjenek, alapvető morális változásra is szükség van a társadalomban. A nemnövekedés tehát strukturális és morális kérdés is egyben.

2.2. ÉRTÉKELÉS ÉS DÖNTÉSHOZATAL

Miután a KÖG-ban a környezet leromlása negatív externáliaként jelenik meg, e megközelítés egyik sarokpontja *a természet pillanatfelvétel szerű pénzbeli értékelése*. Az természetesen nem mondható el, hogy a környezetgazdaságtan pusztán az externáliák internalizálásán alapuló környezetpolitikai eszközökben gondolkodik, amelyre jó példa, hogy a biztonságos minimum elve (SMS) megjelenik a KÖG-i irodalomban is.

Ugyanakkor a környezetpolitikai eszközök közül – azok magasabb hatékonysága miatt – a KÖG a direkt mechanizmusok helyett sokkal inkább a közgazdasági eszközökre koncentrál (Pearce 2002), azaz a piaci koordináció elégtelenségének bürokratikus koordináció segítségével történő kiigazítására. Ezen eszközök pedig szükségszerűen a természet pénzbeli értékelésén, költség-haszon elemzésen alapulnak.

Azaz a KÖG a fenntarthatóság megvalósításában javasolt környezetpolitikai eszközök tekintetében nem szakít a neoklasszikus jóléti közgazdaságtan pénzbeli értékelési módszereivel. Továbbá ezen eszközök jellemzően kvantitatívak, az érintettek pillanatnyi preferenciáinak feltérképezésére, és ezek szakértők általi aggregálására irányulnak.

Az ÖKG azonban több okból is megkérdőjelezi a természet kvantitatív, pillanatfelvétel-szerű pénzbeli értékelésének relevanciáját a fenntarthatóság, azaz az ökoszisztéma-szolgáltatások megőrzése szempontjából. Az értékeléssel kapcsolatos problémák egyik csoportja az *ökológiai rendszerek sajátosságaiból* és az azokkal kapcsolatos jelenlegi tudásunkból fakad, míg a másik csoportja *társadalmi gyökere*. Az ÖKG szerint éppen ezért a döntéshozatal során alapvető szerepe van a *deliberáció és részvétel* kérdéskörének.

9. szövegdoboz. Példa részvételi értékelési folyamatra a természeti környezet vonatkozásában

A természet kvalitatív, részvételi értékelésében hazánkban úttörő Környezeti Társadalomkutatók az alábbi hatlépéses folyamatot dolgozták ki a természeti javak és szolgáltatások nem pénzbeli értékeléséhez (Kelemen et al. 2010):

- *Az értékelni kívánt terület megismerése, érintettek azonosítása.* Az értékelési folyamat kezdetekor fontos, hogy tisztában legyünk azzal, mit értékelünk, és mely szereplőknek milyen (érdekalapú, érzelmi, családi stb.) a kötődése az értékelni kívánt ökoszisztémához, ökoszisztéma szolgáltatáshoz. E lépéshez legegyszerűbb, ha elolvassuk az adott területről elérhető írásos dokumentumokat, néprajzi, történeti, földrajzi leírásokat, statisztikai adatokat, esetleg az interneten böngészhetünk adott térségről szóló hírek, aktuális ügyek között.
- *Interjúk.* A szigorú módszertani szabályok alapján zajló, az érintettek életéről szóló interjúkkal fel kell keresni lehetőleg minden főbb érintett csoportot, akiket be kívánunk vonni az értékelésbe. Cél egyfelől az információ nyújtása az értékelési folyamatról (kedvcsinálás a későbbi részvételhez), másfelől ismeretekhez jutni arról, hogy az adott természeti szolgáltatások kapcsán mely érintettek milyen tudással, attitűddel, véleményekkel rendelkeznek.
- *Elemzés-visszacsatolás.* E fázisban rendszerezhetjük az interjúkon elhangzottakat, és csatolhatjuk vissza a megszerzett tudást az interjúalanyoknak. E lépés eredményeképpen létrejön egy ökoszisztéma szolgáltatás leltár, ami tartalmazza, hogy mely természet adta javakat és szolgáltatásokat említették az interjúalanyok, milyen kontextusban, s milyen tudást, véleményt, érzéseket kapcsoltak hozzá.
- *Fókuszcsoportok.* Itt a résztvevők (akik lehetnek korábbi interjúalanyaink, de új érintettek is) elsősorban nem velünk kutatókkal, hanem egymással beszélgetve osztják meg gondolataikat az adott közösség számára fontos természet adta javakról és szolgáltatásokról. Cél, hogy a másfél-két órán át tartó csoportos beszélgetések során közös álláspont alakuljon ki arról, hogy melyek a legfőbb szolgáltatások, s hogy a diskurzus során kikristályosodjon, melyik szolgáltatás miként járul hozzá a közösség jóllétéhez.
- *Elemzés-visszacsatolás.* Az újabb elemzési fázis céljai a beszélgetéseken elhangzottak megértése és összefoglalása, valamint az eredmények visszacsatolása a résztvevők számára. Az elemzés eredménye egy olyan dokumentum (ökoszisztéma szolgáltatások rangsora), amely összefoglalja a közösség számára legfontosabb ökoszisztéma szolgáltatásokat, illetve azt, hogy ezek értékét mi adja a közösség tagjai számára (miként járulnak hozzá a társadalmi jólléthez helyi szinten).
- *Közösségi fórum.* Az értékelési folyamat lezárása, fél-egy napos rendezvény, amibe korábbi résztvevőkön túl szakértőket és döntéshozókat is bevonunk. A fórum célja kettős: egyrészt szélesebb körben megismertetni az értékelés eredményeit, másrészt közös álláspontra jutni arról, hogy a tágabb közösségben hogyan lehet meghatározni az egyes természet adta javak és szolgáltatások közötti prioritásokat, amire tájhasználati, fejlesztési döntéseket lehet a jövőben alapozni – azaz jó esetben létrejön a közös álláspont, hogy mit kell hosszú távon megőrizni.

2.2.1 Az ökológiai rendszerek sajátosságaiból fakadó problémák

A költség-haszon elemzés elvégzéséhez mindegyik lehetséges alternatíva minden egyes hatásának azonosítása és mérése szükséges: az azonnali inputoktól (munka, tőke) egészen a hosszú távú biofizikai és társadalmi hatásokig (Daily et al. 2000).

A problémák első csoportja ezzel összefüggésben jelenlegi ökológiai tudásunkból fakad. Ugyanis a globális biodiverzitás és annak pusztításának természetét, valamint a pusztítás megszüntetésének leghatékonyabb eszközeit nagyfokú *bizonytalanság* övezi (Novacek – Cleland 2001, Daily et al. 2000). E helyzetet támasztja alá, hogy egy faj ökoszisztémából való kikerülése esetén előre nem tudhatjuk a következményeket, mert annak ökoszisztémában betöltött szerepét, az ökoszisztéma működésére gyakorolt hatását nem ismerhetjük (Chapin et al. 2000, Rees 1998), és ugyanez igaz az ökoszisztéma-szolgáltatások társadalmi hatásaira is (Ekins et al. 2003). A biodiverzitást és az ökoszisztéma-folyamatokat jellemző nagyfokú bizonytalanság következtében azt, hogy valójában mennyit ér az emberiség számára az ózónréteg, a tiszta levegő, a természetes környezet illetve egyes fajok, a tudomány jelenlegi állása alapján nem lehet megmondani (Mc Daniel – Gowdy 2002).

E bizonytalansághoz szorosan kapcsolódik az a tény, hogy bármely hatás az egész ökoszisztémában – és végül is így az egész bioszférában – átadódik, azaz a rendszer minden elemére közvetlenül vagy közvetve hat (a bioszféra, mint rendszer változásának megértése ezért is különösen nehéz feladat) (Vida 2001). A kapcsolatok szövevényességére, a rendszer elemei közti bonyolult *interdependenciákra* jó példa a másodlagos kihalás jelensége (Norgaard – Bode 1998, Pimm 1997).

Ezen interdependenciák következményeképpen *nem lehet az egyes ökológiai szolgáltatásokat külön-külön értékelni* (Norgaard – Bode 1998), márpedig a gyakorlatban jellemzően ez történik. Még az eddigi talán legátfogóbb becslés (Costanza et al. 1997) is parciális egyensúlyi modellen alapul, ami ezen interdependenciák figyelmen kívül hagyását eredményezi.

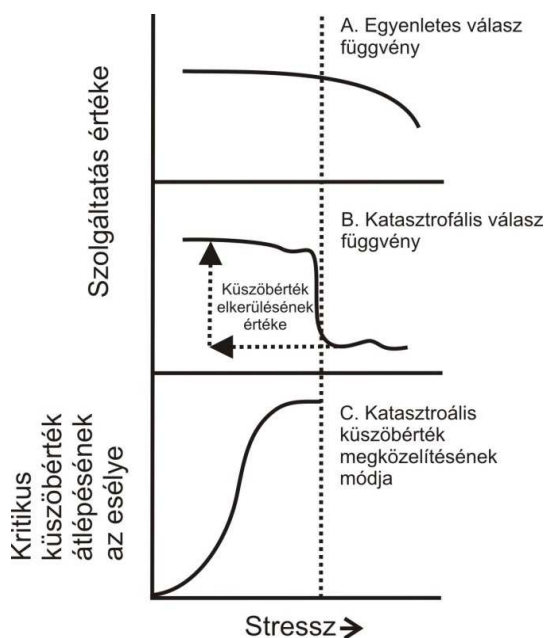
Tovább nehezíti a pénzbeli érték felbecslését, hogy a zavaró hatásokra az ökoszisztémák *nemlineáris módon reagálnak* (Costanza et al. 1997, Daily et al. 2000). Azaz a stressznek kitett ökoszisztémák kulcsváltozóit előreláthatatlan szakaszosság, késések és küszöbértékek jellemzik (Rees 1998, Costanza et al. 1997). Az emberi hatások lassan akkumulálódnak, majd hirtelen változásokat idéznek elő, amely hirtelen hat az emberi egészségre, a megújuló erőforrások termelékenységére és a társadalmak életképességére. Ilyen körülmények közt pedig a határhaszon (az ár) hirtelen a végtelen irányába mozdulhat el. Azaz még akkor is, amikor a gazdasági expanzió kevés akut súrlódással jár, megvan a lehetősége annak, hogy a természet összeomlásának határán van, amely akármilyen kis változásra bekövetkezhet (Rees 1998). E tény önmagában megkérdőjelezi a határhaszon alapuló értékelési technikák relevanciáját a természet megőrzésének szempontjából. Ugyanígy nemlineáris az ökológiai és társadalmi rendszerek kölcsönhatása is. A fajkihalások, a biodiverzitás és ökoszisztéma-folyamatok közti pozitív visszacsato-

lások kombinációja valószínűleg nemlineáris költségnövekedést okozhat a társadalom számára a jövőben (Chapin et al. 2000).

Ráadásul e folyamatok nagyfokú *tehetetlenséggel* bírnak (Woodruff 2001), és adott esetben *visszafordíthatatlanok*, ám a természeti tőke kritikus, azaz visszafordíthatatlan folyamatok bekövetkezése nélkül megmaradó szintjét jelen tudásunk alapján meghatározni nem tudjuk (Gutés 1996, Ekins et al. 2003, Goodland – Daly 1996).

Azaz: a természet ún. nem-marginális rezsimként működik (2. ábra). Egységnyi stressz nem egységnyi/arányos/előrejelezhető hatást vált ki (mint azt a marginális rezsimok esetében feltételezzük), hanem a stressz okozta hatás potenciálisan sokáig nem/nagyon kis mértékben jelentkezik csupán, ám adott küszöbérték átlépése után drasztikussá válik. És feltehetően léteznek ún. *kritikus küszöbértékek*, amelyeket átlépve a környezeti változások emberi jól-létre gyakorolt negatív hatásának mértéke katasztrofális lehet. A környezeti rendszerek működésével, illetve az emberi tevékenység erre gyakorolt hatásával (stressz) kapcsolatos bizonytalanság miatt azt előrejelezni, hogy mikor fogunk ilyen küszöbértékeket átlépni, nehéz előrejelezni.

2. ábra. Marginális és nem-marginális (nemlineáris, küszöbértékekkel jellemezhető) rendszerek viselkedés kapcsán tapasztalható érték (jól-lét) változás

Forrás: Limbur et al. (2002), 417. o.

10. szövegdoz. Példa nagyfokú tehetetlenséggel bíró, visszafordíthatatlan, nemlineárs, küszöbértékkel jellemezhető, emberi jól-létet veszélyeztető környezeti folyamatokra

A fentiekre szemléletes és igencsak ijesztő példa a permafroszt olvadása, és az ezáltal a légkörbe jutó hatalmas mennyiségű szén-dioxid és metán – utóbbi üvegházgáz fajlagos üvegházhatása a szén-dioxidénak sokszorososa. A fagyott talajban (permafroszt) CO₂ és CH₄ formájában megkötött szén a melegebb globális átlaghőmérséklet következtében egyre inkább kiengedő, korábban fagyott talajból elkezd a légkörbe szivárogni. Ennek jövőbeli mértéke, környezeti–társadalmi–gazdasági hatásai egyelőre tudományos bizonyossággal megjósolhatatlanok (Schoor et al. 2015).

Azaz, a klímaváltozás kapcsán elértünk egy olyan küszöbértéket (a globális melegedésnek egy olyan fokát), amikor is egy újabb folyamat (nemlineáris változás) indul be, ami (1) egy olyan pozitív visszacsatolási hurok (hiszen a melegedés eredménye egy, a melegedést fokozó folyamat), amely (2) tovább fokozza a klímaváltozás mértékét és nem visszafordítható (azaz nagyfokú tehetetlenséggel jellemezhető).

A klímaváltozás kapcsán számos ehhez hasonló küszöbértéket (tipping point) határoztak meg kutatók. A Klímaváltozás Kormányközi Testülete (Intergovernmental Panel on Climate Change), amely a klímaváltozással kapcsolatos éppen aktuális tudás szintetizálásával foglalkozik (és ennek kapcsán Nobel-békedíjjal is kitüntették), és a klímaváltozás kapcsán jelenleg leghitelesebbnek tartott tudományos-jellegű információforrásként funkcionál, már mintegy 20 éve meghatározott 20 ilyen küszöbértéket (azaz olyan küszöbértéket, amelyet ha átlépünk, az a klimatikus rendszer állapotában nagyléptékű változásokhoz vezethet).

Míg 20 éve azt gondoltuk, hogy ezeket körülbelül 5 Celsius fokos melegedés esetén érhetjük el, napjainkra azt gondoljuk, hogy ezek közül kilencet már most, 2 Celsius fokos melegedés alatt elértünk. Egy friss kutatás (Lenton et al. 2019) kilenc ilyen egymással összefüggő küszöbértéket azonosít, amelyet vagy már elértünk, vagy elérésük igen közelinek tűnik. Ezek:

- amazóniai esőerdők – rendszeres aszály;
- északi-sarkvidéki jég olvadása – csökkenő terület;
- atlanti-óceáni áramlatok – lassulás az 1950-es évekhez képest;
- tajga erdőségei – erdőtüzek, megváltozó kártevők;
- korallzátonyok – nagyléptékű pusztulás;
- grönlandi jégtakaró – gyorsuló olvadás;
- permafroszt – kiolvadás;
- nyugat-antarktiszi jégtakaró – gyorsuló jégvesztés; illetve
- Wilkens-medence – a kelet-antarktiszi jégvesztés gyorsuló üteme.

Ezek tehát azok a jelek, amelyek azt jelzik, hogy az ezekkel kapcsolatos küszöbértéket hamarosan elérhetjük (ezek már „úton vannak”), és mivel ezek hatása dominóhatásként össze is adódhat, a földi klimatikus viszonyok ezek következtében drasztikusan, végérvényesen megváltozhatnak.

Az ökoszisztémák fenti sajátosságai mind a KÖG-i, mind pedig az ÖKG-i irányzatban megjelennek. Ugyanakkor, míg a KÖG a fentiek kapcsán kockázatról (pénzügyi kockázatról) beszél és keresi ennek minél jobb felbecslési lehetőségeit (Pearce 2002, Gowdy – Erickson 2005), addig az ÖKG elfogadja a tiszta bizonytalanság létezését. *A KÖG piaci elégtelenségek típusú felfogásához képest az ÖKG a természet kapcsán piaci alkalmatlanságról (Spash – Carter 2001), és a problémával kapcsolatos tudományos bizonytalanságról beszél.*

Ennek következtében az ÖKG-ban megkérdőjeleződik a természet pénzbeli értékelésének fenntarthatósági relevanciája és a KÖG hatékonyság- és optimum-elvűsége. A jólét optimalizációja, illetve a hatékony allokáció az ÖKG-ban nem is elsőrangú célok. Norton és szerzőtársai (1998) ezeket csupán a harmadik helyre rangsorolja az ökológiai fenntarthatóság és az igazságos (generáción belüli) elosztás mögé.

Amennyiben ugyanis a bizonytalanság és a visszafordíthatatlanság tényleg fennállnak, akkor a társadalmi jólét pénzbeli optimalizálására való törekvés bizonyos szempontból értelmét veszti. Ez esetben ugyanis nem lehet azt tudományos bizonyossággal előre meghatározni, hogy adott állapot, illetve jövőbeni kimenet valóban optimális-e, vagy annak eredménye egy fenntarthatatlan, azaz jólétet csökkentő állapot lesz-e.

Ennek megfelelően az ÖKG-ban különös hangsúlyt kap az *elővigyázatosság elve*¹⁴, továbbá *a természettel kapcsolatos társadalmi döntések mikéntje*, és ezzel kapcsolatosan a kvantitatív költség-haszon elemzés lehetséges alternatívái.

2.2.2. Társadalmi gyökerű problémák

Az ÖKG-i szakirodalom a pillanatnyi költség-haszon elemzésen alapuló döntéshozatalt nem pusztán annak ökológiai, hanem bizonyos társadalmi vonatkozásai miatt is elutasítja. Ennek egyik alapvető oka, hogy az ÖKG régi intézményi közgazdaságtani álláspontra helyezkedik a tekintetben, hogy az intézmények nem pusztán korlátokat jelentenek az egyének számára, hanem befolyásolják is az egyént – például az adott szituációban általa helyesnek tartott viselkedést (Vatn 2006). Ezen álláspontból fakadóan az, hogy az értékelési és/vagy döntéshozatali folyamat végén mit preferálunk, hogyan észleljük és használjuk társadalmunk környezeti erőforrásait, függ attól, hogy milyen „értékkartikuláló intézményeket” (value articulating institutions) alkalmazunk (Vatn 2006). *Azaz preferenciáink endogének a döntéshozatali folyamat szempontjából.*

Ezen intézmények különböznek egymástól abban, hogy ki vehet részt az értékelési/döntéshozatali folyamatban, milyen feltételekkel (pl. milyen kapacitással és szerepben), a részvétel módjában, abban, hogy mi számít adatnak, valamint ho-

¹⁴ Az elővigyázatosság elve bizonyos tekintetben a KÖG-ban is megjelenik. A kvázi választási lehetőség értéke ugyanis érv az elővigyázatosság mellett, hiszen a visszafordíthatatlan változások elhalasztása információt generálhat, azaz kockázatot csökkenthet.

gyan kezelik ezen adatokat (pl. hogyan aggregálják azokat). Azaz, különböző intézmények eltérő típusú racionalitásokat ösztönöznek. Így bármilyen területen – azaz a természettel kapcsolatosan is – különösen fontosak a döntéshozatal körülményei, amelyek nagyban meghatározzák a folyamat eredményét is.

Ennek megfelelően az ökológiai közgazdaságtan kiemelt figyelmet fordít az értékeléssel, illetve a döntéshozattal kapcsolatos intézményekre. Ezen intézményeket alapvetően két dimenzió mentén vizsgálja: az értékelés monetáris/nem monetáris mivolta, illetve a társadalmi részvétel és deliberáció „minősége” az értékelés folyamán. E két dimenzió mentén *egyik végletet* a pusztán a fogyasztó szerepére koncentráló, a fogyasztói preferenciák pillanatfelvételén alapuló, piaci fókuszú, egydimenziós, pénzben értékelő technikák (mint a feltételes értékelés), a *másik végletet* pedig a többdimenziós értékelést alkalmazó különböző deliberatív értékelési technikák (konszenzus konferenciák és állampolgári tanácsok) jelentik (Vatn 2006).

Az ökológiai közgazdaságtan egyértelműen a *többdimenziós (multi-criteria), részvételi és a deliberatív értékelési és döntéshozatali eljárások* fenntarthatósági „megfelelősége”, racionalitása mellett érvel (Martinez-Alier et al. 1998, Röpke 2005, O’Neill – Spash 2000, O’Connor 2000, Spash – Carter 2001).

Ennek egyik oka, hogy felfogása szerint a *piacok mindenkor tükrözik a hatalmi kapcsolatokat és a létező intézményi berendezkedést*, amelyek mind a pénzbeli, mind pedig a nem pénzbeli költségeket meghatározzák (Röpke 2005). Ennek következtében könnyű belátni, hogy még amennyiben az ökológiai rendszer sajátosságai lehetővé tennék is azt, hogy az árak a relatív szűkösség mércéivé váljanak, azokat társadalmi mechanizmusok könnyen eltéríthetik.

Másrészt, a KÖG-ban szokásos pénzbeli értékelés az egyes alternatívákat azok (jelen- és jövőbeni) emberi jólétre gyakorolt hatásának összehasonlítható egységekben való kifejezése által hozza közös nevezőre, azaz monetizálja (Daily et al. 2000). Ezzel szemben az *ÖKG nem feltétlenül fogadja el az értékek összemérhetőségét* (Röpke 2005), sokkal inkább az összehasonlíthatóság gyenge formáját.

Az összemérhetetlenség nem eredményez összehasonlíthatatlanságot, csak gyenge összehasonlíthatóságot, amikor is a különböző lehetőségek összehasonlíthatók, de anélkül, hogy azokat az érték egyetlen típusára redukálnánk (Martinez-Alier et al. 1998). Az értékek összemérhetetlenségére bizonyíték a környezeti javak értékelésekor a több szerző által hangsúlyozott abszolút lexikografikus preferenciák megléte (O’Neill – Spash 2000).

A gyenge összehasonlíthatóság két dimenzióban, a társadalmi és a technikai összemérhetetlenségben is megjelenik. Míg az előbbi a társadalomban meglévő legitim értékek és érdekek sokféleségére utal, addig az utóbbi ugyanazon probléma eltérő értelmezési lehetőségeire, tudásunktól, értékeinktől függően. A társadalmi összemérhetetlenség kapcsán a társadalmi részvétel kerül előtérbe (Munda 2003), míg a technikai összemérhetetlenségből fakadóan a multi- és interdiszciplináris megközelítés szükségessége, amely kritériumoknak a kvantitatív költség-haszon elemzés nem tesz eleget.

Harmadszor, az ÖKG szerint az emberi preferenciák leírásakor különbséget kell tenni fogyasztók és állampolgárok, illetve fogyasztói és állampolgári magatartás közt (Stern 1997). A különbség, hogy utóbbi esetben az emberek hajlamosabbak altruistább módon viselkedni, mint fogyasztóként. Azaz, az ökológiai közgazdaságtan álláspontja szerint az emberek multi-racionálisak, egyszerre van meg bennük mind az egyéni, mind pedig a társadalmi érdekeket szem előtt tartó racionalitás. Ebből fakadóan azt, hogy adott döntési szituációban az egyéni, illetve társadalmi racionalitás közül melyik lesz az erősebb, az adott specifikus intézményi kontextus nagyban befolyásolja¹⁵.

Így az ÖKG különbséget tesz *szubsztantív racionalitás* (amikor a döntés racionalitásának megítélése független a döntési folyamattól, azaz a racionalitás megítélése kizárólag az eredményekre korlátozódik) és *folyamatracionalitás* (amikor a racionalitás értékelése magára a döntési folyamatra vonatkozik) közt (Munda 2003). Az ÖKG – szemben a nem deliberatív pénzbeli értékeléssel – erőteljesen fókuszál a folyamatok racionalitására is. Ez alapján pedig a fenntarthatóság szempontjából erőteljesen megkérdőjelezhetők a pillanatnyi fenntarthatatlan preferenciák alapján megszülető, a racionalitás különböző formái közül az énnel kapcsolatosakat előtérbe helyező, pénzbeli értékelési módszereken alapuló döntési folyamatok.

Negyedrész, a költség-haszon alapú környezetpolitikai döntéshozatal elleni egyik legfőbb érv a közgazdaságtan racionális gazdasági szereplője elleni empirikus bizonyítékok tömkelege (Gowdy 2003). Ezek értelmében a preferenciák endogének, azaz az egyén személyes múltjától, másokkal való kapcsolataitól, és az egyéni választás társadalmi kontextusától függnék. Ráadásul az emberek nem csak a folyamatok eredményével, hanem magukkal a folyamatokkal is foglalkoznak. Azaz *maga a döntéshozatali folyamat befolyásolhatja, hogy mennyire fogadnak el bizonyos döntéseket az érintettek*. Így egy redukcionista, az értékek egy szűk skáláját figyelembe vevő és nem részvételi módszeren alapuló döntés – mint amilyen jellemzően a költség-haszon elemzés – legitimitása könnyen megkérdőjeleződhet az érintettekben.

Végül, az ÖKG (elsősorban a tudomány- és technikasociológiára eredményei nyomán) a tudományos „igazságok” társadalom és intézmények általi befolyásoltságát hangsúlyozza, azaz, hogy *az elméleteket és elemzéseket mindig befolyásolják az értékek* (Beck 2003, Pinch – Bijker 2005, Pataki 2007). Éppen ezért az értékek és ideológiák nyílt megvitatása szükséges, és a kutatással kapcsolatos implicit értékítéleteket is tudatosítani kell (Röpke 2005). Azaz, még amennyiben a természet pénzbeli értékelése pusztán a döntést befolyásoló tényezők egyike, és számos más szempont is mérlegelésre kerül a döntési folyamat során, akkor sem léteznek „objektív” szakértők, csak eltérő, versengő tudományos álláspontok – különösen igaz

¹⁵ Az ÖKG érvelése szerint tehát a KÖG a természettel kapcsolatos preferenciákat a piaci döntésekre leszűkítve csak a preferenciák egy szűk halmazát vonja vizsgálat alá, aminek következtében a költség-haszon elemzésen és piaci alapon álló környezetpolitika megkérdőjeleződik, az ennek talaján álló környezetgazdaságtan pedig a pozitív, értékmentes tudomány helyett etikai-ideológiai rendszer marad (Gowdy 2003).

ez az előző fejezetben említett bizonytalanság fényében. Így egy demokratikus, igazságos döntési folyamatra van szükség, amelynek során az érintettek minél szélesebb köre nyilváníthatja ki érdemben preferenciáit.

2.2.3. Ökológiai közgazdaságtani értékelési és döntéshozatali alternatívák

Smith (2001) szempontrendszere alapján a részvételi és deliberatív döntéshozatal pozitív ökológiai-fenntarthatósági hozadékaival kapcsolatosan legalább három érvet lehet felsorakoztatni.

A *pragmatikus-episztemológiai érv* értelmében a demokratikus deliberáció segít a korlátozott racionalitással kapcsolatos problémák megoldásában. Azaz, a deliberatív intézmények az egyéb, alternatív intézményeknél ökológiailag racionálisabbak, mert kezelhetik a *komplexitás magas fokával, bizonytalansággal és kollektív cselekvéssel* kapcsolatos problémákat (mint amilyen a legtöbb mai környezeti probléma is).

A *komplexitás és bizonytalanság kapcsán* az ÖKG hangsúlyozza, hogy a deliberáció során bizonyos szereplők olyan megoldásokat kínálhatnak, amelyek másoknak nem jutnának eszébe, illetve generálhatnak olyan megoldásokat is, amelyek külön-külön az egyes résztvevőkben nem merülnének fel. Azaz, a deliberatív intézmények jobb információáramokat támogatnak a résztvevők és megszólalók körének bővítésén keresztül – különösen, hogy sokszor azokat is bevonják, akiket a környezeti romlás közvetlenül érint, és akik általában a politikai döntéshozatal szempontjából marginalizáltak. Így mód nyílhat a környezet kapcsán kulcsfontosságú helyi tudás (Lidskog – Elander 2007) becsatornázására, amely manapság kifejezetten alulértékeltnek tekinthető az általános(íthatóságra törekvő) akadémiai tudáshoz képest. Továbbá, a bizonytalanság korában a szakértők és a tudományos-technológiai tudás demokratikus kontrollját teremtheti meg a deliberáció. Képes ugyanis egy integratív (többdimenziós és interdiszciplináris) tárgyalásmód létrehozására, amely az értékek összemérhetetlensége és az ökológiai problémakör interdiszciplináris megközelítésének szükségessége miatt elengedhetetlen. A „szakértői” döntések helyett (természetesen a szakértői vélemények becsatornázásával és azok alapjainak feltárásával) optimális esetben lehetőséget ad minél több preferencia egyenrangú becsatornázására. Végül, a *koordinációs problémák* is könnyebben megoldhatók a deliberáció alkalmazásával (Gowdy 2003), mint ahogyan azt a játékelmélet azon eredményei jelzik, amelyek értelmében a játékosok közti előzetes diszkusszió növeli az együttműködés esélyét.

Másodszor, az etikai érvelés szerint a deliberáció motivációt és bátorítást biztosít olyan „köztermészetű” preferenciák artikulálására is, mint amilyenek az ökológiai értékek. Az „irracionális”, rossz empirikus alapokon álló, morálisan „ellenszenves”, szűk önérdeket szolgáló preferenciáikat a szereplők nem helyezik előtérbe/fejtik ki a köz által is követhető deliberatív szituációkban. Azaz: a nyilvános vita moralizáló hatása a közérdek szerinti gondolkodásra ösztönöz, az állampolgári szerepet, a társadalmi racionalitást (állampolgári magatartást) és a dialógust ösztönzik. Továbbá, az összemérhetetlen értékek is kifejezhetők és vitathatók deliberatív

keretek közt (Vatn 2006), azaz egy ilyen döntési folyamat során nem vesznek el azon értékek, amelyek a pénzbeli értékelés esetén potenciálisan igen (Spash – Carter 2001).

A deliberáció lehetőséget teremthet a környezetileg káros döntések megkérdőjelezésére és az alternatívák bemutatására. Azáltal, hogy egy erős nyilvános szférát alakít ki, a profitabilitás industrialista szempontjai helyett a nyilvános tér határozza meg azt a teret, ahol az ökológiai politika játszódik, ahol jelentős vitákat és eszmecsereket lehet folytatni az ökológiai fenntarthatóságot elősegítő szükséges cselekvésekről, azok véghezviteléről. E diskurzus lehetőséget teremt a pénz és az adminisztratív hatalom ellensúlyozására.

Ezek értelmében tehát a nyilvános szféra létrehozatala nem eredményez feltétlenül minden esetben természetet védő döntéseket, de szükséges előfeltétele az ezzel összefüggő kérdésekről való értelmes gondolkodásnak. A deliberáció és részvétel ugyanis változást hoz azokban a feltételekben, amelyek között a természeti környezetet érintő döntések létrejönnek (Brulle 2002). Ha ugyanis a jelenlegi képviseleti demokratikus politikai rendszerben a zöld értékek komoly gazdasági érdekeket sértenek, akkor igencsak kérdéses, hogy ezen zöld érdekeknek egyenlő esélyük van-e megjelenni a gazdasági érdekekkel (Lidskog – Elander 2007). Azaz, a deliberatív demokrácia lehetőséget teremt a kevesebb erőforrással és befolyással rendelkező érintetteknek (mint amilyenek jellemzően a „zöldek” is) a politikai döntéshozatalba való bekapcsolódásra.

Meg kell még említeni, hogy az ÖKG által hangsúlyozott deliberatív/diskurzív folyamatok csak bizonyos szociális és anyagi feltételek megléte esetén működhetnek, mivel ezek szükségesek az emberek számára a civil és a politikai jogok hatékony gyakorlásához (Brulle 2002). Azaz, az ökológiai közgazdaságtan által javasolt döntési folyamatok feltételezik a társadalmi részvételhez kapcsolódó pozitív szabadság (Sen 2003, Pataki 1998) meglétét.

A *harmadik érvelés „állampolgári” jellegű*. A képviseleti demokrácia jelenlegi rendszerében a politikai részvétel „epizodikus”, a szavazásra korlátozódik, és a deliberáció jelenleg nem más, mint népszerűségi verseny. Ez pedig kifejezetten a társadalmi részvétel, különösen pedig a természettel kapcsolatos döntésekben való társadalmi részvétel ellen hathat, tekintettel arra, hogy a „köz” nem fog olyan területeken tartósan aktívan érdeklődni, ahol nem érzi, hogy befolyásolhatja a döntéseket vagy változtathatja a helyzetet (Parkins – Mitchell 2005).

Ehhez képest a deliberáció egyrészt olyan feltételeket teremt, hogy az állampolgárok találkoznak az ökológiai ismeretekkel és értékekkel, illetve reflektálnak azokra, aminek következtében hajlandóbbak lesznek ezen értékeket internalizálni ítéleteikbe és cselekvéseikbe. Másrészt, az érintettek érezhetnék, hogy ténylegesen részt vehetnek a természettel kapcsolatos döntések, és így a természeti változások befolyásolásában, ami szintén ezirányú érdeklődésüket és tevékenységüket erősítheti. Azaz, a lakosoknak nagyobb esélyt teremt, hogy kezükbe vegyék saját életüket, egészségüket és környezetüket (Lidskog 2005).

11. szövegdoboz.

Példa a részvételi demokrácia eszköztárából – a részvételi költségvetés

A részvételi demokrácia egyik legismertebb, és a koncepció támogatói által talán legismertebb eszköze/folyamata a részvételi költségvetésé, amely kapcsán legismertebb példa a braziliai Porto Alegre-é.

„A részvételi költségvetés egyszerűen fogalmazva nem más, mint a települési költségvetés összetételének és arányainak a meghatározása és működésének ellenőrzése egy minden lakos számára nyitott és átlátható, évente újra ismétlődő vita- és tervezési folyamaton keresztül. A Porto Alegre-i gyakorlatban a márciustól februárig tartó részvételi költségvetési folyamat kerületi szinten (azaz a városrészek keretében) és tematikusan zajlik (azaz egyes kiemelt témakörökben, mint például a közlekedés, az egészségügyi és szociális ellátás, az oktatás és kultúra, a várostervezés és fejlesztés, valamint a gazdasági fejlesztés és adózás). Minden év márciusában elindulnak azok az előkészítő találkozók, amelyeken a civilek önszerveződő módon beszélgetéseket kezdenek kerületenként és az öt fő témakörben arról, hogy milyen problémákat látnak, és milyen célokat tűznének ki, illetve támogatnának. Az elindult beszélgetés-folyamatot ezután a kerületi és tematikus nyilvános gyűlések első köre követi március-április fordulóján. Ennek egyik hivatalos programpontja a városvezetés beszámolója (Porto Alegre mind a 16 kerületben, s mind az 5 fő témakörben) az elmúlt költségvetési év eredményeiről – a városvezetés személyes jelentésadásnak nyilvános vitája folyik. Ugyancsak ezeken az első körös találkozókon választják meg a résztvevők azokat a képviselőket, akiket az adott évi részvételi költségvetési folyamat folyamatos figyelemmel kísérésével, felügyeletével bíznak meg. Ezek a „képviselők” nem keverendők össze a hivatalos önkormányzati választásokon megválasztott helyi politikai, önkormányzati képviselőkkel. A részvételi költségvetés folyamatában választott „képviselők” olyan delegáltak, akik segítenek szervezni, lebonyolítani a további beszélgető- és vitafórumokat a kerületükben vagy az egyes témakörökben, ezért kötelességük részt venni a folyamat minden ilyen állomásán, rendezvényén. A végső döntést a város költségvetéséről természetesen továbbra is a választott politikai képviselők, az önkormányzati testület tagjai hozzák meg.

A folyamat következő szakaszában, április és június között olyan, ún. közbeeső találkozók zajlanak, ahol a kerületeknél kisebb egységekben (például szomszédságokban) és a fő témakörök résztémáiban folynak a beszélgetések, amelyeknek célja a prioritások és a pénzügyi igények megfogalmazása. Június-júliusban érkezik el a nyilvános gyűlések második köre, amikor is – a továbbra is mindenki számára nyitott és független szakemberek által facilitált – vitában döntenek az adott évben kiemelendő (kerületi és tematikus) javaslatokról. Ugyancsak a második körben választják meg a kerületi és témaköri gyűlések résztvevői a Részvételi Költségvetés Tanácsának 2–2 tagját. A Részvételi Költségvetés Tanácsa együttműködve a települési közigazgatás szakembereivel azon őrökdi, hogy a lakosság által megjelölt célok és prioritások valóban érvényesüljenek a város költségvetésének tervezésében, a fejlesztési alternatívák kidolgozásában. Július–augusztusban folyik ez utóbbi munka; azaz az adott időszak költségvetési döntésének szakmai előkészítése. A Részvételi Költségvetés Tanácsa véleményezi az elkészült döntési tervezetet, majd ez nyilvános terjesztésre kerül október–novemberben. Ezt követően szavaznak a helyi önkormányzat választott képviselői a költségvetésről. December–januárban a Részvételi Költségvetés Tanácsa áttekinti a teljes folyamatot, és írásban megfogalmazza a legfőbb tanulságokat, esetleges változtatási javaslatokat. Ezek után a Tanács tagjai lemondanak (mandátumok tehát 1 évre szól, és még egyszer választhatók újra delegáltak).” (Pataki 2007, 145–146. o.)

Jó érvek szólnak amellet, hogy egy demokratikus (részvételi és deliberatív) döntéshozatali folyamat a természettel való bánásmódot fontos etikai megfontolásnak tartaná, hiszen ökológiai tudásunk alapján egyértelmű, hogy az emberiség és a természet kölcsönösen függ egymástól, amely kapcsolatot egy „*torzítatlan kommunikációs szituációban*” az emberi mérlegelés során fel kellene ismerni, és számításba venni (Dryzek alapján Brulle 2002). Tekintettel a természet cselekedeteinktől való függőségére a természetért való felelősségünk és vele való bánásmódunk az emberi közösség számára etikai megfontolássá válhatna. Azaz, a deliberáció lehetőségét teremt a társadalmi tanulásra, mivel annak során az érintettek kommunikálhatnak egymással és tanulhatnak egymástól (Lidskog 2005), felfedezhetnek általánosítható érdekeket (Lidskog – Elander 2007). Így a deliberatív módszerek lehetőséget adhatnak az értékelési keret demokratikus módon történő újraformálására – jelenlegi fenntarthatatlan preferenciáink demokratikus, legitim módon történő megváltoztatására.

A preferenciák befolyásolása mindenképpen folyamatosan zajlik (Norton et al. 1998), a fenntarthatóság szempontjából azonban nem mindegy, hogy ez néhány szereplő által és viszonylagosan rejtett módon, adott esetben azok szűk értelemben vett önértékének mentén történik, vagy demokratikus úton megy végbe.

A 90-es évektől kezdve az ökológiai közgazdászok a részvételi döntéshozatal számos modelljét fejlesztették ki, amelyek a gazdasági viselkedést társadalmi folyamatként írják le (Gowdy 2003). A részvételi-deliberatív gyakorlatoknak Brulle (2002) három szintjét különíti el. Az *első* a kormányzati szervek környezeti feladatokkal kapcsolatos döntéshozatali folyamatainak változásaira koncentrál. A *második* a különböző tervezési megközelítéseket és ezek demokratikus és deliberatív gyakorlatok megvalósítására való képességének viszonyát helyezi középpontba. Ez a megközelítés kiterjed az előzőn túl azoknak a hatalmi és az intézményi viszonyoknak a vizsgálatára is, amelyek között a kormányzati tervezés zajlik. Végül a *harmadik* a társadalmi szint döntéshozatali folyamataival foglalkozik, azaz a politikai és a gazdasági struktúrákban szükséges strukturális változással.

Az ökológiai közgazdaságtani szakirodalomban tárgyalat deliberatív értékelési eljárások elsősorban az első csoportba tartoznak. Ilyenek a részvételi többdimenziós értékelés egyes fajtái (participatory multi-criteria evaluation) (Paneque Salgado et al. 2009), a társadalmi többdimenziós értékelés (social multi-criteria evaluation) (Munda 2003) és az állampolgári tanácsok (Aldred – Jacobs 2004). Ugyanakkor egyes eszközök, mint például a deliberatív vizionálás (deliberative visioning) (Kallis et al. 2009), vagy egyes, hazánkban ökológiai közgazdászok által végzett kutatások (Bodorkós – Kelemen 2007, Kelemen et al. 2009) a második kategóriába sorolhatók. Sőt, a hazai ökológiai közgazdászok közül Pataki (2007) munkája immár a harmadik szintre (is) vonatkozik.

Az első szinttel kapcsolatosan tehát az ökológiai közgazdaságtan kiforrott értékelési-döntéshozatali módszertant kínál, a második, illetve harmadik szint esetében azonban üzenetei és módszerei jóval kevésbé „letisztultak”, paradigmaticusak.

2.3. ÖSSZEGZÉS

Jelen fejezetben egy reform paradigmával történő dichotomizáló (szembeállító) összevetésben igyekeztünk bemutatni az ökológiai közgazdaságtani megközelítést/gondolkodásmódot, illetve annak transzformatív mivoltát.

1. táblázat. A környezetgazdaságtani és ökológiai közgazdaságtani paradigma néhány főbb jellemzője

	Környezetgazdaságtan	Ökológiai közgazdaságtan
A gazdaság fenntartható mérete	Környezetszennyezés, mint externália Lehetséges a javuló környezeti állapot növekvő gazdaság mellett (indukált innováció, ökohatékonyság, szétválás) Természeti tőke helyettesíthető mesterséges tőkével Fenntartható gazdasági növekedés megvalósítható	Környezetszennyezés (bioszféra átalakítás) mint a gazdálkodás elválaszthatatlan része A gazdasági növekedés egyre nagyobb bioszféraátalakítással jár (visszapatná-hatás, nem szándékolt mellékhatások, bizonytalanság, technológiai rezsim) Természeti és mesterséges tőke alapvetően kiegészítő viszonya Fenntartható gazdasági növekedés megvalósíthatósága kérdéses --> nemnövekedés
Értékelés és döntéshozatal	Költség-haszon alapú (a természeti változások pénzbeli értékelésén alapuló) döntéshozatal a fenntarthatóság kapcsán	Többdimenziós, deliberatív, részvételi döntéshozatal a fenntarthatóság kapcsán
Fenntarthatóság és domináns értékek, struktúrák	Környezeti reform szükségessége – fogyasztói társadalom és kapitalista termelési mód kiegészítése rendszerkonform környezetpolitikai eszközökkel	Fenntarthatóság, mint strukturális probléma – legalapvetőbb értékeink és struktúráink megkérdőjelezésére és átalakítására van szükség a fenntarthatósághoz

Forrás: saját szerkesztés

Következtetésünk, hogy az ökológiai közgazdaságtan – sok más megközelítéshez/gondolkodásmóddhoz hasonlóan – egyértelműen transzformatív paradigma, hiszen megkérdőjelezi napjaink legfőbb társadalmi–gazdasági alapintézményeinek fenntarthatósági hatásosságát. A technoszkeptikus, gazdasági növekedést megkérdőjelező hozzáállásból nem pusztán napjaink legelemibb gazdasági céljának (a gazdasági növekedésnek, az egy főre eső GDP/GNP növelésének) primátusa (érvényessége) kérdőjeleződik meg, hanem legalapvetőbb gazdasági (kapitalizmus) és politikai (képviseleti demokrácia, költség–haszon elemzés alapú monetizáló döntésho-

zatal) struktúráinké, intézményeinké. Azaz: ökológiai közgazdaságtani nézőpontból nem ezek megreformálására, hanem gyökeres átalakítására (transzformációjára) lenne szükség a fenntarthatóság érdekében.

Könyvünk további részében az eddigiekből kiindulva ezen átalakulás (transzformáció) egy szegmensével foglalkozunk: azt mutatjuk be, hogy milyen olyan részvételi megközelítések léteznek, amelyek a(z) elsősorban) környezeti fenntarthatósági transzformációt elősegíthetik, és értékeljük ezek transzformatív potenciálját.

3. PROJEKTJELLEGŰ DELIBERATÍV TECHNIKÁK¹⁶

Ahogy az előző fejezetben felvázoltuk, az ökológiai közgazdaságtan szerint a deliberatív részvétel különböző területeken és szinteken történő alkalmazása fontos szerepet tölthet be a környezeti fenntarthatósági transzformációkban. Ugyanakkor a deliberatív részvételi döntéstámogató technikáknak, folyamatoknak – mint ahogyan arra a társadalmi részvétel talán legismertebb és egyik legelső modellje, Arnstein (1969) részvételi létrája is felhívja a figyelmet – számos potenciális korlátja és veszélye létezik. Ilyen lehet például a manipulatív részvétel (amikor is egyes szereplők az elvben részvételi folyamatokat kifejezetten az érintettek manipulálására, saját érdekeik és akaratuk legitimálására használják), vagy a részvételi folyamatok egyes társadalmi csoportok általi kisajátítása (Bajmócy 2011, Nárai-Reisinger 2016).

E veszélyekre, korlátokra válaszul is születtek meg azon deliberatív részvételi döntéselőkészítési technikák, amelyek kifejezetten úgy lettek kialakítva, hogy a deliberatív részvétellel kapcsolatos potenciális problémákra reflektáljanak, a veszélyek előfordulásának esélyét minimalizálják. Több olyan standardizált módszertannal rendelkező deliberatív részvételi technika is létezik napjainkban, amelyek úgy kerültek kialakításra, hogy a társadalmi részvétel potenciális hátrányait/veszélyeit minimalizálják, az attól elméletileg elvárt előnyök érvényesülését pedig biztosítsák – azaz elvileg képesek/alkalmasak lehetnek teret engedni a zöld/transzformatív preferenciáknak is a fejlesztési/társadalmi döntések során.

Azaz: az ökológiai közgazdaságtan szerint a deliberatív részvétel kulcsfontosságú a fenntarthatósági transzformációk szempontjából, *kérdés maradt azonban, hogy a gyakorlatban hogyan valósítható meg a transzformációt elősegítő deliberatív részvétel* – különösen, hogy a társadalmi részvétel gyakorlati megvalósulása kapcsán a lehetőségek tárháza igencsak széles (l. pl. Nárai-Reisinger 2016).

Jelen fejezetben a hazai társadalmi részvétellel kapcsolatos kutatások rövid ismertetése után – mintegy elhelyezve e fejezetet ezek tükrében a szakirodalomban – azonosítjuk a jó minőségű deliberatív részvétel kritériumait: azon szempontokat, amelyeknek a deliberatív részvétel során elméletileg érvényre kell jutniuk annak érdekében, hogy a részvételi folyamatok ténylegesen biztosítsák az azoknak tulajdonított hatásokat (előnyöket) – beleértve ebbe a potenciális transzformációs hatást. A kritériumok azonosítása után bemutatunk négy projektjellegű deliberatív részvételi technikát, amelyek esetében (1) érvényesülnek a jó részvétel szempontjai; (2) amiket a részvételi, deliberatív demokrácia, demokratikus kultúra irányába történő elmozdulással gyakran hoznak összefüggésbe; illetve (3) amelyeket a gyakorlatban is számos alkalommal alkalmaztak már, azaz „empirikusan teszteltek”.

¹⁶ Jelen fejezet alapját egy 2015-ös, az OTKA K-109425 projekt keretében (A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével) készült műhelytanulmány képezi (Málovics et al. 2015a).

12. szövegdoz. Az Állampolgári Tanács (ÁT) technika alkalmazásai

Az egyik leghosszabb múltra visszatekintő deliberatív részvételi döntéstámogató technika az Állampolgári Tanács (Citizens' Jury). E módszert Ned Crosby fejlesztette ki, és csak a kifejlesztő által alapított szervezet, a Jefferson Center (<https://jefferson-center.org/>) csak a 90-es években 22 állampolgári tanácsot szervezett az Amerikai Egyesült Államokban, olyan ügyekben, mint az iskolai oktatás; szegény lakosok lakhatási lehetőségei; egészségügyi és szociálpolitikai reformelképzelések; veszélyeztetett gyermekek; sertésenyésztés szabályozása; környezeti kockázatok elemzése; villamos-energiával kapcsolatos stratégiai döntések; helyi földhasználattal kapcsolatos stratégiai döntések; választási reformelképzelések értékelése; eutanázia; vagyonadórendszer és annak reformja; vagy éppen (helyi, állami, nemzeti) költségvetési és pénzügyi közösségi döntések (<https://jefferson-center.org/1990s/>).

A Jefferson Center által kiadott, a szervezet által kifejlesztett állampolgári tanács folyamatot leíró kézikönyv (The Jefferson Center 2004) szerint egy állampolgári tanács előkészítésének és lebonyolításának időtartama legfeljebb hat hónap, költsége pedig az Amerikai Egyesült Államokban a 2000-es évek elején – témától, területi szinttől és hatálytól, összetettségtől, finanszírozási lehetőségtől függően – körülbelül 60 ezer és 100 ezer USD között van.

3.1. A TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL SOKFÉLESÉGE – HAZAI KUTATÁSOK

A deliberatív részvétel az elmúlt évtizedben egyre élénkebben foglalkoztatja a hazai tudományos közéletet is. A társadalmi részvétellel kapcsolatos publikációk számos területen megjelentek, azokról teljes körű áttekintést készíteni még akkor is komoly kihívás lenne, ha ez állna jelen fejezet fókuszában – nem is beszélve a vonatkozó sűrű irodalomról (kézikönyvek, állásfoglalások, útmutatók, füzetek, nem lektorált tanulmánygyűjtemények stb.).

Ha „csak” az elmúlt évtized hazai szerzőinek írásait tekintjük, akkor is kijelenthetjük: a *társadalmi részvétel szakirodalmá számtalan témára és tudományterületre kiterjed*, abban megjelennek:

- a társadalmi felelősségvállalás és a részvétel kapcsolata (Nárai-Reisinger 2016);
- a részvétellel kapcsolatos elméleti munkák – pl. a részvétel fogalmának kapcsolódása egyes társadalomelméletekhez (Császár 2013), államelméletekhez (Ugrin 2006), a részvételi demokrácia elméleti kérdései (Reisinger 2009, Király 2012), vagy a részvétel értelmezési kérdései (Lajos 2016);
- a társadalmi részvétel és a környezeti ügyek, konfliktusok kapcsolata (Szántó 2012a, Kiss 2012a, 2012b, 2015);
- etikus fogyasztás, mint a társadalmi részvétel egy lehetséges politikai módja (Gulyás 2012, Gulyás 2007);
- a közösségi, „új” média szerepe egyes részvételi folyamatokban (Kende et al. 2014, Glózer 2016);

- a civil szféra és a társadalmi részvétel kapcsolata – pl. a civil szféra helyzetének elemzése hazánk egyes területein statisztikai mutatók alapján (Kis–Kocsis–Nagy 2010), illetve a civil szféra szerepe a társadalmi részvételben, részvételi demokráciában, a civil szféra vonatkozó szerepvállalásának feltételei (Reisinger 2010, 2012);
- a közösségi konfliktusok kezelésére alkalmazható részvételi eszközök kérdése (Pallai 2012);
- a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek hatékony közéleti részvétele a rendszerváltás óta eltelt időben (Dobos 2009);
- egyes részvételi tervezési folyamatok (G. Furulyás et al. 2010, Kelemen et al. 2010) és részvételi demokrácia kísérletek (Ugrin-Varga 2007) bemutatása;
- a társadalmi részvétel és a jogalkotás, jogszabályi környezet összefüggései (Drinóczi 2013, Bodnár 2010, Bodnár 2009);
- a részvétel a médiában (Glózer 2016);
- részvétel a múzeumpedagógiában (Joó 2016);
- a társadalmi részvétel szerepe az innovációpolitikában (Bajmócy-Gébert 2014a); valamint
- a részvétel, mint (akció)kutatási megközelítés (Király 2017a, Csillag 2016, Gosztonyi 2016, 2017, Lajos 2014, Pataki-Vári 2011, Bodorkós 2010, Csecsei et al. 2017a, b, Csillag et al. 2017, Málovics 2016a, 2019, Málovics et al. 2014, 2017b, 2018a,b).

Témánk, azaz a társadalmi részvétel környezeti fenntarthatósági transzformációkkal kapcsolatos potenciálja kapcsán különösen relevánsak azok a kutatási irányok, amelyek a *deliberatív részvétel és a fejlesztési döntések kapcsolatának* elemzésével foglalkoznak.

E témán belül markáns kutatási iránynak tekinthetők azon tanulmányok, melyek a *társadalmi részvétel hazai helyzetével* foglalkoznak (Péterfi 2006, 2009). Jávor és Beke (2013) a lakosság társadalmi részvétellel kapcsolatos hozzáállását elemzi, külön bemutatva az állami intézményekbe vetett bizalom mértéke és a társadalmi szerepvállalás közti kapcsolatot. Földi (2009) a 2008-ban elfogadott integrált városfejlesztési stratégiák (IVS) elemzése kapcsán a hazai intézményesített társadalmi részvétel hiányát, annak manipulatív/látszólagos voltát, illetve bizonyos mértékű „elit-részvételt” állapít meg. Valuch (2013) a hazai társadalmi részvétel iránti igényt, illetve annak szintjét elemzi „történeti” megközelítésben.

A vonatkozó szakirodalom egy jelentős része kifejezetten a *városra, várostervezési folyamatokra, és az ezzel kapcsolatos társadalmi részvételre* koncentrálnak. Bajmócy és Gébert (2014b) elméleti tanulmányukban a közgazdaságtani jólételeméletek alapján amellet érvelnek, hogy a helyi gazdaságfejlesztés szükségszerűen politikai tevékenység (még ha egyes közgazdaságtani/regionális gazdaságtani megközelítések ezt apo-

litikusnak/depolitikusnak próbálják is feltüntetni), s mint ilyenben a társadalmi részvételnek ebben komoly instrumentális és normatív értéke van.

Csanádi és szerzőtársai (2010) szociológiai szempontból elemzik a településtervezésben való állampolgári részvételt – azt vizsgálják, hogy a településtervezés folyamataiban felmutathatók-e a társadalom általánosan érvényesülő vonatkozó törvényszerűségei, valamint, hogy e szabályszerűségek milyen, a tervezési folyamattal összefüggő speciális körülmények között érvényesülnek. Elméleti modellekre reflektálva elemzik a hazai települési szintű részvételi folyamatokat – számunkra releváns következtetések, hogy a hazai településtervezési gyakorlatban a társadalmi részvétel szintje meglehetősen alacsony, illetve a résztvevőket tekintve nem reprezentatív, egyfajta középosztálybeli-elit-részvételt jelent a gyakorlatban. Ám még ezen középosztálybeli-elit esetében is az tapasztalható, hogy e csoportok is sok esetben képtelenek érdekeiket/értékeiket érvényesíteni a helyi tervezési folyamatokban, illetve a hazai településfejlesztési gyakorlatban nemigen alkalmaznak a lakosok bevonására érdemi részvételt biztosító eszközöket.

Földi (2009) a városfejlesztési tevékenységet befolyásoló társadalmi részvételt elemzi részvétel egyes uniós tagállamok vonatkozásában, és ennek tükrében értékeli a hazai gyakorlatot – konkrétan utóbbi hiányosságait és azok valószínűsíthető okait. Bajmócy (2011) egy részvételi jellegű helyi gazdaságfejlesztési folyamatra tesz javaslatot.

Reisnger (2012) a civilszervezetek településfejlesztési döntésekben történő részvételét elemzi. Következtetése, hogy azok szerepe – a vonatkozó jogszabályok következtében – legfeljebb a véleményalkotásra, konzultációra korlátozódik, illetve a „modern” részvételi technikákat – beleértve az e fejezetben tárgyalt részvételi technikákat is – nemigen alkalmazzák hazánkban a lakosság és civilszervezetek helyi fejlesztési döntésekbe történő bevonására. A szakirodalom e részében megjelennek még a közösségi tervezés jelentőségét tárgyaló tanulmányok, a városi zöldterületek kapcsán (Kondor 2009, Ongjerth 2009, Faurest, K. 2009, Móra V. 2009, Demeter 2009, Alföldi – Horváth 2009, Bálint – Deák 2009).

Végül, jelen fejezet témájához a legszorosabban kapcsolódóan, több hazai kutató és kutatás foglalkozik *egyres részvételi eszközök bemutatásával, értékelésével*. Pataki (2007) – viszonylag röviden – több részvételi eszközt is bemutat. Szántó (2012b) a többszemponú részvételi döntéstámogató eszközöket, Fazekas (2010) a részvételi költségvetés folyamatát, Király és szerzőtársai (2014), illetve Király (2017b) pedig a részvételi rendszermodellezést mutatják be – annak fenntartható fogyasztás problémájára történő alkalmazásán keresztül, a rendszermodellezés részvételi folyamatokban nyújtott lehetőségeire, korlátjaira koncentrálnak. Tóth és Göncz (2009) a vitázó közvéleménykutatás módszerét, míg Gáspár és szerzőtársai (2014) a világkávézó (world café) módszerét mutatják be részletesen. Köves és szerzőtársai (2013a, 2013b), illetve Király és szerzőtársai (2013) a backcasting módszerét elemzik alaposan, egy, a fenntartható foglalkoztatással kapcsolatos

backcasting folyamat alapján. Kiss (2015) pedig a közmeghallgatás és népszavazás intézményeit elemzi egy települési környezeti konfliktus kapcsán.

Látható tehát a fentiekből, hogy a hazai társadalmi részvétellel kapcsolatos szakirodalom meglehetősen kiterjedt, az számtalan társadalomtudományi (politológiai, szociológia, közgazdaságtan, társadalomföldrajz, jogtudomány) diszciplína mellett megjelenik olyan problémaközpontú kutatási területeken is, mint a regionális tudomány, településtervezés/fejlesztés, innovációkutatás vagy a környezetvédelem és fenntarthatóság/fenntartható fejlődés kérdése.

3.2. JÓ MINŐSÉGŰ DELIBERATÍV RÉSZVÉTEL, DELIBERATÍV RÉSZVÉTELI TECHNIKÁK ÉS HELYI FEJLESZTÉSI DÖNTÉSEK

Jelen fejezetben tehát olyan *deliberatív részvételi technikákat mutatunk be, amelyek „teljesek” – azaz elvileg rendelkeznek minden olyan jellemzővel, amely elméletben elvárható a jó minőségű, érdemi deliberatív részvétel¹⁷ megvalósulásához.* E jellemzők:

- *Közvetlen állampolgári részvétel.* A közvetlen állampolgári részvétel azért fontos kritériuma az érdemi deliberatív részvételnek, mert a deliberatív részvételi technikák közösségi döntések során való alkalmazását egyebek mellett a képviseleti rendszerek nyilvánvaló hiányosságai indokolják. A módszerek így közvetlenül (azaz nem képviselőkön keresztül) igyekeznek bevonni az érintett lakosságot a döntésselőkészítésbe, döntéshozatalba. Fontos, hogy ezek állampolgári, és nem érdekelti részvételi szerepekre ösztönöznek (Vatn 2009) – azaz a lakosokat a közügyekről gondolkodó, eszmét cserélő, vitára és érdekeik és értékeik felülvizsgálatára nyitott állampolgárként kezelik és szólítják meg, nem pedig előre meghatározott érdekek (és érdekelt felek) közt keresnek kompromisszumot/így kereteznek problémákat.
- *Kompetenssé tétel.* A társadalmi részvétel ellenében felhozott érvek egyik csoportja a laikusok/állampolgárok/civiliszervezetek komplex döntésekkel kapcsolatosan fennálló kompetenciahiányához kapcsolódik (Nárai-Reisinger 2016). E potenciálisan – egyébiránt az egy-egy diszciplína „szakértőinek” tekinthető, pl. akadémiai kutatók/szakértők esetében is – valóban fennálló korlát kezelésének érdekében az elemzett módszerek tudatosan töreksze-

¹⁷ Az „érdemi” részvétel, avagy „valódi” beleszólási lehetőség több irányból megközelíthető. Arnsteini (1969) értelemben ezek a valódi részvétel fokozatai a részvétel létráján, amelyek hatalommal ruházzák fel a korábban hatalommal nem rendelkezőket a döntéshozatali folyamatban. Sen (2003) megközelítését alapul véve az érdemi beleszólás nem csak a libertariánus értelemben vett szabadságot (a korlátozás hiányát) foglalja magában, hanem azt a lehetőséget, hogy a beleszólási joggal élni is lehessen (pl. egy terminusokkal átszótt vitaanyag során a laikusoknak nincs érdemi beleszólási lehetősége, akkor sem ha azt számukra semmi nem tiltja). Gaventa (2006) alapján mindezt azzal lehet kiegészíteni, hogy a valódi részvétel nem egyszerűen egy előre adott térben történő cselekvési lehetőség, hanem annak szabadsága is, hogy alakíthatjuk, módosíthatjuk a részvétel kereteit.

nek a részt vevő állampolgárok/laikusok¹⁸ kompetenssé tételére a döntéshez szükséges információk, a döntéssel és annak kimeneteivel kapcsolatos eltérő értékek, érdekek, közösségi és szakértői álláspontok bemutatására annak érdekében, hogy a résztvevők ezen tudás birtokában megalapozott döntést hozhassanak.

- *Megvitató, deliberatív jelleg.* Nagyon fontos a jó döntéshez a megvitatás lehetősége. Ez egyfelől a kompetenssé tétel egyik eszköze, másfelől adott probléma csoportos megvitatása teret enged az előző fejezetben tárgyalt preferenciaváltozásra/változtatásra is.
- *Kiegyensúlyozottság – manipuláció kontrollja.* A tárgyalt technikák kifejezetten törekszenek arra, hogy a megvalósítás során az adott döntéssel kapcsolatos összes álláspont megjelenhessen, teret kapjon, ennek érdekében különböző mechanizmusokat intézményesítenek. Azaz: törekszenek arra, hogy a módszer ne legyen manipulálható (hiszen a folyamatok manipulálása a részvétel kapcsán felhozott egyik legkomolyabb kritika), hanem „elfogulatlan”, „kiegyensúlyozott” legyen. (Ilyen értelemben e módszerek nem „naivak”, azaz nyíltan számolnak a közösségi döntések esetében megjelenő érdekekkel.)
- *Valós tét.* A részvétel egyik korlátja, ha az érintettek nem érzik, hogy hatásuk van a valós döntési folyamatokra. Az itt tárgyalt technikák alkalmazása valós közpolitikai döntésekhez kapcsolódik, a módszerek megteremtik a kapcsolatot a politikai döntéshozatal és döntéshozók, illetve a technika, és a folyamat eredményei közt.
- *Közösségi tovagyűrűző hatások.* A tárgyalt technikák, mint azt később bemutatjuk, bár törekszenek az összes érintett és szempont (érdek, érték) közösségi döntéselőkészítésbe történő bevonására, erre szükségszerűen nem képesek. Fontos emiatt, hogy a technikák hatásai ne álljanak meg az adott technika alkalmazásának határainál (pl. a folyamatról készült jelentés elkészítésénél), hanem a konkrét folyamaton és résztvevői körön túlnyúljanak, ezáltal ösztönözve a döntéssel kapcsolatos további közösségi deliberációt és részvételt. A jó részvételi technikák így megteremtik a kapcsolatot a helyi közösséggel a médián keresztül, illetve direkt módon.

¹⁸ A részvételi szakirodalomban gyakran találkozunk mind a „laikus”, mind az „állampolgár” (érintett) kifejezéssel. E kategóriák nyilván egymást átfedők helyi fejlesztési döntések esetében. Ha eltekintünk attól, hogy komplex problémák esetében milyen nehézségekbe ütközik a szakértők és laikusok elkülönítése, akkor is kijelenthetjük: egyes állampolgárok (érintettek) adott probléma kapcsán lehetnek laikusok és szakértők is. Ráadásul egyes részvételi módszerek – pl. a konszenzus konferencia és az állampolgári tanács – kifejezetten laikusnak tekinthető állampolgárok részvételének biztosítására törekszik, míg más esetekben ez nem így van, az állampolgári (érintetti) státusz a fontos csupán. Amikor laikusokról/állampolgárokról írunk, akkor azon szereplőkre gondolunk, akik a részvételi folyamatban érintetti (azaz nem szakértői-informálói) szerepben vesznek részt.

Annak érdekében, hogy a technikák alkalmazása ezen, az érdemi részvétel szempontjából kulcsfontosságú kritériumokat teljesítse, a technikák *standardizáltak* – azaz olyan kialakult/kiforrott módszertannal rendelkeznek, amely biztosítja, hogy alkalmazásuk, bár eltérő helyzetekben eltérő módon történhet, nagyjából egységes. Ez egyfelől szükséges biztosíték ahhoz, hogy a jó minőségű deliberatív részvétel feltételei a technikák alkalmazásakor minden esetben teljesüljenek, másfelől ennek köszönhetően e technikák elméleti reflexió tárgyává is tehetők a tekintetben, hogy ezek mennyiben szolgálják a deliberatív részvétel gyakorlati megvalósulását a döntéshozatal során, illetve milyen korlátokkal rendelkeznek e tekintetben.

A bemutatandó és elemzett részvételi technikák továbbá a *részvétel meghívott terei* (invited space) (Gaventa 2006) abban az értelemben, hogy a résztvevőket a technikák finanszírozója meghívja, hogy vegyenek részt a folyamatban – nem pedig ők kényszerítik ki, hogy részt vehessenek abban.¹⁹

13. szövegdoboz.

A részvételi folyamatok egy lehetséges elemzési kerete: a hatalomkocka

Gébert és Bajmócy (2017) a helyi fejlesztési döntések kapcsán használják elemzési keretül Gaventa hatalomkocka modelljét. Ahogyan bemutatják, Gaventa (2006) a befolyásolás eltérő lehetőségeit rendszerezte a modellben, három dimenzió mentén vizsgálva a részvétel lehetőségét.

A *hatalom szintjei* lehetnek helyiek, nemzetiek, globálisak. A *hatalom terei* (azaz azon lehetőségek, csatornák, amelyeken keresztül az érintettek cselekedhetnek a döntések befolyásolása érdekében) lehetnek zártak, hívottak és szerettek. A zárt tér az a döntéshozatali tér, amelyben egy zárt csoport zárt ajtók mögött hozza meg a legfontosabb döntéseket, más szereplők bevonása nélkül. A hívott térben a fő döntéshozók jellemzően szervezett módon (pl. egy lakossági fórum keretében, vagy akár a jelen fejezetben tárgyalt technikák segítségével) meghívják más egyéneket, szervezeteket, hogy vegyenek részt a döntéshozatalban. A szerzett tér azt jelenti, amikor alapvetően kisebb társadalmi hatalommal, közös értékekkel, érdekekkel jellemezhető csoportok kikényszerítik, hogy szempontjaik megjelenjenek a döntéshozatali folyamat során (például demonstrációk, petíciók stb. révén).

A *hatalom formái* lehetnek láthatóak (megfigyelhető, definiált hatalomformák, például formális szabályok, hatóságok, intézmények, hivatalos mechanizmusok); rejtettek (egyes szereplők befolyásolási hatalma nem jelenik meg, rejtve marad a nyilvánosság előtt); és láthatatlanok (a részvétel pszichológiai, ideológiai határainak, a problémák értelmezésének, az elfogadható alternatívák, normák meghatározásának a képessége).

¹⁹ A kezdeményező (de nem a résztvevő) szempontjából persze bizonyos esetekben éppen e technikák alkalmazása szolgálhat a közösségi döntéshozatali folyamatban térszerzésre. Ezek kezdeményezője és finanszírozója ugyanis gyakran valamely civil szervezet, amely a technikák eredményeképpen létrejövő véleményeket a politikai (helyi fejlesztési) döntések befolyásolására is használhatja (anélkül, hogy erre a döntéshozói hatalommal rendelkezők őt felkérték volna).

E modellben értékelve a jelen fejezetben bemutatott eszközök jellemzően a hívott tervekhez tartoznak (a résztvevőket meghívják a döntési folyamatba azáltal, hogy a döntéshozatallal felruházott szereplők úgy döntenek, alkalmazzák valamely deliberatív technikát); a hatalom látható formáit jelentik (hiszen az események átláthatóak, a (sajtó)nyilvánosság előtt zajlanak); és leginkább a hatalom helyi, esetleg nemzeti szintjét képviselik (az eszközök alkalmazása leggyakrabban helyi döntések kapcsán jellemző, előfordul azonban regionális, nemzeti szintű alkalmazás is).

Azaz: az e fejezetben tárgyalt eszközök Gaventa modelljében történő elhelyezése is mutatja, hogy ezek a széles skálán mozgó, meglehetősen sokféle társadalmi részvételi lehetőségeknek egy szűkebb, ám a deliberatív/részvételi demokrácia/demokratikus kultúra irányába történő elmozdulás kapcsán potenciálisan nem jelentéktelen szeletét jelentik.

Az elemzett technikák egy-egy konkrét társadalmi döntés előkészítésére, illetve fejlesztési stratégiák/irányok kijelölésére szolgálnak, amiből fakadóan *zárt végűek* (Stirling 2008). Azaz, ezek egyszeri folyamatnak tekinthetők, diszkrét outputtal (ami jellemzően egy írásos jelentés az adott kérdéssel/ problémával kapcsolatban), amely egyszeri módon, valamely konkrét kérdés kapcsán támogatja a politikai döntéshozatalt. Máshogyan megfogalmazva: egy adott fejlesztési projektre fókuszálnak – ezért nevezhetjük ezeket *projektjellegű részvételi technikáknak*.

14. szövegdoboz. A jó minőségű részvétel szempontjainak érvényesülése az állampolgári tanács módszerének esetében

Nézzük meg röviden, hogyan valósulnak meg a jó minőségű részvétel korábban meghatározott kritériumai az egyik elemzett módszer, az állampolgári tanács (ÁT) esetében. Az ÁT egyértelműen hívott térnek tekinthető a résztvevők szempontjából, hiszen a finanszírozó (amely lehet állami vagy önkormányzati szerv, de akár egy civil szervezet is) hívja meg a „laikus panel” tagjait, hogy alakítsák ki véleményüket adott kérdéssel kapcsolatban. A módszer standardizált, annak módszertanát Ned Crosby dolgozta ki 1974-ban és a Jefferson Center támogatta annak USA-beli alkalmazását (Pataki 2007). Az ÁT alatt az alkalmazók gyakorlatilag ugyanazt a Ned Crosby által kidolgozott folyamatot értik (l. a fejezet alábbi, 3.3.1-es részét). E standardizáltságból is fakadóan az ÁT zárt végű módszer – annak az állampolgári jelentés elfogadásával és publikálásával vége van. Végül az ÁT az érdemi részvétel összes kritériumát igyekszik biztosítani (Crosby 1995), hiszen (1) közvetlenül von be laikus és adott kimenetben nem érdekelt állampolgárokat a döntéselőkészítésbe; (2) időt és teret ad az érintetteknek a probléma megvitatására (deliberációra); (3) külön testületet állít fel a folyamat elfogulatlanságának (manipuláció kontrollja) biztosítása érdekében; (4) a laikus állampolgárokat szakértők bevonásával igyekszik az adott döntés/téma kapcsán kompetenssé tenni; (5) aktuális közösségi döntésekhez kapcsolódó problémákkal foglalkozik és a döntéshozók (mint finanszírozók) vállalják, hogy az ÁT véleményének megfelelően alakítják ki álláspontjukat, illetve ettől eltérő döntés esetében az eltérést indokolják, azaz az ÁT-nak valós tétje van; végül (6) a helyi és szélesebb közösség médián keresztüli explicit megszólításával igyekszik az adott téma kapcsán további vitákat generálni (tovagyűrűző hatás).

A fejezet hátralevő részében a fenti kritériumoknak megfelelő négy deliberatív részvételi eszközt mutatunk be értékelnünk abból a szempontból, hogy azok hogyan biztosítják az érdemi deliberatív részvételt. Ezek:

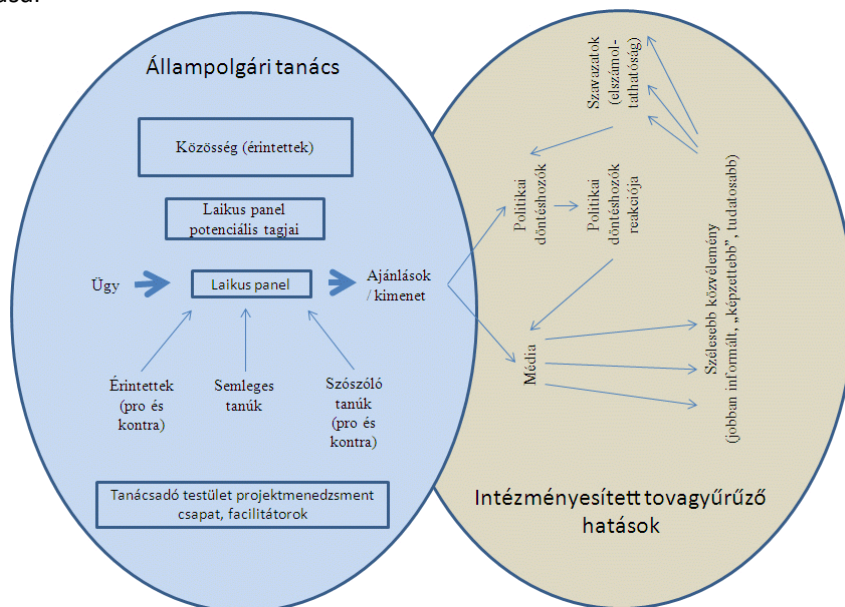
- Állampolgári Tanács
- Konszenzus konferencia
- 21. századi városgyűlés
- Vitázó közvéleménykutatás

3.3. AZ ÉRTÉKELT DELIBERATÍV RÉSZVÉTELI TECHNIKÁK BEMUTATÁSA

3.3.1. Állampolgári tanács

Az *állampolgári tanács* (Pataki 2007, Aldred-Jacobs 2004, Crosby 1995, Slocum 2003) (3. ábra) célja egy „közösségi mikrokozmosz” létrehozása. Ez egyes források szerint „a megvitatandó probléma természetének megfelelően kiválasztott 12–25 önként jelentkező, „laikus” civilből áll” (Pataki 2007, 148. o.), míg más források (Slocum 2003, The Jefferson Center 2004) szerint ezt rétegzett valószínűségi mintavétellel hozzák létre úgy, hogy az bizonyos demográfiai ismérvek mentén reprezentatív legyen a döntési helyzet szempontjából releváns populációra.

3. ábra: Az állampolgári tanács sematikus ábrája, intézményesített tovagyrúzó hatásai

Forrás: saját szerkesztés Slocum (2003) és

<http://www.slideshare.net/biocitystudio/biocity-studio-biodiversity-solutions-unsw-2009-21> alapján

Ez a testület az ún. „*laikus panel*”, amely elfogadja a folyamat végén létrejövő állampolgári jelentést. A laikus panelt szakértő „*tanúk*” tájékoztatják, lehetőleg úgy, hogy az adott kérdés kapcsán minden álláspont megjelenjen. A laikus panel 3–4 napon keresztül ül (hosszú előkészítési folyamat után), szakértőket hallgat meg (e meghallgatásokon legalább az idő fele a panel tagjainak kérdéseire van allokálva), akik a téma minden vetületét, és az összes kapcsolódó álláspontot bemutatják. Ezután a laikus panelnek magának is van ideje szakértők nélkül megvitatni a témát. A folyamatot képzett facilitátorok segítik, akiknek feladata az, hogy minden résztvevőnek teret adjanak a megszólalásra, illetve a konszenzus irányába vigyék a folyamatot. Fontos szerepe van még „*tanácsadó testület*”-nek, amely a folyamat kiegyensúlyozottságáért felel, és a vitatott kérdésben érdekelt/érintett felek képviselőiből áll, esetleg helyi „*bölcsek tanácsa*” jelleggel állítják össze. Fontos még a média szerepe: a teljes folyamat médianyilvánosság és –figyelem mellett zajlik, ezzel is biztosítva annak átláthatóságát.

15. szövegdoboz. Példa az állampolgári tanács módszerének alkalmazására

1997. április 13. és 17. közt rendezték Minnesotában (USA) az állam energiapolitikai jövőjével kapcsolatos állampolgári tanácsot (ÁT), a University of St. Thomas kezdeményezésére és finanszírozásában. A Tanácsadó Testületbe a folyamat kiegyensúlyozottságát biztosítandó olyan érintettek kerültek be, akik különböző nézeteket és érdekeket képviseltek az energiapolitikai választásokkal kapcsolatban – energiaszolgáltató vállalatok, érintett hatóságok és zöldszervezetek képviselői egyaránt. A Laikus Panel (LP) 18 tagját (akik közül végül 17-en vettek részt az ÁT munkájában) egy 414 háztartásból álló véletlenszerű telefonos minta alapján választották ki úgy, hogy a LP összetétele végül demográfiai és földrajzi szempontok szerint reprezentatív legyen. A tanúkat (szakértőket) szintén úgy választották ki, hogy a megfelelő szakértelem mellett az egymástól eltérő energiapolitikai álláspontok képviselője is meglegyen e körben is – így helyet kaptak a nagy ipari fogyasztók, energiakereskedők, környezetvédelmi szervezetek, alacsony jövedelmű társadalmi csoportok, valamint a köz- és magántulajdonú energia-termelő vállalatok szakértői, képviselői is. A laikus panel elé négy energiapolitikai forgatókönyv került, és a laikus panel számára kettős feladatot határoztak meg: (1) a villamosenergia-ellátási rendszerek tervezésénél fontos szempontok meghatározását és az ezek közti prioritizálást, illetve (2) kiválasztani az előterjesztett 4 tervet közül azt, amelyik legjobban megfelel ezen szempontoknak.

Az ÁT ülése összesen négy és fél napig tartott. Ennek során először másfél nap időtartamban sor került a villamosenergiával kapcsolatos alapvető információk átadására a LP tagjai számára, valamint a 4 forgatókönyv felvázolására. Ezután következett a villamosenergia-rendszer átalakítása során figyelembe veendő fontos jellemzők meghatározása és az ezekkel kapcsolatos prioritások meghatározása. Végül a 4 alternatíva mélyebb megvitatására került sor. Az ÁT összes fázisa során – megfelelően az ÁT-ra vonatkozó általános követelményeknek – az idő nagy része (legalább a fele) a kérdések (a laikus panel tagjai kérdezhetik a tanúkat) és megvitatásé volt.

Mivel a LP elé terjesztett négy scenárió kapcsán kiderült, hogy a LP által az energia-politikai választásokkal kapcsolatban meghatározott lényeges szempontok alapján azok közül többet is nagyon hasonlóknak ítélt meg maga a LP, ezért a LP végül az Állampolgári Jelentésben kidolgozott egy ötödik verziót, ami az eredetileg felkínált scenárióknál jobban megfelelt e szempontoknak. Az ÁT szerint a legfontosabb kritériumok fontossági sorrendben: megbízhatóság, környezetvédelem, ár, fogyasztóvédelem, választás lehetősége, gazdasági fejlődés, egyenlőség/alacsony jövedelműek hozzáférése, energiahatékonyság, helyi kontroll.

Az ÁT folyamatának LP-re gyakorolt hatását megvizsgálendő mind az ÁT előtt, mind pedig közvetlenül azután kérdőívezték a szervezők a LP tagjai körében. A kérdőívek azt mutatták, hogy a folyamat során (a szakértői információk és deliberáció hatására) a LP tagjainak véleménye a témában jelentősen változott. Végül értékeltették is az ÁT folyamatát a LP tagjaival, akik azt egyöntetűen elfogulatlannak és torzításmentesnek értékelték, és részvételüket egyértelműen „empowerment”-ként (képesé tételként/felhatalmazásként) élték meg, lévén egy fontos közügybe lett beleszólásuk, illetve lettek kompetensek annak vonatkozásában, ami megerősítette demokrácia iránti elköteleződésüket (Hoffman-Matison 1997).

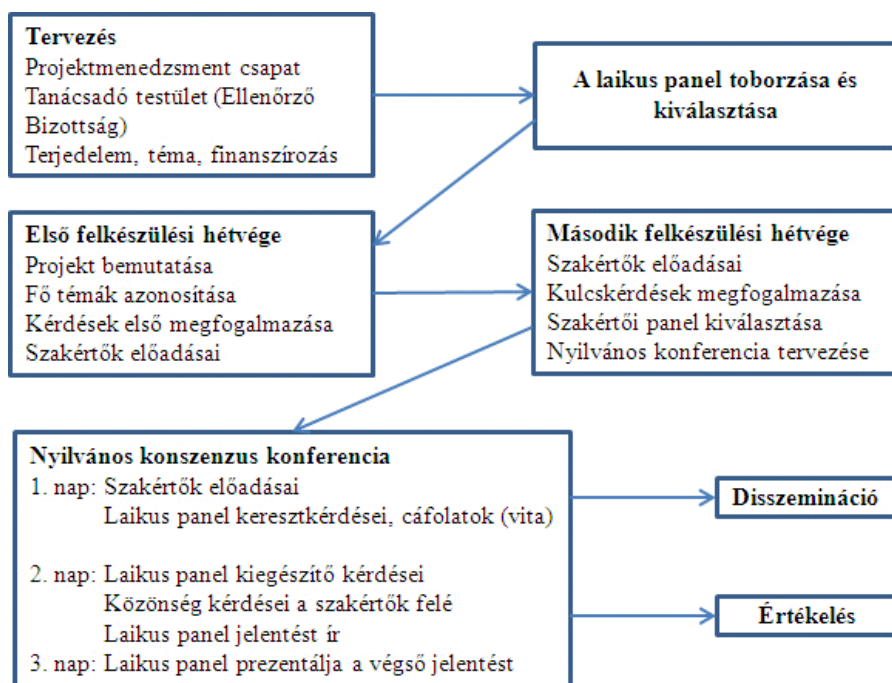
3.3.2. Konszenzus konferencia

A *konszenzus konferencia* (Pataki 2007, Slocum 2003) technikáját Dániában fejlesztették ki, és 1987 óta számtalan területen alkalmazták az autózás jövőjétől a genetikailag módosított élelmiszerek kérdésén át a fenntartható fogyasztás témájáig. Az alábbiakban a dán modellt mutatjuk be – azonban a módszert már máshol és ehhez képest módosítva is alkalmazzák. A konszenzus konferencia főbb lépéseit a 3. ábra mutatja be.

A konszenzus konferencia esetében is kulcsszerepet kap a laikus panel, amit az önként jelentkezőkből (a dán modellben a részvétel lehetőségét országos médiumokban hirdetik meg, jelentkezni motivációs levéllel lehet) 10–14 fő, más esetekben 10–30 fő (Slocum 2003) alkot, akiket úgy választanak ki, hogy az összetétel demográfiai jellemzők mentén (kor, nem, iskolázottság, foglalkozás és lakhely) minél sokszínűbb legyen. Azaz a cél itt nem a reprezentativitás – bár ideális esetben e reprezentativitás is megvalósul (Slocum 2003) –, hanem az, hogy a laikus panel minél okfélébb legyen, minél többféle hozzáállás és érték jelen legyen a konszenzus konferencián. Fontos továbbá, hogy a kiválasztottak ténylegesen laikusok legyenek – azaz ne rendelkezzenek speciális tudással vagy érdekeltséggel a konferencia témáját illetően. A konferencia kezdeti szakaszában a laikus résztvevők megkapják a témához kapcsolódó információkat, és részt vesznek az eseményt megelőzően két felkészülési hétvégén – itt fogalmazzák meg a témával kapcsolatos legfontosabb kérdéseket is. Ezek után két-három hónappal rendezik a háromnapos és mindenki számára nyitott konferenciát, ahol a meghívott szakértők előadják álláspontjukat. A szakértőket és a fölkészülést szolgáló információs-csomagot az „ellenőrző bizottság” – Slocumnál (2003) „tanácsadó testület” – választja ki, ennek tagjai (3–5 fő) egyaránt rendelkeznek szakértő tudással és személyes

tekintéllyel a konferencia témáját illetően. A kiválogatott szakértők egyrészt a téma tudományos kutatói, másrészt véleményvezető szakértők.

4. ábra: A konszenzus konferencia főbb lépései

Forrás: Slocum (2003)

A konferencia első napján a 10–15 meghívott szakértő válaszol előadásával a laikusok által korábban meghatározott kérdésekre, és reagál a helyben fölvetődő érdeklődésre. A második napon a szakértők segítségével azokat a pontokat igyekeznek tovább tisztázni, amelyek az első napon nem váltak egyértelművé. Ezután a laikus panel összeül, szakértők nélkül, és azon dolgozik, hogy egy teljes konszenzuson alapuló – más esetekben a teljes konszenzus tényleges létrejötte nem annyira lényeges, hanem inkább az, hogy a LP tagjai kiderítsék, mennyiben van/ lehetséges egyáltalán konszenzus az adott téma kapcsán (Slocum 2003) – véleményt fogalmazzon meg. A harmadik napon a laikus panel bemutatja e véleményt a szakértőknek – a dokumentumhoz az eseményt figyelemmel kísérők megjegyzéseket fűzhetnek. A konferencia végső dokumentumát (a laikus panel közpolitikai ajánlásait, a szakértői előadások anyagait) megkapja a dán parlament valamennyi képviselője, illetve potenciálisan más politikai döntéshozók és a szélesebb közvélemény is, a médián keresztül (Slocum 2003). Így a konszenzus konferencia laikus résztvevői tulajdonképpen az országgyűlés tanácsadói.

16. szövegdoz. Példa a konszenzus konferencia módszerének alkalmazására

1999 májusában Nagy-Britanniában a nukleáris hulladék elhelyezése kapcsán rendeztek konszenzus konferenciát. A konferencia fókuszában a lakossági és hadászati tevékenységek eredményeképpen keletkező radioaktív hulladék hatékony és közösség számára elfogadható módon történő hosszú távú kezelése állt, különös tekintettel a közepes és magas aktivitású radioaktív hulladéokra. A konferenciát a UK Centre for Economic and Environmental Development (UK CEED) finanszírozta, brit állami forrásokból.

A konferencián egy 4000 fős, a választási jegyzék alapján véletlenszerűen kiválasztott mintából végül 16 érdeklődő laikus – a kérdésben előzetes tudással nem rendelkező – állampolgárt választottak ki (odafigyelve a nemek, iskolai végzettség és vallás szerinti reprezentativitásra), és akik közül végül 15-en jelentek meg és alkották a laikus panelt (LP).

A kétnapos konferenciát megelőzően a LP két felkészülési hétvégén vett részt. Az első hétvége előtt (1999 márciusában) a LP rendelkezésére bocsájtottak egy „Bevezető Anyag”-ot, amely a radioaktív hulladék kezelésének kiegyensúlyozott, „semleges” bemutatását célozta. Ezután jött a két felkészülési hétvége, ahol is a LP-t a „Bevezető Anyag”-ot készítő szakértők további információkkal látták el, valamint a második hétvégén a LP meghatározta a KK témáját és kiválasztotta a résztvevő szakértő „tanúkat” – e körbe az állami ügynökségeknek dolgozó szakértőkön túlmenően egyaránt bekerültek a nukleáris energia ipar és a nukleáris energia használatát ellenző civilszervezetek (Friends of the Earth, Greenpeace) szakértői is.

Ezek után maga a konszenzus konferencia 2 napig tartott, ahol a szakértő tanúkat hallgathatták meg a laikus panel tagjai és kérdezhettek tőlük. A konferencia eredményeképpen a laikus panel jelentésének talán legfőbb következtetése, hogy egy közösségre elfogadható megoldásnak olyannak kell lennie, amely lehetővé teszi, hogy a radioaktív hulladék hozzáférhető (azaz egyelőre nem véglegesen, hozzáférhetetlen módon tárolt) és ellenőrizhető maradjon, esélyt adva ezzel az eljövendő generációknak arra, hogy amikor megoldást találnak a hulladék hosszú távú és biztonságos elhelyezésére, akkor ők majd képesek legyenek erről saját belátásuk szerint gondoskodni (Hiatt 2000).

3.3.3. 21. századi városgyűlés

A 21. századi városgyűlés (Pataki 2007, Lukensmeyer 2005) a modern infokommunikációs technológiák (vezeték nélküli hálózatba kapcsolt billentyűzetek segítségével történő szavazás, nagyképernyős kivetítés, telekonferencia stb.) felhasználásával próbál nagyszámú (akár 5000 főnyi) érintettet bevonni komplex közpolitikai döntések megvitatásába. A módszer több mint egy egyszeri esemény: hosszú folyamat, amely állampolgárok, érintettek és politikai döntéshozók informálttá tételét és bevonását célozza közösségi döntések megvitatásába és meghozatalába. Mindezt olyan időtávon, amely kompatibilis a kormányzati ciklusokkal és a média igényeivel – azaz pragmatikus szempontokat is figyelembe véve. A módszer középpontjában az egynapos „városgyűlés” áll, azonban ezt hosszú és alapos előkészítő munka előzi meg. Ez kiterjed (1) annak biztosítására, hogy a politikai döntéshozók készek a közösséggel való együttműködésre; (2) az érintettek tervezési folyamatba

történő bevonására; (3) egy politikai értelemben véve semleges, lényegi és hozzáférhető tájékoztató anyag kidolgozására; (4) egy kiegyensúlyozott/elfogulatlan forgatókönyv kidolgozására; illetve (5) a projekt utókövetésére szolgáló akcióterv kidolgozására.

A 21. századi városgyűlés tehát egy több hónapig tartó folyamat, amelynek során az előkészítő fázisban a potenciális résztvevőket a médián keresztül értesítik a részvétel lehetőségéről, információs anyagokkal látják el és komoly erőfeszítéseket tesznek a főbb érintettek – köztük egyrészt a politikai döntéshozók, másfelől a kifejezetten a konvencionálisan a társadalmi döntésekben a hangjukat hallatni nem tudó marginalizált érintettek – bevonására. Így bár a részvétel a folyamatban végeredményben önkéntes alapon történik, komoly erőfeszítések történnek az érintettek diverz csoportjainak bevonására, motiválásra, erre külön, fizetett helyi szervezőket alkalmaznak.

A diverz érintettek részvétele tehát kulcskérdés – morális szempontból is, de azért is, hogy a politikai döntéshozók biztosan tudhassák: a módszer eredményeiben minden (a lehető legtöbb) helyi érdek/érték megjelenik. A módszer során az érintettek véleményüket „arccal” vállalják – a módszer tehát nagyban eltér az egyébként potenciálisan hasonló „anonim” technikáktól, mint amilyen például a következő részben bemutatásra kerülő vitázó közvéleménykutatás.

Maga az egynapos „városgyűlés” esemény *4 fő elemből áll*:

- *A kontextus meghatározása*: A gyűlés elején a finanszírozók köszöntik az egybegyűlteket, majd a fő politikai vezetők fejthetik ki véleményüket röviden az eseménnyel kapcsolatban, illetve a megjelentek megismerkedhetnek az alkalmazott technológiával azáltal, hogy demográfiai kérdésekre válaszolnak.
- *Az értékek tisztázása*: A tartalmi kérdések megvitatása előtt egy „értékvitát” folytatnak le, hogy tisztázzák: milyen értékek fontosak a jelenlévők számára a tárgyalat ügy(ek) kapcsán. Ez a szakasz ágyaz meg a következő 4–5 órás megvitatási szakaszban.
- *Ajánlások kidolgozása*: E szakaszban a megjelentek kiscsoportos (10–12 fő) vitákban vesznek részt, amit képzett facilitátor vezet. Az elhangzó ötleteket hálózatba kötött laptopok segítségével önkéntesek rögzítik, az adatokat továbbküldik a Témacsapatnak²⁰, ahol a közös prioritásokat és ajánlásokat azonosítják, majd a teljes gyűlésnek visszaküldik tisztázás, módosítás, végül pedig szavazás céljából. Ez az oda-vissza folyamat annyiszor ismétlődik, amennyiszer ez szükséges az ajánlások kidolgozásához. A résztvevők a sza-

²⁰ A 21. századi városgyűlés egyik legeredetibb komponense a résztvevők munkájának ismétlődő témákba rendezése. A kiscsoportos megvitatás során az egyes asztaloknál keletkezett ötleteket vezeték nélküli hálózaton folyamatosan továbbítják a Témacsapatnak, akik azokat kulcs-témákba vagy kulcsüzenetekbe csoportosítják és prezentálják a teremben érvényességi kontroll érdekében, illetve azért, hogy lehetőség legyen ezek további finomítására. A témacsapat munkája így lehetőséget teremt arra, hogy a vita gyakorlatilag azonnal érzékeny/fogékony legyen a résztvevők nézeteire és inputjára, és lehetővé teszi, hogy a konszenzusos ajánlások egyből a döntéshozók elé kerüljenek.

vazásban hálózatba kapcsolt számítógépek segítségével vesznek részt. A (rész) eredményeket kivetítőkön mutatják be, valós időben, így a résztvevők folyamatosan visszacsatolást kapnak arról, hogy csoportvéleményük hogyan viszonyul a többiek véleményéhez. A megvitatási fázis közben szakértők járnak körbe a helyszínen, akikkel a csoportok konzultálhatnak, így biztosítva a döntéshez szükséges szakértői (technikai) tudás hozzáférhetőségét a résztvevők számára.

- *Jelentéskészítés és a jelentések publicitásának biztosítása.* Az utolsó 30 perc az esemény értékelésére, a következő lépések tanulmányozására, a politikai döntéshozók kommentjeire szolgál. A találkozó végére a Témacsapat az eredményekből egy előzetes jelentést állít össze, részletezve a nap során történeteket, felmerült témákat, szavazási eredményeket stb. Ezt minden résztvevő, politikai döntéshozó és médiamunkás megkapja a helyszínről való távozáskor.

A 21. századi városgyűlés outputja így a közvélemény metszete, „*kollektív bölcsesége*”. A folyamat végén pedig a folyamat eredményeiről tájékoztatják a politikai döntéshozókat (akik egyébként is elköteleződnek hivatalosan is a folyamat mellett), illetve a szélesebb közvéleményt, így próbálván azt biztosítani, hogy a folyamat eredményeképpen létrejövő információknak, ajánlásoknak ténylegesen lesz politikai következményük.

A módszer annak kidolgozói szerint (Lukensmeyer 2005) különösen alkalmas tervezéssel és tervezési és fejlesztési döntésekkel, költségvetési kérdésekkel és stratégiák kialakításával kapcsolatos döntéstámogatásra.

17. szövegdoboz. Példa a 21. századi városgyűlés módszerének alkalmazására

2007 novemberében Owensboro (Kentucky, USA) városában rendeztek 21. századi városgyűlést. „*Mi, az emberek*” (We, the people) címmel. A téma – és a városgyűlést életre hívó probléma – Owensboro belvárosának 30 éve tartó hanyatlása, és e folyamat visszafordításának lehetősége, a belváros revitalizációja volt. Konkrétan az, hogy az elkövetkező 20 évre egy átfogó tervet készítsenek a belváros fizikai (infrastrukturális) és pénzügyi fejlesztésére. Az ezzel kapcsolatos helyi tervezési és fejlesztési folyamat egyik eseménye volt a 21. századi városgyűlés. Az eseményt egy helyi egyesület (Public Life Foundation of Owensboro) szervezte. A városgyűlés célja a belváros revitalizációjával kapcsolatos közösségi prioritások meghatározása volt.

A városgyűlésre fél éves előkészítő munka után, melyben 60 önkéntes vett részt a „tervező bizottság” tagjaként, 2007. november 10-én került sor. A folyamatban a helyi polgárok (köztük fontos, érdemi döntésbefolyásoló képességgel rendelkező közösségi tisztségviselők és vezetők) vettek részt, összesen 650 fő, képviselve minden helyi érintett-csoportot. Annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb érintetteknek ténylegesen lehetőségük legyen részt venni, a szervezők biztosították a rendezvényre való eljutás

és az onnan való hazajutás lehetőségét, a helyszínen étkezéseket, a gyermekeknek játszóházat, tolmácsolást, a hallássérült résztvevőknek jeltolmácsolást, a látássérült résztvevők számára pedig nagyméretű karakterekkel nyomtatott anyagokat biztosítottak.

A 21. századi városgyűlések módszertanának megfelelően a résztvevők 67 kisebb csoportban dolgoztak képzett facilitátorok támogatásával, a csoportmunka eredményét hálózatba kapcsolt laptopok segítségével továbbították a témacsoportnak, amely elemezte ezeket, azonosította a közös prioritásokat és ajánlásokat, majd a teljes gyűlésnek visszaküldte szavazás céljából. A városgyűlésen végül öt célt határoztak meg a közösség számára közösségi prioritásként: oktatás és tanulás irányába elkötelezett közösség; lehetőségek, vonzás régója; egyedülállóan zöld, tiszta környezet; egészséges, törődő közösség; és 21. századi kormányzás.

A városgyűlés eredményéről részletes elemző jelentést készítettek, valamint munkacsoportokat alakítottak a résztvevőkből, hogy e csoportok nyomon kövessék a tervek megvalósítását – e csoportok a teljes tervezési-fejlesztési folyamat (amelynek a 21. századi városgyűlés csupán egyetlen eleme volt) fontos szereplőivé váltak (Gateway Planning Group 2009).

3.3.4. Vitázó közvéleménykutatás

A vitázó közvéleménykutatás technikáját (Pataki 2007, Elliott 2005) annak érdekében hozták létre, hogy az megfeleljen a modern demokráciák kettős kihívásának:

1. a reprezentativitást biztosító konvencionális kérdőíves megkérdezések alkalmazása esetén, különösen komplex társadalmi kérdések esetében, a vélemények légbőlkapottak, „megalapozatlanok” lehetnek, amennyiben a megkérdezettek nem tájékozódtak előzetesen a téma kapcsán; míg
2. a részvételi (deliberatív) módszerek jellemzően nem reprezentatívak, hiszen ezek leggyakrabban kiscsoportos módszerek, de ha nagyszámú érintett bevonására képesek is, mint pl. a 21. századi városgyűlések, akkor is küzdenek reprezentativitási problémákkal.

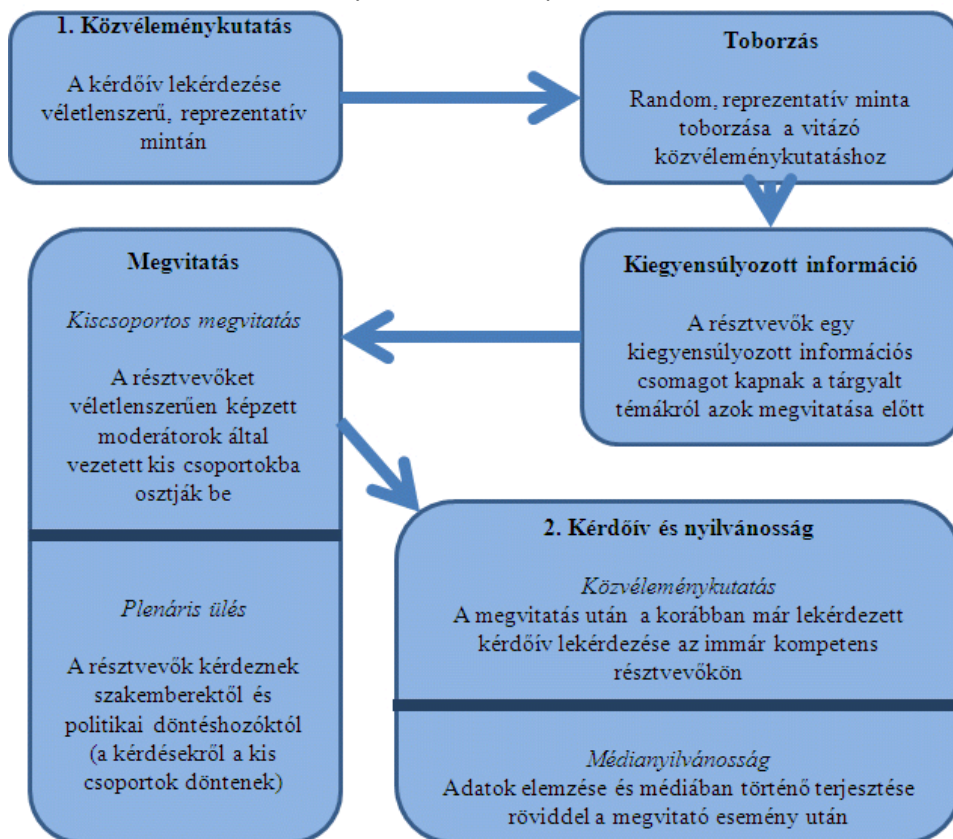
A vitázó közvéleménykutatás folyamata (4. ábra) tehát kombinálja a képviselőket a deliberációval, lévén:

1. első lépésként egy adott kérdőívet lekérdezik egy véletlenszerű, reprezentatív mintán; majd
2. következik egy deliberációs szakasz (kiegyensúlyozott szakértői támogatással és moderált, kiscsoportos megvitatással) egy ugyanazon mintából vett véletlenszerű és reprezentatív csoporttal; végül
3. egy megvitatás utáni lekérdezése ugyanazon kérdőívnek a megkérdezettek attitűdjeiben és tudásában bekövetkezett változás nyomán követésére.

Így a vitázó közvéleménykutatás megmutatja, hogy milyen változások következtek volna/következnének be a közvéleményben, ha adott ügy a döntés előtt megfelelően megvitatásra került volna. A vitázó közvéleménykutatás egyik fontos aspek-

tusa a folyamat médianyilvánosságának biztosítása: ezzel biztosítják, hogy a közvélemény és a politikai döntéshozók bevonódnak egy jól látható, transzparens folyamatba, a folyamat és annak eredményei eljutnak a szélesebb közvéleményhez, valamint megjelenhet a kompetenssé tétel az érdeklődő közvélemény számára is a folyamat nyomon követésének lehetősége által.

5. ábra: A vitázó közvéleménykutatás főbb lépései

Forrás: Elliot (2005)

A vitázó közvéleménykutatás célja – a többi módszerhez hasonlóan – a politikai döntések befolyásolása, így azt olyan esetekben érdemes alkalmazni, amikor az adott ügy közérdeklődésre tart számot, akut politikai döntéshez kapcsolódik, azzal kapcsolatban szignifikánsan eltérő vélemények léteznek az érintettek körében, a politikai döntéshozók számára fontos, hogy a témával kapcsolatban reprezentatív véleményeket ismerhessenek meg, és nyitottak is ezek döntésekbe való beépítésére.

A módszer komoly hangsúlyt helyez az elfogulatlanságra, kiegyensúlyozott informálásra, erre külön tanácsadó testületet kell létrehozni. Fontos a folyamatban a

potenciális döntési alternatívák kidolgozása (a döntés megvitatásához), illetve az ezekkel kapcsolatos vitaanyagok létrehozása. Utóbbiak esetében fontos, hogy azok közérthetők legyenek – egy 8 osztályt végzett személy átlagos szövegértési szintjének megfelelően kell azokat elkészíteni, képekkel, grafikonokkal, táblázatokkal is szemléltetve a mondanivalót. A szövegértési/írástudatlanságból fakadó problémák kezelésére is hangsúlyt fektet a módszer – például az írni-olvasni nem tudók számára készített multimédiás prezentációkkal. A kiscsoportos megvitatás fázisában (amely 1–2 napos időtartamot ölel fel) a résztvevőknek lehetőségük van szakértőkhöz fordulni tájékoztatásért – azaz e módszerben a szakértők nem prezentálnak (előadnak), hanem válaszolnak a laikusoktól érkező felvetésekre, kérdésekre. Itt a szervezőknek ügyelni kell arra, hogy demográfiailag kiegyensúlyozott, azaz „vegyes” csoportokat hozzanak létre, amennyiben ez lehetséges. A kiscsoportos megvitatás előtt egy nyitó, utána pedig egy záró plenárisra kerül sor – utóbbi során a résztvevőknek még lehetősége van kérdezni a szakértőktől. E plenáris-kiscsoportos fázisok pedig a deliberáció hosszától, mélységétől függően ismétlődnek, akár többször is.

A folyamat végén a résztvevők a fontosabb érintetteknek (politikai döntéshozók, egyéb érintettek) prezentálhatják eredményeiket, azon területeken is, ahol konszenzus van, illetve ott is, ahol nincs. A módszer tehát nem konszenzuskereső módszer. E szakaszban a politikai döntéshozók és érintettek „aktív figyelő/hallgató” szakaszban vannak – fontos, hogy ne nyilvánítsanak véleményt, legfeljebb tisztázó kérdéseket tegyenek fel, amennyiben ez szükséges.

Az esemény után kétféle utógondozás történik. Az azonnali utógondozás során (1) összevetik az első és második (deliberatív fázis utáni) kérdőív eredményeit a változások nyomon követése érdekében; (2) az eredményeket megosztják a résztvevőkkel, döntéshozókkal, médiával és szponzorokkal; illetve (3) a résztvevőkkel megosztják a folyamat következő lépéseit, illetve az utólagos történéseket. Hosszabb távon pedig, 6–12 hónappal az esemény után készíthető egy újabb kontrollkérdőív a hosszabb távú attitűd- és véleménybeli változások követésére, illetve amennyiben erre igény van, lehetőséget lehet biztosítani a résztvevőknek, hogy kapcsolatban maradjanak az ügygel – pl. online fórumok segítségével, amelyek tapasztalatait becsatornázhatják a döntéshozóknak.

Az utóbbi időben megjelent a módszer “online” változata is, amikor is a kérdőívzés és a megvitatás online történnek.

18. szövegdoz. Példa a vitázó közvéleménykutatás módszerének alkalmazására

A vitázó közvéleménykutatást fejlett országokban sokszor, sokféle téma kapcsán alkalmazták, a 2000-es évek elején került azonban sor az első vitázó közvéleménykutatásra Afrika szubszaharai területén, Uganda Mount Elgon régiójának Bududa and Butaleja kerületeiben. Mindkét kerületnek körülbelül 200 ezer lakosa van, a lakosság iskolázottsági szintje alacsony, különösen a nők és leánygyermek esetében, akik közül sokan

nem képesek részt venni a formális oktatási rendszerben. A magas népsűrűség következtében a kisléptékű, megélhetési célú mezőgazdálkodás folytatására komoly a nyomás a lakosokon, ami akadályozza az oktatásba történő befektetéseket. Mindkét kerület komoly környezeti kockázatoknak (pl. árvíz, sziklaomlás) van kitéve, amelyek időnként evakuációkhoz, a helyi lakosság áttelepítéshez vezetnek.

E kontextusban került sor a vitázó közvéleménykutatásra, amelyet a USAID támogatásával a Makerere University egy csoportja szervezett, a The Stanford Center for Deliberative Democracy szakmai támogatása mellett. Az egyetem munkatársai először interjúkat készítettek a két kerület kulcs-érintettjeivel, és ez alapján azonosították a kerületek előtt álló fő kihívások körét, amihez a projekt tanácsadó testületének (amely akadémiái szereplőkből, helyi és nemzeti kormányzati képviselőkből és civil szervezetek delegáltjaiból állt) inputjait is figyelembe vették. Ez alapján a tanácsadó testület három egymással összefüggő területen határozott meg stratégiai opciókat: áttelepítések menedzselése; földügyek; és népesség nagyságából fakadó nyomás. Ezek lettek a vitázó közvéleménykutatásban alkalmazott kérdőív fő témái.

A résztvevőket a háztartások közötti és azokon belüli véletlenszerű mintavétellel választották ki. A kezdeti interjúk után a két körzetből összesen több mint 400-an vettek részt a vitázó közvéleménykutatás munkájában – a részvétel megtagadásának aránya mindösszesen 10% körül volt, ami köszönhető a helyi közösségi vezetők és hatóságok erőteljes elköteleződésének; annak, hogy a témák komoly közösségi érdeklődésre tartottak számot; valamint a részvételért cserébe fizetett utazási költségtérítésnek és tiszteletdíjnak. A minta végül iskolai végzettség és foglalkozás tekintetében reprezentatív volt a teljes sokaság vonatkozásában, azonban a férfiak meglehetősen felül-, míg a nők alulreprezentáltak voltak.

A 2 napos deliberációs esemény – ahol is megvitatták a kérdőív témáit – előtt és után is kérdezőbiztosok töltötték ki a 35–40 perces kérdőívet a résztvevőkkel. Ebben a 3 témakörben összesen 36 stratégiai opció „fontosságát” kellett értékelniük 11 fokozatú skálán, ahol a „0” érték az „egyáltalán nem fontos”, míg a 10-es a „különösen fontos” véleményt jelentette. A szóbeli lekérdezés, valamint a deliberatív eseményen használt videóanyagok lehetővé tették az írástudatlan résztvevők számára is az érdemi, értő részvételt.

A deliberatív fázis után Bududa tartományban a 36 stratégiai opció esetében 11 értékelése változott szignifikáns mértékben (5%-os szignifikancia szint mellett), további 4 opció értékelése pedig kevésbé szignifikáns mértékben (10%-os szignifikancia szint mellett). E változások leginkább a legkedvezőbbnek tartott stratégiai opciók támogatásának további növekedésének az irányába mutattak. Butaleja tartományban 11 esetben változott szignifikánsan (5%-os szignifikancia szint) a lakosság véleménye.

A projekt eredményei a helyi és nemzeti döntéshozók nézeteire is hatással voltak. A projektet megelőzően ugyanis mind az általános iskolai oktatás, mind pedig az egészségügyi ellátás tekintetében az volt a szakpolitikai álláspont, hogy ezeket a jobb minőségű ellátás biztosítása érdekében centralizálni kell: a kisebb, szerényebb feltételekkel működő helyi intézményeket be kell zárni és a kapacitásokat a nagyobb és jobb ellátást nyújtó intézményekben kell koncentrálni, a nagyobb településeken. Ám hiába a jobb szolgálat, ha azt a hosszabb utazási idő és magasabb utazási költségek, azaz a nehe-

zebb elérés miatt a legtöbben nem tudják igénybe venni. És bár ennek az átváltásnak döntéshozók a vitázó közvéleménykutatási folyamat előtt is tudtában voltak, a vitázó közvéleménykutatás világosan megmutatta számukra, hogy az emberek (a szolgáltatások igénybevevői) ezen átváltás kapcsán másképpen súlyoznak, mint ők – azaz nem a centralizációban érdekeltek. Ráadásul a centralizáció terhei különös mértékben fogják súlytani a nőket a családtervezési szolgáltatáshoz való hozzáférés, és a lánygyermeket az oktatásban való részvétel lehetősége kapcsán (Fishkin et al. 2017).

3.4. KÖVETKEZTETÉSEK: PROJEKTJELLEGŰ RÉSZVÉTELI TECHNIKÁK ÉS ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDASÁGTAN

Könyvünk harmadik fejezetének összegzéseként az *1. táblázatban* bemutatjuk, hogy a tárgyalt módszerek hogyan biztosítják az érdemi deliberatív részvételhez szükséges feltételek fennállását. Az *1. táblázat* alapján témánk szempontjából *két fontos megállapítást* tehetünk. Egyrészt a tárgyalt technikák több jellemzőben különböznek, amely befolyásolja azt, hogy azok milyen eredményre vezethetnek helyi fejlesztési döntések előkészítése során. Ilyen például a szakértők szerepe – egyes technikákban a szakértők komolyabb szerepre tehetnek szert, míg mások esetében informáló szerepük korlátozottabb. Ugyanez igaz a megvitátás lehetőségére is. Ezek szorosan összefüggnek a technikák által bevonni kívánt érintettek számosságával: a kiscsoportos technikák a szakértői tudás becsatornázására nagyobb hangsúlyt fektetnek és a deliberációnak nagyobb teret adnak, ilyen értelemben ezek „jobban működnek”, míg a nagyobb léptékű, reprezentativitásra törekvő technikák esetében a szakértői tudás bevonása kevésbé strukturált formában, a deliberáció limitáltabb időkeretben megy végbe. Itt tehát átváltással találkozunk.

Egyes technikák konszenzus-orientáltak – célzott kimenetük egy konszenzuson alapú jelentés –, más technikák nem törekszenek feltétlenül konszenzusra, hanem inkább a témával kapcsolatos álláspontok minél szélesebb megjelenítésére, majd akár a preferenciák szavazati úton történő aggregálására.²¹ Ugyanígy eltérő módon biztosítják a technikák a közösségi tovagyrúzó hatások jelentkezését. Ami minden technika kapcsán kijelenthető azonban, hogy ezek eredményes alkalmazásának előfeltétele egy erre nyitott, kooperatív politikai elit – talán ebből is fakad, hogy például hazánkban e technikák gyakorlatilag nem kerülnek alkalmazásra.

²¹ Jelen fejezetben erre nem térünk ki de például a konszenzus-disszenzus és a társadalmi részvétel ezekhez való kapcsolata is egy érdekes vitakérdés, amely több perspektívából értékelhető. A konszenzusra törekvő módszerek módszertani értelemben értékelhetők pozitívan, amennyiben abból indulunk ki, hogy a deliberatív részvétel egyik célja a politikai/közösségi stabilitás megteremtése. Ugyanakkor ha a deliberatív részvételt az élitek/hatalmon lévők ellenőrzésének, a társadalomban tapasztalható elnyomás elleni közdelem eszközeként tekintjük, akkor a disszonáns hangokat bizonyos mértékig szükségszerűen elhallgattató konszenzusereső módszerek megítélése megváltozik – ahogyan azt a könyvünk következő fejezetében bemutatjuk. (Általában a társadalmi részvétel társadalomban betöltött szerepének értelmezéseiről lásd: Webler-Renn (1995)).

E különbségek ellenére (ezekkel együtt) az is kijelenthető, hogy a tárgyalt technikák mindegyike igyekszik olyan feltételeket biztosítani, amelyek fennállása esetén az adott módszer alkalmas a részvételnek tulajdonított előnyök biztosítására, ennek érdekében az egyes technikák az alábbi mechanizmusokat alkalmazzák:

- teret adnak a közvetlen részvételnek és megvitatásnak;
- nagyon nagy hangsúlyt fektetnek a folyamat elfogulatlanságának biztosítására (jellemzően erre külön egységet/testületet is létrehozhatnak és média-nilvánosságot biztosítanak);
- igyekeznek valamilyen módon biztosítani a résztvevők sokféleségét;
- információs anyagokat készítenek és szakértőket vonnak be a résztvevők képessé tételéért;
- igyekeznek a befolyásos érintetteket, köztük a politikai döntéshozókat bevonni, érdeklődővé és érdekeltté tenni; valamint
- igyekeznek tovagyűrűző hatásokat generálni a folyamatról és annak eredményeiről készült összefoglalók érintettek körében való és médián keresztül terjesztése, valamint a politikai döntéshozók „reakciókényszerének” kikényszerítése által.

A fentiekből fakadóan e technikák hazai alkalmazása feltehetően hatalmas előrelépést jelentene a politikai–közösségi döntéshozatali, helyi fejlesztés folyamatokban megjelenő társadalmi részvétel tekintetében a jelenlegi állapotokhoz képest, feltehetően a zöld preferenciák becsatornázása kapcsán is. Ilyen értelemben ezek segíthetik a fenntarthatósági transzformációkat – eszközei lehetnek annak.

A tárgyalt technikáknak ugyanakkor megvannak a maguk korlátai is a tekintetben, hogy ezek kik (mely társadalmi csoportok) számára biztosítanak ténylegesen érdemi lehetőséget a helyi fejlesztési döntések befolyásolására. E korlátokat tárgyaljuk könyvünk következő fejezetében, rámutatva ezzel a részvétel és kizárás mechanizmusainak viszonylagosságára és szoros kapcsolatára, külön kitérve a környezeti szempontok megjelenésének a kérdésére.

2. táblázat. A tárgyalt részvételi módszerek értékelése

	Közvetlen állampolgári részvétel	Megvitató, deliberatív jelleg	Kiegyensúlyozottság – manipuláció kontrollja
Állampolgári tanács	12–25 fős laikus panel	Laikus panel szakértők részvételével és anélkül is megvitatja a problémát	<ul style="list-style-type: none"> – Tanácsadó testület, mely kifejezetten a folyamat elfogulatlanságáért felel – Médianyilvánosság, médiaanyagok – Laikus panel tagjainak véletlenszerű kiválasztása, a panel demográfiai reprezentativitása
Konzenzus konferencia	10–30 fős laikus panel	Laikus panel szakértők részvételével és anélkül is megvitatja a problémát	<ul style="list-style-type: none"> – Tanácsadó testület (ellenőrző bizottság), mely a folyamat elfogulatlanságáért is felel – Médianyilvánosság, médiaanyagok – Laikus panel tagjainak olyan módon történő kiválasztása, hogy a panel demográfiai reprezentatív legyen, és a résztvevők ne rendelkezzenek előzetes ismeretekkel, kialakult/kiforrott állásponttal a probléma kapcsán – Médianyilvánosság
21. századi városgyűlés	Nagy számú résztvevő (akár 5000 fő) bevonása a közvetlen, kiscsoportos munkán alapuló vitába	Kiscsoportos és plenáris viták, folyamatos információáramlás modern infokommunikációs technológiákat is használva	<ul style="list-style-type: none"> – Az információs anyagok, facilitátorok stb. (azaz a teljes folyamat) elfogulatlansága központi kérdés – A részvétel ugyan önkéntes, de nagy hangsúlyt fektetnek a résztvevő érintettek diverzitásának biztosítására – Külön erőfeszítések a marginalizált érintettek bevonására – Médianyilvánosság
Vitázó közvéleménykutatás	Véletlenszerűen kiválasztott reprezentatív minta az érintettek közül, akik közvetlenül részt vesznek a folyamatban	A résztvevők megvitatják a problémát kiscsoportos és plenáris szakaszokat váltogatva	<ul style="list-style-type: none"> – A tanácsadó testület kifejezetten a folyamat elfogulatlanságáért felel – Kiegyensúlyozott/elfogulatlan információs anyagok – Médianyilvánosság

Informálás	Valós tét	Tovagyűrűző hatás	
<ul style="list-style-type: none"> – Szakértők és főbb érintettek informáló (tanú) szerepben – Információs anyagok 	<ul style="list-style-type: none"> – Valós közpolitikai helyzethez kapcsolódik – A politikai döntéshozó indoklási kötelezettsége, ha eltérően cselekszik 	<ul style="list-style-type: none"> – Állampolgári jelentés készítése, terjesztése – Médianyilvánosság 	Állampolgári tanács
<ul style="list-style-type: none"> – Szakértők és főbb érintettek informáló (tanú) szerepben – Információs anyagok 	<ul style="list-style-type: none"> – Akkor jó, ha valós közpolitikai döntési helyzethez kapcsolódik 	<ul style="list-style-type: none"> – Jelentés készítése, terjesztése (pl. politikai döntéshozók megkapják) – Médianyilvánosság 	Konzenzusz konferencia
<ul style="list-style-type: none"> – A városgyűlés napján lehetőség van szakértőktől kérdezni – Információs anyagok 	<ul style="list-style-type: none"> – Valós politikai döntéshez kapcsolódik – A projekt lényeges eleme a politikai döntéshozók és más fontos érintettek elkötelezettségének biztosítása 	<ul style="list-style-type: none"> – Jelentés készítése, mely az érintettek demográfiaileg reprezentatív csoportjának véleményét tükrözi – Jelentés terjesztése; politikai döntéshozók, érintettek, média 	21. századi városgyűlés
<ul style="list-style-type: none"> – Lehetőség van szakértőktől kérdezni – Információs anyagok, amelyek kifejezetten közérthetőek, szükség esetén multimédiás anyagokkal kiegészítve 	<ul style="list-style-type: none"> – Valós politikai döntéshez kapcsolódik – Esemény végén fórum, ahol befolyásos politikai döntéshozók hallgató/megfigyelő szerepben vesznek részt 	<ul style="list-style-type: none"> – Jelentések, eredmények publikálása a résztvevőknek, érintetteknek, médiának – Résztvevők esemény utáni bevonódásának potenciális biztosítása 	Vitázó közvélemény-kutatás

Forrás: saját szerkesztés

4. A PROJEKTJELLEGŰ RÉSZVÉTELTŐL A RÉSZVÉTELI AKCIÓKUTATÁSIG²²

Az előző fejezetben bemutattuk a jó minőségű részvétel (egyebek mellett ökológiai közgazdaságtani) szakirodalomból levezethető kritériumait, és bemutattunk négy olyan deliberatív részvételi technikát, amelyek a jó minőségű részvételt standardizáló/intézményesítő technikák közül napjainkban az alkalmazás gyakorisága kapcsán a legnépszerűbbek közé tartoznak, és jól bemutatják, hogyan lehet a gyakorlat nyelvére lefordítani („terepen megvalósítani”) a jó minőségű részvételt projektjelleggel (zárt végű módon).

Ugyanakkor a *részvétel és kizárás jelenségei meglehetősen viszonylagosak* – az előző fejezetben tárgyalt eszközök például megfelelőek lehetnek egyes társadalmi szereplőknek arra, hogy számukra érdemi társadalmi részvételi lehetőséget biztosítsanak, míg mások számára esetlegesen nem. Így ezek alkalmazása bizonyos társadalmi csoportokat, illetve az általuk képviselt szempontokat akár kifejezetten ki is zárhatja (legitimálhatja a kizárásukat) a fejlesztési folyamatokból, a részvétel depolitizálása (lásd 4.1.1. rész) révén.

A hazai szakirodalom igen kevésbé reflektál a deliberatív részvétel és az ezt segítő technikák fenti korlátjaira, ellentmondásaira. A vonatkozó kritikai gondolatok csupán az említés szintjén jelennek meg a hazai szerzőknél – pl. Bajmócy–Gébert (2014a), Csanádi et al. (2010), Földi (2009), Tóth–Göncz (2009), Reisinger (2009), Gáspár et al. (2015), Jávor–Beke (2013). Holott ahogyan a társadalmi részvétel nemzetközi kritikai szakirodalma fogalmaz: az elméleti szakirodalom által a társadalmi részvételnek tulajdonított előnyök gyakorlati (terepi) realizálása nem feltétlenül evidens jelenség, „*a közösségi részvétel megnyerte a szavak háborúját, de e retorika mögött valós sikere már kevésbé evidens*” (Gregory 2002, 180. o.), különösen, hogy a deliberatív demokrácia egyes kritikusok szerint nem más, mint a „*demokrácia gyakorlásának elitista formája*” (Fishkin et al. 2017, 142), Azaz: nincs rá garancia, hogy nem tátong szakadék a részvétel elmélete és gyakorlata közt, sőt, egyes kutatások ezt megerősíteni látszanak (Monno-Khakee 2012).

A fentiek következtében *jelen fejezetben a mély deliberatív részvétel koncepciójára és eszközeire annak kérdésén keresztül reflektálunk kritikai módon, hogy a koncepció és a korábban bemutatott technikák mennyiben képesek elősegíteni a*

²² Jelen fejezet alapját egyfelől 2015-ös, az OTKA K–109425 projekt keretében (A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével) készült műhelytanulmány (Málovics et al. 2015b) és az ez alapján készült tanulmány (Málovics et al. 2017a), másfelől egy, a szerző részvételi akciókutatásról megjelent tanulmánya (Málovics et al. 2016c) és cikke (Málovics 2019) képezik, de ezek mellett épít a szerző részvételi akciókutatással kapcsolatos egyéb cikkeire is (Málovics et al. 2018a,b, Málovics et al. 2019a,b).

természet, természeti környezet, különösen pedig a környezeti fenntarthatóság transzformatív szemléletének a megjelenését a helyi fejlesztési folyamatokban. Mivel, ahogyan bemutatjuk, lényeges tényezők azonosíthatók, amelyek a természet, mint érintett, és a transzformáció, mint szempont(rendszer) megjelenése ellenében hatnak a projektjellegű részvételi technikák alkalmazásakor, bemutatjuk a *részvételi akciókutatás (RAK)* megközelítését, mint olyan részvételi megközelítést, amely e korlátozó tényezőket potenciálisan kiküszöbölheti.

A fentieknek megfelelően a fejezetet azon tényezők azonosításával kezdjük, amelyek a természet, mint érintett, és a transzformáció, mint szempont(rendszer) kimaradása/kiszorulása irányába hathatnak a projektjellegű részvételi folyamatokban, majd bemutatjuk a részvételi akciókutatás (RAK) megközelítését, és azt, hogy ez miért és hogyan küszöbölheti ki e tényezőket.

4.1. A PROJEKTJELLEGŰ RÉSZVÉTEL KORLÁTAI A TRANSZFORMATÍV KÖRNYEZETI FENNTARTHATÓSÁGI VÁLTOZÁSOK KAPCSÁN

4.1.1. A projektjellegű részvétel kritikája – a részvétel zsarnoksága

A projektjellegű részvételi folyamatok legextenzívebb kritikáját az ún. *részvétel zsarnoksága* („*tyranny of participation*”) (Cook–Kothari 2001) irányzata fogalmazza meg, elsősorban a nemzetközi fejlesztési folyamatokban Észak–Dél viszonylatban alkalmazott részvételen alapuló vidékértékelés (participatory rural appraisal – PRA) módszerrel kapcsolatos tapasztalatok alapján (Hickey–Mohan 2004). A koncepció fő mondanivalója, hogy még az elkötelezett, „mély” projektjellegű részvételi folyamatok is elnyomó hatásokat eredményezhetnek (Kesby 2005), hiszen a hatalom – amely minden társadalmi relációban szükségszerűen megjelenik (lásd erről Dillon 2014) – jelen van ezek esetében is, hiába szeretünk ezekre úgy tekinteni, mint amelyek a hatalom problematikáján kívül esnek, attól „eltávolodnak”.

A részvétel zsarnoksága így *több formában is megnyilvánulhat* (Kapoor 2002, Kesby 2005, Hickey–Mohan 2004):

1. A társadalmi részvétel egyes körökben (pl. nemzetközi fejlesztések esetén) olyan mértékű fontossággal és legitimitással bír, mintegy „domináns ortodoxiává”, vált, hogy az gyakorlatilag kizár minden más vizsgálódási és beavatkozási módot (*technikák zsarnoksága*).
2. A részvétel ahelyett, hogy feltárná a helyi tudást, éppen annak elnyomása/elrejtésének irányába hat (*csoport zsarnoksága*). Ennek oka, hogy a facilitátorok (a részvételi folyamatok irányítói) a csoportkonszenzust részesítik előnyben a disszenzussal, differenciációval ellentétben. Ez pedig azt eredményezi, hogy legitim részvételi tudásként tekintenek olyan véleményekre, amelyek igazából maximum „domináns csoportnormáknak” tekinthetők – így elrejtik a kisebbségi tudást, véleményeket.
3. A csoport zsarnokságához szorosan kapcsolódik, hogy a részvételre az azt alkalmazók/forszírozók „értéksemleges” eszközként tekintenek, holott a létre-

jövő tudást alapvetően befolyásoló alkalmazott technikák (érzékenyen vezetett/moderált csoportos beszélgetések, a híresen „nyugodt” megközelítés) mind a(z északi) „szakértők” nézőpontját, értékeit és prioritásait tükrözik. Ez a *részvétel de-politizáló hatása*: ahelyett, hogy politikai ügyekként – azok hatalmi és érdekaspektusaival egyben – kezelné a társadalmi döntési problémákat, azokat egy értéksemleges eljárással megoldandó technikai problémaként kezeli, a létrejövő tudás pedig az a kizárólagos helyi tudás, amit a megfelelő módon hoztunk létre a probléma kezelésére.

4. Az elméletileg elfogulatlanságot, kiegyensúlyozottságot elősegítő facilitátorok sokszor domináns szereplők, akik meghatározzák azt, hogy mi és hogyan ismerhető meg a folyamat során (*döntéshozatal és kontroll zsarnoksága*). Ez különösen problematikus lehet, ha az adott döntési helyzetben tapasztalható hierarchikus viszonyok következtében a fejlesztések alanyainak tekinthető helyi résztvevők magukra alsóbbrendű tudással rendelkező szereplőkként tekintenek a „nagy tudású” fejlesztési szakemberekhez képest (Cooper et al. 2013). Akárhogyan is, a facilitátorok befolyásoló szerepe kikerülhetetlen, szükségszerűen jelentkezik, és így a részvételi folyamatokban ilyen értelemben is szükségszerű a hatalom megjelenése – azaz nem kerülhetők meg azon problémák, amelyek például más típusú társadalmi döntések esetében is jelentkeznek.
5. A részvételi folyamatok során a szubjektívitás az adott hatalmi viszonyok között jön létre és az emberek önértelmezését és cselekedeteit folyamatosan ezek (nek a vélt és/vagy valós) hatásai irányítják. Így maga a részvétel ténye és diskurzusa erőteljesen irányítja az adott részvételi arénában létrejövő viselkedési, reflexiós és cselekvési lehetőségeket. Új szubjektív pozíció jön létre, leginkább a „résztvevő”: a résztvevőknek magukat a többiekkel egyenlőként kell meghatározniuk, egy kollektíva részeként, mint kritikus önelemzési folyamatban részt vevő, stratégiai gondolkodással és viselkedéssel jellemezhető ágensek. A részvétel által ráadásul a résztvevők gyakorlatilag kinyilvánítják/elismerik, hogy nekik szükségük van beavatkozásra és bekerülnek/belekeverednek a részvétel által létrejövő diskurzusok és gyakorlatok hitelesítésébe. Mindeközben a részvétel „inkluzivitása” kizárja, delegitimálja a részt nem vevőket. Azaz: *akik részt vesznek a folyamatban, azok egy mesterséges részvételi térben vesznek részt, amelyben semmi garancia arra, hogy „önmagukat adják”, a kimaradók pedig innentől kezdve legitim módon maradnak ki.*
6. A részvételi technikák és folyamatok a „helyi”-re koncentrálnak ahelyett, hogy a szélesebb, nagyobb léptékű társadalmi–gazdasági struktúrákból (is) fakadó nyomásokat, elnyomást is elemeznék. Így nem az elnyomó struktúrák megváltoztatására koncentrálnak, hanem egy-egy helyi projektbe, az ezekkel kapcsolatos döntésekbe vonnak be bizonyos érintetteket eseti jelleggel. Alkalmazzuk így elfedheti a szélesebb elnyomó struktúrákat, sőt, a részvétel és beleeszlés tényleges lehetőségének imitálása által hozzájárul azok legitimálásához.

7. Végül probléma a társadalmi részvételi technikák esetében a *hatalom működésének és keletkezésének nem eléggé szofisztikált megértése, és így annak nem megértése, hogyan történik a képessé tétel és transzformáció*. Mivel ugyanis e technikák egyes döntésekben igyekeznek a helyiek részvételét biztosítani, nem eredményezik a helyiek érdemi cselekvővé (ágenssé) történő „fejlesztését”, ez ugyanis nem egy-egy fejlesztési projekt eredménye, hanem egy hosszabb távú folyamat. Így tehát az érintettek részvételét az adott döntésre korlátozzák a helyi fejlesztési folyamatokban, az ezen túlmutató részvételi lehetőségekkel nem foglalkoznak. Így a részvétel révén *az emberek tulajdonképpen a modernizáció átfogó projektjének szolgálatkész alanyaivá válnak*, a részvétel általi képessé tétel valójában nem más, mint önalávetés a részvételi modernizációs projektdogmának.

Bár ahogyan említettük, a részvétel zsarnoksága koncepció a projektjellegű részvétel korlátait észak–dél viszonyban elemzi egy specifikus módszer (részvételi vidékértékelés) esetében, azaz nem kifejezetten a transzformatív környezeti fenntarthatósági változásokhoz való hozzájárulás szempontjából vizsgálódik, mégis fontos üzenettel bír számunkra. Egyfelől (1) felhívja a figyelmet arra, hogy a jó minőségű részvételt operacionalizálni szándékozó projektjellegű részvételi folyamatokhoz érdemes kritikai módon viszonyulni abból a szempontból, hogy azok a „terepen” hozzák-e a nekik társított hatásokat, illetve (2) számos olyan szemponttal szolgál, amely a környezeti fenntarthatóság transzformatív értelmezése és a társadalmi részvétel kapcsolata szempontjából is relevánsak lehetnek.

Az alábbiakban – támaszkodva a részvétel zsarnoksága koncepció mellett más szakirodalmi eredményekre is – azt mutatjuk be, hogy milyen kétségek merülnek fel annak kapcsán, hogy a projektjellegű részvétel elvezet a transzformatív környezeti fenntarthatósági változásokhoz a társadalmi döntések előkészítése és meghozatala során.

4.1.2. A transzformatív környezeti fenntarthatósági szempontok megjelenésének korlátai a projektjellegű technikák esetében

Ki van jelen?

Bár triviálisnak tűnhet, hogy lehetőleg minél több érintett részvételét, szempontjainak érvényesülését biztosítani kell a társadalmi részvételi folyamatok során, a gyakorlatban egyáltalán nem evidens, hogy ez a környezeti fenntarthatóság transzformatív szempontjaival kapcsolatban mennyiben valósul meg. Egy jó minőségű deliberatív részvételi folyamat (így mindegyik általunk előző fejezetben vizsgált deliberatív részvételi technika) hangsúlyt helyez arra, hogy minél több társadalmi csoport, illetve az ő érdekeik és értékeik megjelenjenek (becsatornázódjanak). A részvétel a deliberatív részvételi folyamatokban (és így az általunk is elem-

zett deliberatív részvételi technikák esetében is) önkéntes alapú, a deliberatív részvételi technikák alapvetően kétféle kiválasztási eljárást alkalmaznak. Vagy véletlenszerű mintavétel alapján kéri fel a potenciális résztvevőket (pl. az állampolgári tanács, vagy a vitázó közvéleménykutatás), vagy reprezentatív mintára törek-szenek a projekttel kapcsolatos hirdetés-toborzás során úgy, hogy közben a véletlenszerű kiválasztás nem szempont (21. századi városgyűlés).

Ennek kapcsán a természet, illetve transzformatív fenntarthatósági szemlélet kapcsán három nehézséggel szembesülünk. Először is, a természet közvetlenül ma-gától értetődően nincsen ott azon érintettek között, amelyek közvetlenül bele tud-nak szólni a társadalmi–gazdasági döntéshozatalba. A természet szempontjai csak közvetetten, pl. emberi képviselőkön (pl. zöldszervezetek), vagy a piaci mechaniz-muson (árakon) keresztül jelenhetnek meg. Másodszor, kérdés, hogy például való-színűségi mintavétel esetén a periferizált/kevesek által osztott álláspontok képvi-selete megjelenik-e (azaz pl. az állampolgári tanács 12–24 tagja közé bekerül-e olyasvalaki, aki ezt az álláspontot osztja). Természetesen ez a probléma nem áll fenn a tudatos, legkülönbözőbb érintetti csoportok megjelenítését célzó toborzá-sos mintavétel esetében.

Harmadszor, ha a természeti, fenntarthatósági szempontok képviselete megtör-ténik – például „zöld” civilszervezetek által –, akkor is kérdés, hogy mindez hogyan (pl. melyik paradigma, a reform/transzformatív paradigma mentén) történik meg. A „közösségek” nem tekinthetők egységesnek, homogén érdekekkel és értékekkel rendelkező csoportnak. MacQueen és szerzőtársai (2001) a közösségeket diverz jel-lemzőkkel rendelkező emberek csoportjaként definiálják, akiket társas kapcsolatok kötnek össze, és akik közös cselekményekbe, tevékenységekbe bonyolódnak adott földrajzi területen és körülmények közt, azaz osztanak bizonyos érdekeket és nor-mákat, társas (családi, baráti, szomszédsági) kapcsolatokkal jellemezhető, és rend-szeresen együtt is működnek bizonyos tevékenységekben/célok érdekében. Emellett ugyanakkor bizonyos kérdésekben nem értenek egyet, a tagok érdekei nem homo-géneek, a közösség hierarchikus/hatalmi viszonyok mentén tagolódhat.

Így egy közösség (vagy egy olyan ügy, mint a fenntarthatóság) képviselete egy elméletileg és gyakorlatilag is igen komplex kérdéssé válik. Nyilvánvaló, hogy pél-dául civilszervezetek esetében, amelyeket gyakran úgy tartanak nyilván, mint ame-lyek egy-egy közösség/ügy érdekeit képviselik (Jewkes-Murcott 1998), semmilyen garancia nincsen arra, hogy az általuk biztosított képviselet ténylegesen egy valós, érdemi képviselet, ami a közösség/ügy egészére/annak jelentős részére/szem-pontjaira kiterjed.

A fentiek jelentőséggel bírnak a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos szempontok deliberatív részvételi folyamatokban való megjelenése kapcsán is. A természeti környezettel, környezetvédelemmel kapcsolatos szempontok megjele-nése a társadalmi-gazdasági döntések során egyre hangsúlyosabb – a „zöld” szem-pontok már a 70-es évek óta elkezdtek begyűrűzni mind a politikai, mind a vállalati gyakorlatba (Csigéné 2008). Napjainkra számos környezetvédelmi–fenntartható-

sági gondolkodásmód (Taylor 2000, 1. ábra, 19. szövegdoz), egyezmény és intézmény létezik (Boda 2004), mind az Európai Uniónak, mind a tagállamoknak van fenntartható fejlődési stratégiája (Málovics 2007), de a környezetvédelem a vállalati társadalmi felelősségvállalás, illetve vállalati fenntarthatóság egyre népszerűbb koncepcióinak is fontos része (Málovics 2011).

19. szövegdoz. Környezetvédelmi mozgalmi hullámok, gondolkodásmódok

Bár a főáramú szakirodalom gyakran az 1970-es évekre, egészen konkrétan 1962-re, Rachel Carson „Néma Tavasz” című művének megjelenéséhez köti a környezetvédelem történetének kezdetét (Buday-Sántha 2006), a helyzet ennél bonyolultabb.

Taylor (2000) például az Amerikai Egyesült Államokban a környezeti mobilizáció négy hullámát különíti el. Az első, „mozgalom előtti” szakaszt az érintetlen környezetet rekreációs célra használók, a hivatásos tudományos és technikai szakemberek, valamint a környezetvédelmet és az erőforrások bölcs használatát hangsúlyozó személyek és gondolkodásmódok túlsúlya jellemezte. Az 1800-as évek közepének és végének teoretikusainak aktivizmusa és írásai fektették le az alapokat a környezeti mozgalom megjelenéséhez. Bár a nagy világgazdasági válság idején a környezetvédelmi szervezetekben való részvétel átlagosan csökkent, a Hetch Hetchy gát kapcsán kialakult konfliktus (https://en.wikipedia.org/wiki/Hetch_Hetchy) utáni időszakban a környezeti mozgalom tovább nőtt. Ebben a szakaszban a környezetvédelmi szervezetek még mindig a vadvilág és a természetes élőhelyek megőrzésére és a rekreációs tevékenységekre fókuszáltak. Ebből a szempontból ténylegesen Carson (1962) műve jelentett áttörést, amely kiszélesítette a környezeti agendát az embereket érő hatásokra, a városi környezetre, a radikális aktivizmusra és a fiatalok bevonására (azaz egy új, és nagyon sokak számára releváns „keretet” vezetett be a már meglévő problémák kapcsán), és amely kapcsán elterjedt az új ökológiai paradigmának nevezett környezetvédelmi gondolkodásmód. A negyedik fázis a Three Mile Island-i nukleáris balesethez és a Love Canal-i katasztrófához köthető – innentől számíthatjuk a környezeti igazságossági mozgalom megjelenését. Ezek az események újraélesztették a környezetvédelem iránti közfigyelmet és eredményeképpen sok mozgalmi jellegű környezetvédelmi szervezet alakult.

Az új ökológiai paradigma és a környezeti igazságossági gondolkodásmód közt meglehetősen sok hasonlóság van. Mindkettő megkérdőjelezi a fejlődés hagyományos, nagyléptékű módját, a természet instrumentális kezelését és a technooptimista szemléletmódot. A gazdasági növekedés célja helyett sokkal inkább az életminőség javítását helyezik a fókuszba. Emellett komolyan megkérdőjelezi a kapitalista gazdasági társadalmi berendezkedést, és annak radikális átalakításának szükségességét hangsúlyozzák. Ugyanígy megkérdőjelezi a képviselői demokrácia politikai rendszerének jelenlegi struktúráját, és nagy hangsúlyt fektetnek a társadalmi részvételre. Mindkét paradigma foglalkozik a vállalat-közösség kapcsolatokkal, azokat kritikusan szemlélve.

E hasonlóságok mellett azonban lényeges különbségeket is találunk az új ökológiai paradigma és a környezeti igazságossági gondolkodásmód közt. Utóbbi például sokszor inkorporál vallási intézményeket, és nagyon komoly hangsúlyt fektet a nemzedéken

belüli igazságosság kérdéseire, a környezeti jogokra, autonómiára, kulturális sokféleségre és a dolgozók jogaira, valamint elutasítja a militarizmust. Míg a népességnövekedés kapcsán Taylor (2000) szerint az új ökológiai paradigma merít a Hardin-i mentőcsónak etikából, a környezeti igazságossági gondolkodásmód az ilyen típusú gondolkodást mereven elutasítja, bár a népesedési problémát, illetve az ennek demokratikus kezelésére irányuló programokat fontosnak tartja. Bár a NEP is tematizálja a vállalat-közösség kapcsolatokat, az ennek szellemében tevékenykedő szervezetek nem szakítják meg üzleti-vállalati (például finanszírozási) kapcsolataikat, míg a környezeti igazságosság aktivistái megkérdésközi a kapcsolat „összeférhetőségét”. Az új ökológiai paradigma munkajogok, munkahelyi biztonság és egészség iránti alacsonyabb mértékű érdeklődése annak tudható be, hogy az ezeket alapvetően hagyományos, szakszervezeti érdekkörbe tartozó „munkaügynek” tekinti.

Ugyanakkor a vonatkozó szakirodalom alapján úgy tűnik, a környezeti fenntarthatósági gondolkodásmód terjedése jellemzően nem a transzformatív szemlélet, hanem a piac-, kapitalizmus- és fogyasztói társadalom-konform reform környezeti fenntarthatósági szemlélet terjedése – azaz jelenleg a környezeti fenntarthatóság reform paradigmája a társadalomban megjelenő domináns gondolkodásmód (a transzformatív paradigmával szemben).

Hopwood és szerzőtársai (2005) szerint a professzionális zöldszervezetek legnagyobb része a környezeti reform paradigmáját tette magáévá, a „zöld”-ön belül a transzformatív álláspont periferizált. Az EU-s, illetve nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák is a gyenge fenntarthatóság (reform álláspont) nézőpontját tükrözik vissza (Málovics 2007), és ugyanez igaz a vállalatok fenntarthatósági és társadalmi felelősségvállalási (corporate social responsibility – CSR) önértékelésére (Málovics 2011).

20. szövegdoz. A környezeti fenntarthatóság reform álláspontja és a vállalatok

A reform álláspont dominanciáját jól mutatja a környezeti fenntarthatóság/felelősségvállalás nagyvállalati értelmezése. Az ezt kritikai szemmel elemző kutatók a CSR főáramú megközelítésének korlátait jellemzően azon keresztül igyekeznek felvillantani, amiről a CSR nem szól.

Kallio (2007) például három „tabut” nevez meg, amelyek szerinte kijelölik napjaink főáramú CSR megközelítésének korlátait is:

1. *Amorális üzlet.* Amikor valamit amorálisnak bélyegzünk, akkor nem azt mondjuk, hogy az etikátlan (immorális), hanem azt, hogy a döntéseknél az etika (morál) nem játszik szerepet, nem jelenik meg (vagy legalábbis csak elhanyagolható mértékben), mint a döntés mögötti motiváció. A vállalati döntések tehát nem etikai alapon, hanem más logikák (leginkább üzleti/profitabilitási) mentén születnek.
2. *Folyamatos gazdasági növekedés.* A főáramú CSR megközelítés egyáltalán nem szól arról, hogy könnyen elképzelhető: a folyamatos gazdasági növekedés nem feltétlenül egy hosszú távon fenntartható folyamat, sőt, a Fenntartható Fejlődés Üzleti Világtanácsa (World Business Council on Sustainable Development – WBCSD) például a gazdasági növekedéshez való hozzájárulásban látja az üzleti szféra felelősségvállalásának egyik legkomolyabb területét.

3. *A CSR politikai természete.* Ez alatt a szerző azt érti, hogy a vállalati felelősségvállalási eszközök mögötti motiváció nem a tényleges javító szándék, hanem szimpla önérdékkövetés. Azaz a CSR-rel foglalkozó vállalatok célja nem feltétlenül a közjóhoz történő hozzájárulás, hanem saját társadalmi legitimitásuk biztosítása. Ennek eredménye pedig az, hogy a vállalatok nem felelősen akarnak viselkedni, hanem pusztán felelősnek akarnak tűnni a társadalom szemében – a kettő között pedig hatalmas különbség lehet. E jelenség megvilágítására lehet alkalmas a „zöldrefestés” fogalma, amelynek értelmében a vállalati zöldülés nem igazi kizöldülés (környezetvédővé válás), hanem pusztán a vállalat közvélemény előtti zöldre festése (azaz környezetvédőként való feltűnés). Ennek segítségével egyes igencsak környezetszennyező tevékenységet folytató (pl. olajipari) vállalatok környezetvédő színben tűnnek fel a közvélemény előtt (pl. biciklis kampányokat támogatnak), ami segíthet nekik abban, hogy a közvélemény ne kérdőjelezze meg az igazi lényegüket jelentő alaptevékenységüket (fosszilis energiaforrások kitermelése).

A fenti „elhallgatások”, „tabuk” listája egyáltalán nem teljeskörű, alaposabb kutakodással számtalan olyan témát találhatnánk még, amelyek nem jelennek meg a főáramú CSR szakirodalomban, ugyanakkor nyilvánvalóan komoly (és nem feltétlenül egyértelműen pozitív) társadalmi, illetve környezeti relevanciával bírnak.

A gazdasági növekedéssel szoros összefüggésben megkérdőjelezendő lehetne például a vállalati zöldülés kapcsán az ökohatékonyság növelésének a kritériuma. Ennek értelmében ugyan az ökohatékonyság növekedése elvezethet egy természeti tényező relatív felhasználásának csökkenéséhez, azonban az abszolút felhasználás még így is növekedhet. Így igaz az, hogy egységnyi értéket kevesebb környezeti hatás (természeti erőforrás-felhasználás és környezetszennyezés) árán hozunk létre, ám e hatékonyságnövekedés növeli a természeti erőforrások felhasználásának és a környezetszennyezésnek az abszolút mértékét. A vállalatok ezzel kapcsolatos szerepét tekintve azt mondhatjuk, hogy a kapitalista gazdaságban a vállalatok természetes módon töreksenek mind a fajlagos (létrehozott értékre jutó) költségek csökkentésére, mind pedig a termelési volumen növelése általi bevétel-növekedésre, ily módon az ökohatékonyság növekedését nem az erőforrások kímélésére, hanem a termelés növelésére fordítják, ami összességében nagyobb erőforrás-felhasználáshoz vezet (Málovics–Bajmócy 2009 – lásd még jelen könyv 2.1.4. *alfejezete*). A visszapattanó hatás értelmében tehát az ökohatékonyság növelése nemcsak, hogy önmagában nem elegendő a fenntarthatóság irányába történő elmozduláshoz, de adott esetben paradox módon azzal pont ellentétes hatást válthat ki.

Ilyen lehet még a korlátolt felelősség intézménye, amelynek értelmében a vállalatok tulajdonosai pusztán befektetéseik (pl. részvényeik) értékének mértékéig felelősek a vállalatok működése során keletkezett károkért. Könnyű azt belátni, hogy a korlátolt felelősség – sokféle gazdasági előnye mellett – potenciálisan lényegesen felelőtlenebb befektetői (és vállalati) magatartásra ösztönözhet, mint például a mögöttes felelősség (amikor a vállalatok tulajdonosai teljes magánvagyonukkal felelnek a vállalat által okozott károkért) (Bakan 2005).

Szintén ilyen, a CSR diskurzusból hiányzó, ám komoly társadalmi és környezeti hatásokkal járó folyamat a gazdasági globalizációé – azaz az áruk, szolgáltatások és befektetések globális léptékben mérve egyre szabadabb áramlásának a kérdése. Bár a vonatkozó szakirodalomban a gazdasági globalizáció társadalmi és környezeti hatásainak megítélése erőteljesen ellentmondásos (durva leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy van, aki szerint a gazdasági globalizáció „áldás”, míg mások szerint sokkal inkább „átok”) (Boda 2004), a főáramú CSR szakirodalomban az ezzel kapcsolatos dilemmák, és így az áruk és tőke globálisan szabad mozgása nem is jelenik meg (Kallio 2007).

Ki képes érdemben beleszólni?

Egy másik kérdés, amit itt meg kell vizsgálni, az, hogy *a fizikai jelenlét mennyiben jelent tényleges, érdemi beleszólási képességet*. Azaz mennyiben következik be az, hogy a részvételi technikák konkrét alkalmazása során a beleszólási képesség („ability to say”) (Vatn 2009) határozza meg a technikák (kimenetek) befolyásolásának képességét, és mit jelent ez a környezeti fenntarthatóság transzformatív szempontjainak az érvényesülésének a vonatkozásában.

Az általunk előző fejezetben tárgyalt deliberatív részvételi technikák e veszélyre kettős választ adnak. Egyrészt mindegyik módszer esetén fontos a képzett *facilitátorok* szerepe, akiknek feladatuk, hogy minden résztvevőnek teret biztosítsanak véleménye kifejtésére – azaz a kommunikatív folyamatok kiegyensúlyozása. Ahogyan azonban arra a részvétel zsarnoksága koncepció (Cook-Kothari 2001) felhívja a figyelmet, az elméletileg a folyamatok elfogulatlanságot, kiegyensúlyozottságot elősegítő facilitátorok sokszor domináns szereplők, akik meghatározzák azt, hogy mi és hogyan ismerhető meg a folyamat során (*döntéshozatal és kontroll zsarnoksága*). Ez különösen problematikus lehet, ha az adott döntési helyzetben tapasztalható hierarchikus viszonyok következtében a fejlesztések alanyainak tekinthető helyi résztvevők (vagy egy részük) magukra alsóbbrendű tudással rendelkező szereplőkként tekintenek a „nagy tudású” fejlesztési szakemberekhez (development experts) képest (Cooper et al. 2013).

Ez témánk – a transzformatív környezeti fenntarthatósági szemlélet megjelenése – szempontjából azért is problémát jelenthet, mert ahogyan azt a fókuszcsoportok módszertani szakirodalma leírja, a *személyes jellemzők*, illetve a *csoportösszetétel* is befolyásolja azt, hogy ki mennyire képes és hajlandó kifejtetni véleményét egy csoportban (mások előtt) (Vicsek 2004, 2006). A magasabb iskolai végzettségűek például jellemzően többet beszélnek a fókuszcsoportos interjúk során, csak úgy, mint azok, akik „többet” tudnak a vizsgált témáról vagy „szakértői hatalom”-mal rendelkeznek, magasabb a társadalmi státuszuk, magasabb a társas hatalmuk (vagy legalábbis más résztvevők azt magasabbnak érzékelik), a formális, illetve informális hierarchiában elfoglalt helyük, vagy a többségi társadalomhoz, és nem valamely etnikai (kisebbségi) csoporthoz tartoznak. Azaz heterogén csoportokban

– és a korábban bemutatott deliberatív részvételi technikák jellemzően ilyen csoportokkal dolgoznak – számos olyan tényező van, ami abba az irányba hat, hogy a társadalmi hierarchiában magasabb pozícióban lévő, képzettebb, „szakértő” résztvevők hangja erősebben hallatsszon azok hangjánál, akik kevésbé képzettek, alacsonyabb a társadalmi státuszuk és kisebbségi értékrendet/véleményt képviselnek.

Ez pedig, különösen, hogy a „szakértők”, szakmai szervezetek zöme szintén a reform álláspontot támogatja, megint csak azt jelentheti, hogy a radikálisabb, transzformatív nézőpont „alászorulhat” – hiszen a szakértői hatalom jellemzően a reform álláspontot legitimálja, a kevésbé kiforrott, jelenlegi struktúrákkal össze nem egyeztethető, éppen ezért a jelenlegi rendszerekhez képest idegen, távoli, elrugaszkodott, „utópisztikus”, ilyen értelemben kevésbé „objektív szakértői”-nek, sokkal inkább „értékvezérelt civil”-nek bélyegzett megoldási javaslatokkal élő transzformatív álláspontot (21. szövegdoz) pedig potenciálisan delegitimálja.²³

21. szövegdoz. A reform, illetve transzformatív álláspont által a környezeti fenntarthatóság érdekében javasolt egyes környezetpolitikai eszközök

Azt, hogy a környezeti fenntarthatóság reform paradigmája által preferált környezetpolitikai eszközök, és így maga e reform paradigma mennyivel kompatibilisebb napjaink társadalmi-gazdasági berendezkedésével, mint a transzformatív környezeti fenntarthatósági gondolkodásmód és annak környezetpolitikai eszközei, jól megmutatja két, a környezetszociológiai szakirodalomban megjelenő álláspont: az ökomodernizációs (ecomodernization), mint reform, és a termelés mókuskereke (treadmill of production), mint transzformatív gondolkodásmód közti különbség.

Az ökomodernizációs álláspont szerint a kapitalista liberális demokráciában meg van az intézményi kapacitás arra, hogy az megváltoztassa a természeti környezetre gyakorolt hatását, és a kapitalista liberális demokráciák további fejlődése (modernizálása) bizonyos feltételek (pl. megfelelő konvencionális környezeti politikai eszközök alkalmazása) javuló/jobb környezeti kimeneteket eredményezhet (Buttel 2000, Mol-Spaargarten 2000, Mol 2010). Ez alapján az ökomodernizációs elmélet környezetpolitikai eszközei a termelés és fogyasztás „racionalizálására” (anyagi termelési utak bezárására és energiafelhasználás hatékonyságának növelésére) irányulnak. A konkrét eszközök közt találjuk a környezeti számvitelt; környezeti jelentéseket; környezeti menedzsmentrendszereket; zöld nemzeti elszámolásokat; ökohatékonyság növelését; újrafelhasználást (recycling); ökocímkeket, környezeti termékinformációkat; környezeti auditot; ipari ökológiát; gazdasági döntéseknél a környezeti változások pénzügyi értékének figyelembevételét; környezeti adókat; kvótakereskedelmet; környezeti felelősségbiztosítást; környezetbarát termékeket és környezettudatos fogyasztást. Azaz: csupa olyan eszközt, amelyik magától értetődő módon összefér napjaink kapitalista gazdasági rendszerének domináns intézményével (piac) és szereplőivel (vállalatok és „fogyasztók”).

²³ Természetesen az ebben a diskurzusban „objektív”, „szakértői” álláspont is értékvezérelt implicit módon, hiszen az a környezeti reform paradigmáján alapul – azaz hallgatólagosan feltételezi és támogatja a techno-optimizmus, gazdasági növekedés (mint jól-létnövelés), kapitalizmus, fogyasztói társadalom/kultúra értékeit.

Ehhez képest a termelés mókuskereke álláspont szerint a kapitalizmus, mint gazdasági rendszer (amelynek mind részei vagyunk) folyamatos növekedési kényszer alatt áll, egyre több terméket és szolgáltatást termel és fogyasztókat „hoz létre”, akik e termékeket és szolgáltatásokat elfogyasztják. E folyamatok egyre több energiát és egyéb erőforrást igényelnek, és egyre több ipari és fogyasztási hulladékot termelésével járnak (Schnaiberg et al. 2002, Gould et al. 2004). E mókuskerek lassítása érdekében az álláspont az alábbiakat javasolja: kis- és középvállalkozások elterjedésének ösztönzése a nagyvállalatok helyett; közszolgáltatások állami kézben tartása; profitnövelés helyett alternatív üzleti célok (társadalmi vállalkozások, szociális gazdaság); állami támogatások a magánszektorban a foglalkoztatás növelése/megőrzése érdekében; növekvő munkaerőköltség az innovációs célból rendelkezésre álló források csökkentése érdekében; állami szféra kiterjesztése a munkaerőpiacról kiesett munkások foglalkoztatása érdekében; céges profitok felosztása az újrabefektetés helyett; növekvő fogyasztás a közszférában, a csökkenő fogyasztói kereslet kiegyenlítésére; növekvő adóztatás a tőkebefektetések csökkentése és a közszolgáltatások fejlesztése érdekében. Azaz olyan intézkedéseket, amelyek sokkal nehezebben férnek össze napjaink domináns gazdasági intézményeivel, gondolkodásmódjával, érdekrendszerével.

De a transzformatív álláspont annak radikalizmusa és kiforratlansága következtében ugyanígy alászorulhat a csoportos kvalitatív kutatási módszertannal foglalkozó szakirodalom által feltárt ún. *interakciós tényezők* (Vicsek 2006, 2004) – amelyek abból fakadnak, hogy több ember egymással interakcióba lép – következtében is. Ezek egyike a konformitás, amely egyfajta közös véleményre irányuló nyomást jelent. A nyilvános konformitás (engedelmeskedés) és magánkonformitás (megtérés) okai az információs és normatív befolyás, és amit befolyásolhat a (1) csoportban tapasztalható külső nyomásgyakorlás (megtámadás), (2) légkör érzelmi intenzitása, (3) illetve az, hogy hányan képviselnek egy kisebbségi álláspontot. Azaz, ha egy álláspont kisebbségi álláspont (ahogyan az tipikusan jellemző a transzformatív környezeti fenntarthatósági álláspontra is), akkor a konformitás önmagában is ennek érdemi megjelenése ellenében (és a domináns reform álláspont erőteljesebb hangsúlyozása irányába) hathat.

Mi lesz a kisebbségi véleményekkel?

A részvétel zsarnoksága (Cook-Kothari 2001, Hickey-Mohan 2004, Kesby 2005) koncepció szerint a társadalmi részvétel ahelyett, hogy feltárná a helyi tudást, éppen annak elnyomása/elrejtésének irányába hat (*csoport zsarnoksága*). Ennek oka, hogy a konzultánsok (a részvételi folyamatok irányítói) és a legtöbb technika a csoportkonszenzust részesítik előnyben a disszenzussal, differenciációval ellentétben. Ez pedig azt eredményezi, hogy legitim részvételi tudásként tekintenek olyan véleményekre, amelyek igazából maximum „domináns csoportnormáknak” tekinthetők – azaz elrejtik a kisebbségi tudást, véleményeket.

Tény, hogy a projektjellegű deliberatív részvételi technikák többsége (lásd 3. fejezet) konszenzusorientált. Az állampolgári tanács, a konszenzus konferencia és a vitázó közvéleménykutatás esetében például a facilitátori szerep elvileg a konszenzuskereső/-orientált facilitátálási módra korlátozódik.

Ha pedig a transzformatív környezeti fenntarthatósági álláspont – ahogyan az előbbiekben bemutattuk, jó eséllyel – nem válik domináns csoportnormává, azaz nem ez válik „a konszenzussá”, akkor érvényesül a részvétel depolitizáló hatása: a részvétel(i) technika alkalmazása) legitimálja ennek kimaradását/alászorulását más szempontokhoz/gondolkodásmódokhoz képest.

Hatalom, öncenzúra, képesség tétel

A részvétel zsarnoksága koncepció szerint erősen kérdéses, hogy a csoporton belüli, társadalmi távolságból/hierarchiából fakadó különbségeket, és ezek hatását a projektjellegű deliberatív részvételi módszerek kimenetére, képesek-e (egyebek mellett facilitációval) kezelni az elemzett módszerek.

E dilemma tulajdonképpen már átvezet minket a „*kompetenssé tétel*”, *mint képessé tétel (empowerment)* kérdéséhez. Ez a tárgyalat deliberatív részvételi folyamatoknál és technikáknál szakértői anyagokban, prezentációkban, a szakértők és tudásuk hozzáférhetőségének biztosításának formájában jelentkezik. A kérdés tehát összességében, hogy a facilitálási és képessé tételi folyamatok mennyiben képesek ténylegesen érdemi beleszólási lehetőséget biztosítani a nagyon különböző készségekkel, képességekkel, háttérrel rendelkező résztvevőknek – köztük a transzformatív környezeti fenntarthatósági, kisebbségi álláspont képviselőinek. A szakirodalomban több olyan tényező is megjelenik, amelyek azt sejtetik: a facilitátorok általi „kiegyenlítés” és szakértői tudás becsatornázása által megvalósuló képessé tétel a tipikus deliberatív részvételi technikák alkalmazásának időtávjában (néhány hónap) és az ezek során alkalmazott módon nem feltétlenül elégségesek ahhoz, hogy ezt megfelelő módon biztosítsák.

Ennek egyik oka, hogy *a részvételi folyamatok, és ezen belül az általunk vizsgált technikák nem anonimek, nem légüres térben működnék*, hanem ezekben a résztvevők „arccal” vállalják önmagukat és véleményüket (ez még a félig-meddig anonim vitázó közvéleménykutatásra is igaz), ami nyilvánvalóan befolyásolja a részvétel módját.

Kesby (2005) a részvételi folyamatok kapcsán emel ki több olyan tényezőt, amelyek ahhoz vezethetnek, hogy a részvételi folyamatokban formálisan jelenlévő marginalizált csoportok nem hallatják érdemben hangjukat, azaz mintegy öncenzúrát gyakorolnak. Mivel a részvételi folyamatok nem elszigetelten zajlanak, a részvétel ezek által létrehozott terei nem időben és térben hermetikusan elkülönültek a társadalmi folyamatoktól, hanem szélesebb társadalmi, kulturális, történelmi és területi folyamatok részei, így a létező hatalmi viszonyok szükségszerűen megjelennek a részvételi folyamatokban is. Lehetetlen tehát olyan tereket teremteni,

ahol a teljesen kötöttségek nélküli véleménynyilvánítás elérhető lenne – függetlenül attól, hogy a részvételi terei mennyire „érzékenyen” vannak szervezve, facilitálva. A résztvevők percepcióikat nem korlátozzák az adott projektre, részvételi-eket szükségszerűen befolyásolja, hogy a mesterséges részvételi tér elhagyása után visszatérnek hatalmi viszonyokkal továbbra is átszótt mindennapi tereikbe. A részvételi technikák nyilvános természete a beszéd jogát összeköti annak következményeivel – azaz a részvétel ilyen értelemben sem légtüres térben működik. Így a részvétel mesterséges terei paradox természettel bírnak: bár azok olyan módon vannak létrehozva, amely elvileg előmozdíthatja a képessé tételt, a résztvevők külső/hétköznapi viszonyrendszerei megakadályozhatják a „képessé tett teljesítmény”-t (empowered performance) e terekben.

Esetünkben: lesznek-e következményei annak (illetve: úgy vélem-e én, mint résztvevő, hogy következmények nélkül megtehetem-e azt), hogy a modernizációban érintett és érdekelt, kapitalista/szakértői szervezet részeként (pl. alkalmazottjaként) az e rendszert alapjaiban megkérdőjelező javaslatokkal/véleménnyel nyilvánosan éljek? Tekintve mindennapi egzisztenciális függőségi viszonyainkat, sokan érezhetik úgy, hogy a radikális kritika gyakorlása/álláspont képviselés esetében retorzióval találhatják szembe magukat (de legalábbis periferizálódhatnak a társadalmi integráció kardinális tereiben – pl. munkahelyükön).

22. szövegdoz. Ki érdekelt a gazdasági növekedésben?

A termelés mókuskereke (treadmill-of-production) korábban (21. szövegdoz) már bemutatott elmélete elemzi, hogy kapitalista piacgazdaságokban az emberek döntő többsége rövidtávon egzisztenciálisan alapvetően érdekelt a gazdasági növekedés (primátusának) fenntartásában (Schnaiberg et al. 2002, Gould et al. 2004).

A vállalati tulajdonosok/részvényesek a profitban, a stabil, kiszámítható gazdasági és politikai környezetben érdekeltek. A munkavállalók munkát, jó béreket, jóléti juttatásokat és munkakörülményeket szeretnének, viszonyuk a munkaadókkal emiatt sokszor konfliktusos is, de az expanzióban, növekedésben egyaránt érdekeltek. A kormánzatnak adókra van szüksége, hogy „rendet” és jólétet, illetve gazdaságilag és politikailag stabil környezetet biztosítson (és így újraválasszák). Azaz, gyakorlatilag mindenki érdekelt a „mókuskerekben”, így a rövidtávú gazdasági logika marad a társadalmi döntéshozatal középpontjában, és a szerzők által ökológiai logikának (racionalitásnak), általunk transzformatív környezeti fenntarthatósági álláspontnak nevezett szempontrendszer érdemben nem jelenik meg erőteljesen – akik pedig ezt képviselik (képviselelnek), potenciálisan könnyen periferizálódhatnak.

A fent bemutatott szempontok miatt semmi garancia arra, hogy a deliberatív részvételi folyamatokban a résztvevők „önmagukat adják”: a mesterséges részvételi terek általi torzító hatásokra vonatkozó kritika újabb érdemi kérdéseket vet fel. Kérdéses egyáltalán, hogy érvényesek-e e technikák a tekintetben, hogy a valós preferenciákat ismerjük meg, nem pedig létrehozunk olyan preferenciákat, ame-

lyek távol állnak a valósaktól. (E dilemma egyébként nem pusztán jelen részvételi technikák sajátja, hanem alapvető társadalomtudományi kutatási dilemma (Babbie 2008)). Van-e erre tényleges esély? Különösen, hogy a részvételi folyamatot elhagyva a résztvevők visszatérnek hétköznapi, hatalmi viszonyokkal átszőtt tereikbe. Így a „képessé tétel” adott „részvételi fejlesztési projektre” szól, nem mutat túl azon.

4.2. RÉSZVÉTELI AKCIÓKUTATÁS

A fejezet eddigi részében bemutattuk azokat az érveket, amelyek amellettszólnak, hogy a projektjellegű deliberatív részvétel transzformatív környezeti fenntarthatósági hatása korlátozott lehet. Jelen részben egy olyan akcióorientált részvételi kutatási megközelítést mutatunk be, amely elvileg választ adhat a tárgyalt korlátokra, kihívásokra.

A részvételi akciókutatásnak (RAK) számos definíciója létezik a szakirodalomban. Az akciókutatás 2015-ben publikált enciklopédiája (SAGE Encyclopedia of Action Research) szerint a RAK *„képzett kutatók és helyi közösségek együttműködő részvételét hangsúlyozza egy olyan tudástermelési folyamatban, amely az érintett közösség számára közvetlenül releváns tudást hoz létre. Azaz a RAK során létrejövő tudás nem pusztán a társadalomtudományok elméleti tudásanyagának gyarapításához kíván hozzájárulni, hanem természeténél fogva a társadalmi változással kapcsolatos tennivalókat is magában hordozza.”* (Coghlan – Brydon-Miller 2015, p. 583) Egy másik, egyszerűbb, közérthetőbb definíció szerint *„a részvételi akciókutatás egy együttműködő kutatási, tanulási és cselekvési folyamat, amely kifejezetten társadalmi változások előidézésére irányul.”* (Kinson et al. 2007, 9. o.) Végül egy hazai szerző, Bodorkós Barbara szerint a *„RAK olyan kutatás, amely lehetőség szerint az összes releváns szereplőt bevonja a valamilyen szempontból problémásnak ítélt helyzet értékelésének folyamatába abból a célból, hogy változásokat és konkrét cselekvéseket hozzon létre.”* (Bodorkós 2010, 37. o.)

Az akciókutatási megközelítések családjába tartozó részvételi akciókutatás (RAK) tehát komoly hangsúlyt helyez a kutatás demokratizálására, a kutató–kutatott viszony kiegyenlítésére/átalakításra, azaz a folyamatban részt vevő felek érdemi és egyenlő részvételi lehetőségének biztosítására. Így a RAK célja többes (Bradbury-Huang 2010). Fontos (1) a folyamat során eltervezett akciók megvalósítása, a problematikusként azonosított helyzet megváltoztatása; (2) a megismeréssel kapcsolatos célok teljesülése, azaz egy strukturált társadalomkutatási folyamat létrehozása; illetve (3) az emancipatorikus cél: a résztvevők képességeiben bekövetkezett változás, azaz képessé tétel (empowerment).

Jelen alfejezetben a RAK megközelítését mutatjuk be. Először röviden kitérünk a RAK ontológiai és episztemológiai alapjaira, majd a RAK alapvonásaira, folyamataira, mielőtt a „részvétel”, „akció” és „kutatás” fogalmain keresztül bemutatjuk a megközelítés főbb jellemzőit és a vonatkozó dilemmákat.

23. szövegdoz. Az akciókutatás sokszínűsége

Komoly kihívás az akciókutatás hatalmas témaköréről viszonylag rövid terjedelemben írni. A téma „méretét” mutatja, hogy a David Coghlan és Mary Brydon-Miller által szerkesztett, 2015-ben megjelent első akciókutatás enciklopédia (Coghlan – Brydon-Miller 2015) mintegy 900 oldalon tárgyal összesen többszáz témát. Ezek közt megtalálhatók az akciókutatást megalapozó kutatók/gondolkodók életrajzai; az akciókutatás számára releváns koncepciók részletes definiálása; az akciókutatás episztemológiai kérdései; etikai vetületei; lehetséges céljai; módszerei (összesen több mint 60 akciókutatásban használatos/azzal összefüggésbe hozható konkrét kutatási módszer); módszertani kérdései (egyebek mellett az e fejezetben később általunk is tárgyalt általánosíthatóság és módszertani szigor); az akciókutatással kapcsolatban álló mozgalmak, szervezetek; az akciókutatás filozófiai háttere; alkalmazási területei; az akciókutatáshoz szükséges készségek; az akciókutatás és a spiritualitás viszonyának kérdései; valamint az akciókutatáshoz kapcsolódó elméletek; és eszközök.

Azaz: amikor akciókutatásról beszélünk, akkor megközelítések és módszerek sokaságáról beszélünk – ennek teljességét egyetlen könyvfejezetben visszaadni természetesen lehetetlen. Akiket az akciókutatás mélyebben is érdekel, azok az akciókutatás enciklopédiája mellett például az „Action Research” c. folyóiratból (<https://journals.sagepub.com/home/arj>) tájékozódhatnak.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a RAK a korábban bemutatott projektjellegű részvételi technikákkal ellentétben nem egy standardizált folyamat – ahogyan azt a 23. szövegdoz. már előrevetíti, és ahogyan azt az alábbiakban részletesebben, példákon keresztül is bemutatjuk. A RAK-ba, mint meta-módszertanba (meta methodology – Dick 2015) ugyanúgy beleférnek néhány hónapos, projektjellegű kép–hang folyamatok (25. szövegdoz., Harper et al. 2009), mint hosszú, több éves együttműködések (26. szövegdoz., Pataki et al. 2011b, Málóvics et al. 2018a,b). Így a transzformatív környezeti fenntarthatósági potenciál szempontjából történő értékelés sem lehet annyira standardizált (egységes), mint a projektjellegű módszerek esetében. Kidomborítható ugyanakkor a RAK néhány olyan sajátossága, amelyek mégis mondanak nekünk valamit e megközelítés környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos transzformatív potenciáljáról – az alábbiakban e téma körülfárására törekszünk.

4.2.1. Ontológiai, episztemológia

A RAK definiálásával, hagyományaival, episztemológiai és ontológiai alapjaival több hazai és külföldi szerző is részletesen foglalkozik (Reason–Bradbury 2001, Bodorkós 2010, Pataki–Vári 2011, Greenwood 2015). Számos olyan megközelítés (paradigma) létezik, amely a RAK ontológiai és episztemológiai alapjai kapcsán jelentőséggel bír (Greenwood 2015). Az alábbiakban ezek közül emeljük ki a jelen fejezet szempontjából lényegeseket.

Ontológiai szempontból a RAK szerint mindenki lényeges tudás birtokosa a társadalmi változási folyamat tervezése és kivitelezése kapcsán (Greenwood 2015). A legfontosabb ontológiai kiinduló alapok a RAK számára a *pragmatista filozófia*, valamint a *kritikai elmélet* (Dick et al. 2009, Bodorkós 2010). A *pragmatista filozófia*, mint ontológiai alap következtében az elméletek és gondolatok annyiban hasznosak, amennyiben a gyakorlatban működnek (képesek változást előidézni). Így a RAK-ban az akciók sikeressége (az adott problematikus helyzet kívánatos irányba történő megváltoztatásának képessége) egyben a létrehozott tudás működőképességi tesztje (workability test) is (Bodorkós 2010). Ebből fakadóan a RAK a jó minőségű tudás termelését egyértelműen összeköti a változtatás képességével (Friedman-Rogers 2009).

A *kritikai elmélet* nem fogadja el (megkérdőjelezi) a jelenlegi gazdasági és társadalmi berendezkedés fő céljait – gazdasági növekedés, profitmotívum, termelékenység –, csakúgy, mint a szakértő vagy bürokratikus tudás/folyamatok, vagy éppen a fogyasztói életmód felsőbbrendűségét (Bodorkós 2010). Ugyanígy nem fogadja el a kritikai elmélet a társadalomban tapasztalható elnyomást, egyenlőtleniséget és igazságtalanságot, amelyet meg nem kérdezett előfeltevéseink, valamint a megváltoztathatatlanak elkönyvelt viszonyrendszerek hoznak létre egyéni és csoportos szinten.

A kritikai elméletből, mint ontológiai alapból fakadóan a RAK egyik legfőbb célja a fennálló elnyomás, igazságtalanságok és hatalmi viszonyok megváltoztatása demokratikus módon. Ebből fakadóan a RAK-ban (akadémiai) kutató szereplők leginkább valamely társadalom peremére szorult (marginalizált) csoporttal működnek együtt. Tipikus, hogy a RAK folyamatban kutatók menekültekkel/bevándorlókkal (Letiecq-Schmalzbauer 2012), HIV fertőzöttekkel (L'etang-Theron 2011, Smith et al. 2010), autisták érdekében (Csillag et al. 2017), tartós munkanélküliekkel (Tofteng-Husted 2011), transzneműekkel (Travers et al. 2013), hajléktalan emberekkel, közösségekkel (Clover 2011, Csécsi et al. 2017, Udvarhelyi-Dósa 2019), elnyomott nőkkel (Aziz et al. 2011), szexmunkásokkal (van der Muelen 2011), vagy éppen mélyszegény, sokszor elítéltek, rasszizmus által is sújtott (afroamerikai, roma) közösségekkel (Mullett 2015, Dillon 2014, Málovics et al. 2018a, Szombati 2011, Gosztanyi 2017) működnek együtt. A közösen azonosított probléma válik kutatási problémává, a résztvevő marginalizált csoport problematikus helyzete pedig megváltoztatandó helyzetté.

A hangnélküli/marginalizált társadalmi csoportokkal való közös, elnyomásellenes, társadalmi igazságosság érdekében zajló közös munka máig domináns a RAK-ban, azonban az elmúlt időszakban kezdenek megjelenni a *természeti környezettel, fenntarthatósággal kapcsolatos részvételi akciókutatási folyamatok*. Ez egyébként szervesen illeszkedik a RAK megközelítésébe, hiszen a természet egyfelől nyilvánvalóan felfogható marginalizált/hangnélküli érintettként (lásd a 4.1.2. *alfejezetet*), a fenntarthatóság kérdése pedig generációk közti igazságtalansági problémaként (hiszen az alapprobléma itt éppen az, hogy jelen generációk jól-létüket a jövő ge-

nerációk jól-létének rovására élvezik). A természettel, környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos részvételi akciókatatási folyamatokra léteznek hazai példák is (Pataki et al. 2011a, Vári et al. 2011), de a RAK fenntarthatósággal kapcsolatos érdeklődésének növekedését jelzi az is, hogy az Action Research című folyóirat, az akciókatatás szakma egyik vezető folyóiratának egyik 2019-es különszámának a témája is a környezeti fenntarthatósághoz kapcsolódik: az nem más, mint a klímaváltozás – „Climate Change Transformations” (Introduction 2019).

Episztemológiai szempontból fontos hangsúlyozni, hogy a RAK nyíltan vállalt értékekre épít (Bodorkós 2010, Greenwood 2015, Málóvics et al. 2018a). A RAK-ban kitüntetetten fontos egyfelől a társadalmi részvétel, azaz a RAK optimális esetben mindegyik érintett szereplőt bevonja az adott probléma vizsgálatának és a társadalmi változtatásnak a folyamatába. Fontos továbbá a társadalmi igazságosság, egyenlőség értéke. Ennek kapcsán a RAK – korábban bemutatott ontológiai alapállásából fakadóan is – felszabadító (emancipatorikus) jellegű, azaz célja az érintettek megszabadítása az őket sújtó elnyomó feltételektől.

A RAK episztemológiája szempontjából fontos még a *kritikai szubjektivitás*, és ennek kapcsán a nézőpont (horizont) fogalma (Bodorkós 2010). A Gadamer-i episztemológiai alapállás (Greenwood 2015) eredményeképpen a RAK szerint tudásunk szükségszerűen magán hordozza nézőpontunk hatását, aminek tudatában vagyunk, és kifelé is kommunikáljuk. A RAK szerint a jó minőségű tudás előállításához így szükséges a nézőpont(ok)ra történő (csoportos) (ön)kritikai reflexió (self-critical awareness), és a transzparencia nézőpontunkkal és annak megismerési folyamatot potenciálisan befolyásoló hatásaival kapcsolatban.

Ahogy az eddigiekből is látszik, a RAK ontológiája és episztemológiája nem különül el élesen egymástól (az ontológiai alapvetés alapvetően befolyásolja az episztemológiai megfontolásokat), és a RAK ontológiája és episztemológiája szempontjából számos egyéb megközelítés (pl. hermeneutika, szimbolikus interakcionizmus vagy konstruktivizmus) is komoly jelentőséggel bír (részletesen lásd Greenwood 2015). Ezek RAK-kal összefüggésben történő részletes tárgyalása azonban túlmutat jelen fejezet keretein

4.2.2. A RAK alapvonásai és folyamata

Az akciókatatás enciklopédiája szerint a *RAK céljai* magukban foglalják (Coghlan – Brydon-Miller 2015):

- a társadalomtudományi terepkatatás egy részvételi modelljének fejlesztését és elterjesztését;
- a tudás, mint empirikus statisztikai tudás (knowledge-as-statistic) helyett a gyakorlati, cselekvésben létrejövő tudás (knowledge-in-action) előnyben részesítését;
- a helyi közösségek mobilizálását annak érdekében, hogy azok konkrét szerepet játsszanak saját problémáik hatékony, szisztematikus módon történő megoldásában;

- fejlesztéspolitikai beavatkozások előidézését;
- a helyi érintettek (és az ő tapasztalataiknak, megértési formáiknak/módjaiknak) bevon(ód)ásának biztosítását a társadalmi–gazdasági elméletalkotásban; valamint
- a tudás- és információáramokban meglévő hatalmi különbségek (egyenlőtlenlések) kiegyenlítését.

Az ezzel foglalkozó, eltérő tipológiákat alkalmazó szakirodalmak alapján (Bodorkós 2010, Bradbury-Hunag 2010, Dick 2015, Coghlan – Brydon-Miller 2015) a RAK főbb jellemzői:

- *Társadalomkutatás*: A RAK folyamata során a kutatási szerepben résztvevők tudatosan igyekeznek alkalmazni a tudományos megismerés szabályait – azaz a RAK egy tudatos, szisztematikus, tudományos igényű megismerési folyamat.
- *Együttműködés*: A RAK a részt vevő kutatók és érintettek folyamatos, rendszeres együttműködésén alapul a kutatási kérdések meghatározásától az eredmények publikálásáig. Azaz a RAK nem egy egyszeri (kvalitatív vagy kvantitatív) adatfelvétel, hanem egy hosszabb együttműködési folyamat.
- *Akció*: A RAK lényegi eleme az akció. A folyamat tehát nem áll meg a kutatási adatok elemzésénél, az eredmények tudományos publikálásánál, hanem az eredményekre építve a résztvevők az érintettek javát szolgáló akciót, akciókat igyekeznek megvalósítani.

24. szövegdoz. Az akciókutatás minőségi kritériumai

Az akciókutatás lényegi elemeit mutatja be azon minőségi kritériumok listája is, amelyet az Action Research c. folyóirat szerkesztői határoztak meg a beérkező kéziratok vonatkozásában (Bradbury et al. 2019a):

1. A célok artikulálása:
 - a. mennyiben artikulálják nyíltan, érthetően céljaikat a szerzők a kollektív földi jól-lét (fejlődés) érdekében végzett, cselekvés általi és cselekvés érdekében történő tudástermelés kapcsán;
 - b. mennyiben artikulálják a szerzők azon választásokat/döntéseket, amelyeket a célok elérése érdekében meghoztak az akciókutatási folyamat során.
2. Partnerség és részvétel:
 - a. annak mértéke és módja, ahogyan a tanulmány reflektál a részvételi értékekre és amilyen módon érvényesülnek ezek az akciókutatási folyamatban, illetve amilyen mértékben reflektál a tanulmány a „Kinek a tudása számít?” kérdésre;
 - b. a részvétel mértéke alatt a kutatás kapcsolati komponenséhez kapcsolódó kontinuumot értve, ahol az együttműködés az érintettekkel való konzultációtól az érintettek társ-kutatói szerepéig terjed, beleértve ebbe a cselekvést szolgáló (cselekvés érdekében történő) tudás(termelés) módjainak sokféleségét.

3. Az akciókutatás gyakorlatához/elméletéhez való hozzájárulás:
 - a. annak a mértéke, hogy a tanulmány milyen mértékben épít olyan gyakorlati tudásra és/vagy elméletre (illetve kapcsolódik ehhez), amely világosan hozzájárul az új akciókutatási tudáshoz, az akciókutatási szakirodalom fejlesztéséhez.
4. Módszerek és folyamat:
 - a. mennyiben artikulálják és illusztrálják érthetően a szerzők az akciókutatási folyamatot és a kapcsolódó módszereket. Illusztráció alatt értve, hogy az empirikus tanulmányok „megmutatják”, és nem csak „elmondják” e folyamatot és módszereket azáltal, hogy az adatelemzés mellett a résztvevői hangokat is megjelenítik a kutatásban;
 - b. a tanulmány olyan tudásteremtési folyamatot mutat be, amely magában foglalja és meghaladja a racionalista empirizmust (rationalist empiricism), ezáltal elismerve az egyént másokkal kapcsolatban lévő létezőként.
5. Cselekvőképesség:
 - a. annak a mértéke, hogy a tanulmányban bemutatott akciókutatás milyen új ötletekkel, gondolatokkal szolgál az azt előidéző szükséglettel kapcsolatos cselekvés vonatkozásában.
6. Reflexivitás:
 - a. annak mértéke, hogy a szerzők mennyiben helyezik el magukat változást előidéző cselekvőként (change agent) – „önmaguk elhelyezése” alatt értve, hogy a szerzők személyes, elkötelezett és önkritikus álláspontot vesznek fel a saját maguk akciókutatási folyamatban betöltött szerepe kapcsán, átláthatóan írják a kontextusról, amelyben a kutatás folyik, illetve motivációikról a kutatási folyamatban való részvétel kapcsán;
 - b. a tudásteremtés magában foglalja a személyes/reflexív, személyek közti/egymáshoz kapcsolódó, és személytelen tudást, ezáltal teremtve lehetőséget a fejlődésre a tudástermelésben részt vevők számára, és képessé téve a résztvevőket arra, hogy a társadalmi valóságot aspirációik mentén formálják.
7. Jelentőség:
 - a. annak a mértéke, hogy a kéziratban megfogalmazottak mennyire szignifikánsak tartalmukban, illetve az akciókutatási folyamatot tekintve;
 - b. „szignifikáns tartalom” alatt értve, hogy a tanulmányban foglaltak relevanciája és jelentősége túlmutat az adott kontextuson az emberek, közösségek és szélesebb ökoszisztémák jól-létének előmozdítása kapcsán (azaz helyi és általános tudást egyaránt létrehoz);
 - c. folyamat alatt értve, hogy az érintettek bevonása olyan stratégiákkal és módszerekkel történik, amelyek az embereket és különböző tudásokat olyan módon kapcsolják össze, amely segíti a kapcsolódó gyakorlatoknak, ezek megértésének, és az adott helyzetek átalakítására (transzformációjának) vonatkozó képességnek a javításának és értékelésének erős és autentikus fejlődését.

Egy konvencionális társadalomkutatási folyamattal összevetve (2. táblázat) látható, hogy a RAK nem egyszeri kutató–kutatott interakción, hanem a résztvevők folyamatos együttműködésén alapul, amely során gyakorlatilag bármilyen társadalomkutatási és cselekvési technika alkalmazható. A RAK-ban nem kizárólag a ku-

tató (esetleg a kutatást finanszírozó intézmény) érdeklődése (probléma- és kérdésselvetése) határozza meg a kutatás fókuszát, ugyanígy számítanak ennek kapcsán a nem-kutató/„laikus” szereplők (partnerek) preferenciái – sőt, egy jó RAK folyamatban ezek számítanak csak igazán. Végül a RAK nem áll meg a megfigyelés eredményeinek szakmai-megbírói irányba történő publikálásánál.

Egyfelől, a résztvevők, mivel közösen birtokolják a folyamat eredményeit, közösen döntenek a publikációs formákról, lehetőségekről. Optimális esetben a kutató-„laikus” megkülönböztetés teljesen eltűnik/megszűnik, a „laikus” résztvevők is „teljes értékű” kutatóvá válnak, akár tudományos publikációk szerzőiként, ahogyan ez történt például a Közélet Iskolája²⁴ hazai lakhatási mozgalmakkal kapcsolatos részvételi akciókutatásában (lásd pl. Csécsei et al. 2017a, b).

Másfelől, a közös tudás alapján létrejövő akciók a folyamat elkülöníthetetlen részét képezik, és egyfelől a tudás működőképességének tesztelésére, másfelől annak új aspektusokból történő megvizsgálásának eszközüül szolgálnak. Ezek az akciók nagyon sokfélék lehetnek, a hazai gyakorlatban találunk például:

- oktatási programok és támogató hálózatok működtetésére (Málovics et al. 2018a);
- a helyi politikai döntéshozatal befolyásolására tett együttműködő kísérletekre környezeti és társadalmi ügyekben (Pataki et al. 2011b, Vári et al. 2011, Málovics et al. 2019a, Harper et al. 2009);
- az adott probléma érintettjeinek hálózatosodását szolgáló tevékenységekre (Csécsei et al. 2017a);
- a RAK folyamatában résztvevő intézmények és intézményrendszer működésének támogatására, gyakorlatának fejlesztésére (Csillag et al. 2017);
- helyi szegénységnyhító fejlesztő programok megvalósítására (Szombati 2011);
- kistérségi stratégiaalkotási folyamatok demokratizálására, facilitálására (Bodorkós-Pataki 2009a);
- helyi élelmiszerhálózatok létrehozására (Balázs 2011);
- tájfajták védelmét szolgáló intézkedésekre (Pataki et al. 2011a);
- illetve embere erőforrás menedzsmenttel kapcsolatos etikai dilemmák kutatására (Csillag 2011).

A RAK akcióknak általában szerves részét képezi a kutatási eredmények helyi (politikai, intézményi) közösség és nyilvánosság irányába történő publikálása is. Ez történhet kiállítások (mint pl. a kép–hang–photovoice – módszer esetében, hazai példáért lásd Harper et al. 2009), hozzáférhető jelentések (accessible report), prezentációk, beszélgetések (Csécsei et al. 2017a, Csillag et al. 2017, Mihók et al. 2012), de akár közös politikai akciók (Málovics et al. 2018a, 2019a) keretében is. A lényeg, hogy az eredmények kommunikációja ne pusztán a tudományos-kutatói szféra irányába történjen, hanem azzal a helyi közösséggel (lakosok, sajtó, intézmények, politikai döntéshozók stb.) is szembesüljenek.

²⁴ <http://www.kozeletiskolaja.hu/>

25. szövegdozoz. Példa kép-hang módszer alkalmazására hazánkban

A kép–hang (photovoice) módszer (Wang – Burris 1997, Catalani-Minkler 2010) lényege, hogy az érintettek fényképeket készítenek életük/környezetük valamely aspektusáról egy kutatók és érintettek által közösen meghatározott (kutatási) téma, kérdés mentén. E fényképek alapján (sokszor csoportos, fókuszcsoport jellegű) interjúkat készítenek a kutatók az érintettekkel, melyek során a helyzetfeltárás mellett átbeszélésre kerülnek a változtatási szándékok, lehetőségek, és a közös cselekvés lehetőségei is. Végül a közösen kiválasztott fényképeket vonatkozó idézetekkel egy közösen elkészített kiállítás keretében a politikai döntéshozók és a szélesebb közvélemény elé tárják.

Hazánkban környezeti tematikával Harper és szerzőtársai (2009) 2007-ben, hat sajjószentpéteri, a helyi szegregátumban élő fiatal (18–24 éves) bevonásával folytattak kép-hang projektet, a résztvevő fiatalok lakókörnyezetében megtalálható pozitívumokra és negatívumokra fókuszálva. A közösen meghatározott célok a közösséget érintő környezeti és közegészségügyi jellemzők feltárása és javítása, az ezekkel kapcsolatos politikai döntéshozatalhoz való hozzáférés, és egy fenntarthatóbb jövő irányába történő elmozdulás érdekében egyéni és kollektív akciók szervezése voltak.

A rövid, fényképezéssel és kutatásetikával foglalkozó képzés után a fiatalok egy hét alatt mintegy 400 képet készítettek a széles értelemben vett „környezetről”. Ezután a legfontosabb, még kezelhető mennyiségű kép kiválasztása után megvitatták ezeket.

A fényképek a következő környezeti problémákra és igazságtalanságokra hívták fel a figyelmet: egyenlőtlen hozzáférés a (1) csatornahálózatához és szennyvízkezeléshez; (2) hálózati ivóvízhez; és (3) zöldterületekhez és játszóterekhez; (4) helyi és nem helyi lakosok illegális hulladéklerakása a szegregátumban; (5) energiával kapcsolatos ügyek (háztartások alacsony energiahatékonysága és fűtésre és főzésre használható energia hiánya); (6) rossz lakhatási körülmények (energiahatékonyság hiánya, közösségi infrastruktúrához való hozzáférés hiánya, egészségtelen lakhatási körülmények); és (7) a település más részein rendelkezésre álló telekommunikációs infrastruktúrához és információs technológiához való hozzáférés hiánya.

A negatívumok mellett a következő pozitívumok kerültek azonosításra: (1) kapcsolódás a környező vizes–mocsaras területekhez, horgászás és rekreáció a folyóparton; (2) környezetbarát közlekedés használata (bicikli, közösségi közlekedés, ló, autómegosztás, gyaloglás); (3) helyhez való kötődés a kertészkedésen, állattartáson keresztül; (4) közösségi sportolás (pl. foci) mint a közösségi büszkeség és személyes egészség forrása.

A környezet dokumentálása az elkövetkező hónapokban is folytatódott, és végül 2007 júniusában az eredményekből Sajószentpéteren és Budapesten egy-egy kiállítást szerveztek.

A sajjószentpéteri kiállítás „Ez is Sajószentpéter” címmel a szegregátum bejáratát jelentő utcán került megrendezésre annak érdekében, hogy a szegregált közösség minden tagja láthassa azt, illetve annak kiderítésére, hogy milyen szegregátumon kívüli érintettek (politikuskok, intézményvezetők stb.) hajlandóak eljönni a „cigánysorra”. A fényképeket készítő fiatalok a kiállítást kiplakátolták a városban, meghívták a polgármestert, alpolgármestert, helyi képviselőket, közintézményeket, a helyi cigány nemzeti önkormányzat képviselőit, a szegregátum lakosaival kapcsolatban álló orvosokat, védőnőket, tanárokat, és regionális, nemzeti és nemzetközi szinten dolgozó környezeti és emberi jogi civilszervezeteket.

3. táblázat.

Részvételi akciókutatás és konvencionális kutatás – a folyamatok összehasonlítása

	Részvételi kutatás	Hagyományos kutatás
Miért folyik a kutatás?	Megértés és cselekvés	Megértés, esetleges későbbi cselekvéssel
Kiért folyik a kutatás?	A helyi érintettekért (közösségért) (és intézményi, személyes és szakmai érdeklődés kielégítéséért)	Intézményi, személyes és szakmai érdeklődés kielégítéséért
Kinek a tudása számít?	Helyi érintettek, kutatók	Kutatók
Mi befolyásolja a témák kiválasztását?	A helyi prioritások (és a finanszírozó prioritásai, intézményi forráskönyvek, szakmai érdekek)	Finanszírozó prioritásai, intézményi forráskönyvek, szakmai érdekek
Minek az érdekében választják meg a módszertant?	Képessé tétel, közös tanulás, társadalomtudományi kutatómódszertani szempontok	Diszciplináris hagyományok, „objektivitás” és „igazság”
Ki vesz részt a kutatásban?		
Probléma azonosítása	Helyi emberek, kutatók	Kutatók
Adatgyűjtés	Helyi emberek, kutatók	Kutatók, kutatási segéderők
Értelmezés	Helyi koncepciók és keretek és diszciplináris fogalmak és keretrendszerek	Diszciplináris fogalmak, keretrendszerek
Elemzés	Helyi emberek, kutatók	Kutatók
Az eredmények prezentálása	Helyben elérhető és hasznos, illetve a kutatók által más kutatóknak vagy a finanszírozónak	A kutatók által más kutatóknak vagy a finanszírozónak
Az eredményeken alapuló akció	A folyamat lényeges eleme	Elkülönült és lehet, hogy be sem következik
Ki cselekszik?	A helyi emberek külső segítséggel vagy anélkül	Külső ügynökségek (esetlegesen)
Ki birtokolja az eredményeket?	Megosztva	Kutatók
Min van a hangsúly?	Folyamat és kimenetek	Kimenetek

Forrás: Málovics et al. 2016c, 188.o.

A fentiekből is látszik, hogy a RAK nem egy standardizált folyamat. Ami a RAK folyamatokban közös, hogy (1) ezek középpontjában a folyamatok együttműködő jellegéből fakadóan a *csoportos munka, megvitatás* áll; (2) és (a kritikai realista alapállásból következően) ún. *akció-reflexió fázisok* követik egymást (Bodorkós 2010, Dick 2015).

Az egymást követő *akció-reflexió fázisok* során a kutató és érintett résztvevők közösen és szisztematikusan reflektálnak az egyes cselekvésekre – a kutatás megtervezéséről a kutatási eredményeken alapuló cselekvésig, a folyamat végső értékeléséig. Ezek a fázisok biztosítják, hogy a kutatás teljes folyamata során megjelenjen mind a helyi, érintetti tudás (és szempontok), mind pedig a kutató résztvevők (akadémiai) tudása. Azaz ez egyfajta minőségbiztosítás (Bodorkós 2010), hogy a szereplők döntéseiket nagyon tudatosan hozzák meg, és ezeket, valamint következményeiket tudatos módon kezeljék. A gyakorlatban egy sok szereplőt bevonó és több tevékenységre kiterjedő RAK folyamatban az akció-reflexió fázisok gyakran több skálán történnek és nem annyira szabályosak, mint ahogyan azt az elméleti akció-reflexió spirálok sugallják (Dick 2015, hazai példákért az akció-reflexió fázisok gyakorlati működéséhez l. Szombati 2011, Csécsei 2017a/b, Bodorkós–Pataki 2009a, Málóvics et al. 2018b).

4. táblázat. Főbb állomások egy „tankönyvi” RAK folyamatban

Fázis	Tevékenység
Akció	Az érintettek közötti kapcsolatok kiépítése, közös agenda meghatározása Ügyek és információk közös behatárolása Megegyezés az időkeretekről
Reflexió	A kutatás tervezetére, etikai szempontokra, hatalmi viszonyokra, tudásteremtő folyamatokra, képviselőre és elszámoltathatóságra
Akció	Kapcsolatok építése Szerepek, felelőségek, etikai eljárásmodok meghatározása Egyetértési nyilatkozat lefektetése Kutatási folyamat és eszközök közös megtervezése Vágyott akciókimenetek megvitatása, azonosítása
Reflexió	Kutatási kérdések, dizájn, munkakapcsolatok, információigény
Akció	Közös munka a kutatási folyamat megvalósítására és az adatgyűjtésre Újabb szereplők részvételének lehetővé tétele Gyűjtött információk közös elemzése Akció tervezésének közös elkezdése
Reflexió	A kutatási folyamatra Mások részvételének és képviselőtételének értékelése További kutatások szükségességének és/vagy akciók lehetőségeinek felmérése
Akció	A kutatás által informált akció tervezése, amely magában foglalhatja a résztvevőknek és más befolyásoló szereplőknek való visszacsatolást
Reflexió	Az akció és a folyamat egészben történő értékelése
Akció	További, akadémiai kutatók részvételével vagy anélkül zajló részvételi kutatási és akciólehetőségek azonosítása

Forrás: Kindon et al. (2007), 16. o.

26. szövegdoboz.

Példa akció-reflexió fázisokra egy harai részvételi akciókutatási folyamatban

Pataki és szerzőtársai (2011b) Mezőcsáti Kistérségben folytatott munkája kiválóan szemlélteti az akció-reflexió fázisok egy lehetséges menetét. Egy konvencionális, a táj értékeivel kapcsolatos kvalitatív kutatási folyamat (mint helyzetfelmérés) során világgossá vált a kutatók számára, hogy a kistérségben található, meglehetősen nehéz helyzetben lévő településeknek közös (vidékfejlesztési) stratégiát kell alkotniuk, ha ki szeretnének törni társadalmi–gazdasági krízishelyzetükből. Így úgy döntöttek, hogy a „víziótól a cselekvésig” (vision to action) technika alkalmazásával segítik egy jövőképes kereső folyamat facilitálását. Ebből jött létre egy kistérségi fórum és egy természetvédelmi nap (akciók) (első akció-reflexió ciklus vége). Néhány falu képviselője, akik részt vettek a kistérségi napon, megkérték a kutatókat, hogy segítsenek hasonló eseményeket szervezni adott településeken is. Innen jött a második kutatási ciklust életre hívó probléma: a valódi (helyi viszonyokat, erőforrásokat, szándékokat tükröző) kistérségi terv hiánya. Ez alapján létrejött egy mélyinterjúkat, kérdőíves megkérdezést, közösségi munkás képzést és települési fórumokat tartalmazó újabb helyzetelemzési szakasz, majd települési és kistérségi fórumokon megtörtént az akciók tervezése, majd maguk az akciók (helyi termék fesztivál szervezése, természetvédelmi tanösvény kialakítása, kísérlet egy helyi szövetkezet újraaktiválására, illetve kulturális tájkép létrehozása), amelyet újabb reflexiós szakasz követett.

4.3. RÉSZVÉTEL, AKCIÓ, KUTATÁS – A RÉSZVÉTELI AKCIÓKUTATÁS FŐBB JELLEMZŐI, DILEMMÁI

4.3.1. Részvételi akciókutatás és részvétel

A részvétel iránti igény azt a követelményt állítja a RAK elé, hogy a valamiről/valakiről (research on) folyó kutatást váltsa fel a „laikus” érintettekkel együttműködő (research with) jellegű kutatás. Egy ideális RAK folyamatot (Bradbury-Huang 2010, Dick 2015) a résztvevők teljes egyenrangúsága, a folyamatok teljes átláthatósága és a közös, minden érintett által azonos mértékben befolyásolható döntések jellemeznék.

Számos publikáció foglalkozik azzal, hogy a fenti ideálhoz nem egyszerű felnőnie egy valós RAK folyamatnak (Dillon 2014, Letiecq-Schmalzbauer 2012, Clover 2011, Travers et al. 2013, L’Etang-Theron 2011, Smith et al. 2010, Arieli et al. 2009), ami a RAK komoly etikai dilemmáinak egyike (Minkler 2004). Különösen, hogy a RAK már tárgyalt, kritikai elmélet iránti elköteleződéséből fakadóan jellemzően valamely társadalom peremére szorult érintettcsoporttal együttműködve, e csoport érdekében folyik (lásd jelen fejezet „4.2.1. Ontológiai, episztemológia” című részét). Ennek következtében pedig a leginkább középosztálybeli akadémiai, és marginalizált nem-akadémiai együttműködők közt nagyon nagy lehet a társadalmi távolság, és hatalombeli különbség (Málovics et al. 2018a). Ez a RAK folyamatába is szükségszerűen begyűrűzik, és számtalan dilemmát vett fel annak kapcsán, hogy hogyan lehet például „egyenlő” alapon együttműködést kialakítani kulturális, tár-

sadalmi és anyagi tőkével bőven ellátott társadalmi szereplők és hatalommal nem rendelkező, stigmatizált, marginalizált, akár szegregált csoportok és tagjaik közt (Málovics et al. 2018a,b).

Ezzel együtt (1) a RAK-ban a kutató résztvevők törekszenek e RAK ideálnak megfelelően részt venni. Így (2) a RAK egy együttműködő, minimum erősen konzultatív folyamat, ahol a kutató résztvevők elfogadják, elismerik legitimnek az érintettek szempontjait, érdeklődését, problémaérzését és tudását – a kutatási probléma és kérdés megfogalmazásától kezdve egészen az eredmények publikálásáig. Azaz a RAK tudatosan és szisztematikusan törekszik a hierarchikus kutató–kutatott viszony oldására, megszüntetésére, miközben tisztában van ennek nehézségeivel és kritikai módon reflektál erre.

27. szövegdoz. Példa akció-orientált együttműködésre egy klímaváltozással kapcsolatos részvételi akciókutatási folyamatban

Egy meglehetősen akcióorientált RAK együttműködési példát ír le Trott (2019), aki a Tudomány, Fényképezőgép, Akció (Science, Camera, Action – SCA) technikával dolgozott együtt egy 15 hetes tanodai program keretében Észak-Colorado-ban három Boys and Girls Clubs szervezettel. (A Boys and Girls Clubs az egyik legrégebbi és legnagyobb közösségi, szegény – sokszor gettóban élő – fiatalokkal foglalkozó szervezet az USA-ban.) A közös munka fiatalokkal (összesen 55 fő 10–12 éves gyermekkel) folyt annak érdekében, hogy a fiatalok képessé váljanak a klímaváltozással kapcsolatos konstruktív cselekvésre.

A program egyes komponensei a transzformatív fenntarthatósági tanulás „Fej, Kezek és Szív” („Head, Hands, and Heart”) modelljén alapultak, amely az ökológiai igazságossággal kapcsolatos tudásban, képességekben, és attitűdökben bekövetkező változást kognitív, affektív és viselkedési bevonással szeretné elérni.

Így a folyamat során kombinálták az oktatási tevékenységeket (Tudomány/Fej), a korábban (25. szövegdoz) tárgyalt kép–hang módszerrel (Fényképezőgép/Szív) annak érdekében, hogy a gyerekek családjukban és közösségükben környezetileg fenntartható változások előidézőjei lehessenek (Akció/Kezek).

A tudománykomponens során a kognitív tartományt („Fej”) vonták be, a klímaváltozással kapcsolatos interaktív oktatási módszerekkel, abból a célból, hogy az aktív és gyakorlati tanulás segítségével növeljék a témával kapcsolatos kritikai tudatosságot. A kép–hang módszer során a gyermekek fényképeket készítettek az előző szakaszban tárgyalt témához való személyes kapcsolódásukkal összefüggésben. A havi gyakoriságú megbeszélések során megvitatták az ezekkel kapcsolatos történeteket, jelentéseket, majd a kép–hang szekciók után a gyermekek csoportos szándékaik, vízióik alapján családi és közösségi fenntarthatósági akcióterveket készítettek. Ezen akciótervek alapján a gyermekek végül számos különböző akciót valósítottak meg, mint például: önkormányzati döntéshozók előtti prezentáció, faültetési kampány, fenntarthatósági kiállítás és honlap, közösségi kert, kertészklub, és otthoni zöldegeskertek.

Mind az akciók, mind pedig a folyamat eredményességének/hatásainak nyomon követésére szolgáló, a folyamat végén lefolytatott fókuszcsoportos interjúk azt mutatták, hogy a gyermekek mind családjukban, mind tágabb közösségükben motiválttá és képessé váltak a változtatásra: egyénileg és közösségekben is cselekvőképesebbek lettek, hogy klímabarát folyamatokat kezdeményezzenek és vezessenek be.

Ez a fajta törekvés, valamint a RAK akcióorientált jellege, az akadémiai és nem akadémiai szereplők hosszabb távú, partneri jellegű és akcióorientált együttműködése kifejezetten alkalmassá teszi e megközelítést arra, hogy jó minőségű, strukturált megismerési folyamatok jöjjenek létre, akár marginalizált társadalmi csoportokkal együtt, e csoportokkal kapcsolatban, akár a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatban. Lehetővé teszi egyfelől, hogy a résztvevők idiografikus jellegű megfigyeléseket végezzenek az élet legkülönbözőbb területein, tevékenységei kapcsán, és a „kutató–kutatott” viszonyt felváltja a partneri kapcsolat, amely lehetőséget teremt, hogy mindenki kifejezhesse nézőpontját és a konvencionális kutatás/kutató előtt tabunak számító témák is megvitatásra kerüljenek. Azaz, szemben a projektjellegű részvétellel szemben megfogalmazott kritikával, egy hosszabb, jó minőségű RAK folyamatban jó esély van rá, hogy a szereplők önmagukat adják. Nem véletlen, hogy például a szegregált körülmények közt élő, mélyszegény Roma közösségekkel, mint a kutatás számára meglehetősen „nehezen hozzáférhető csoportokkal” (hard-to-reach groups) kapcsolatos kutatások kapcsán nemzetközi viszonylatban is népszerűek és színvonalas tudományos eredményeket produkálnak a kutató és nem kutató érintettek hosszabb távú kapcsolatán alapuló, aktivizmust és tudományos megismerést kombináló folyamatok (pl. Grill 2012; Marinaro 2015, 2017; Lancione 2017).

4.3.2. RAK, akció, kutatás

A RAK egy *meta-módszertan* (Dick 2015), amely a kutatást és akciót (beavatkozást) részvételi, demokratikus módon, az elnyomásellenes társadalmi folyamatok előmozdítása érdekében kombinálja. Így egy RAK folyamatban tulajdonképpen *bármilyen társadalomkutatási és/vagy aktivista módszer használható – a folyamat középpontjában a részvételi elkötelezettségből fakadóan a csoportmunka és megvitatás állnak (6. ábra).*

6. ábra. Példák a részvételi akciókutatásban alkalmazható kutatási és aktivista módszerekre

Részvevő megfigyelés	Kérdőívek	Másodlagos adatelemzés
Cselekvés általi tanulás		Párbeszéd
Politikai akciók		
Csoportmunka és megvitatás		
Interjúk	Térképezés	Történetek
Diagramkészítés	Interjúk	Közösségi művészetek és média
Csereprogramok	Oktatási táborok	Rangsorolás, pontozás
	Közös elemzés, írás, előadás	

Forrás: Kinson et al. 2007

A RAK elkötelezett a *beavatkozás* iránt. Talán a RAK-nak ez az a jellemzője, amely a konvencionális társadalomkutatási megközelítés felől értékelve módszertanilag a legproblematikusabb. A beavatkozás (akció) ugyanis (1) megváltoztatja a megfigyelendő helyzetet, illetve (2) a megfigyelő érzelmileg elkötelezetté válik, és így sérül a kutató és a kutatás „objektivitása”.

Ugyanakkor a beavatkozást a RAK nemhogy problémásnak ítéli meg, hanem éppen ellenkezőleg: az akciókra egyrészt a szereplők által problematikusnak ítélt helyzet megváltoztatásának, másrészt pedig a tudástermelés eszközeiként is tekint egyben (Greenwood 2015).

A RAK szerint: „*Nem érthetsz meg igazán egy rendszert (helyzetet), amíg nem próbáltad azt megváltoztatni.*” (Dick 2015, 440. o.). Az akciók által a szereplők a megszerzett tudást egy új szempontból vizsgálhatják és érthetik meg, hiszen sem az elmélet nélküli gyakorlat, sem a gyakorlati relevancia (hatás, változtató képesség) nélküli elmélet nem teljes. A RAK tehát az empirikus-statisztikai tudás helyett a gyakorlati, cselekvésben létrejövő tudást (és elméletet) részesíti előnyben. A tudás működőképessége például annak vonatkozásában, hogy az az érintetteket felruhazza a saját életükön való változtatás képességével (azaz a képesség tétel – empowerment) a RAK-ban a létrehozott tudás (elmélet) érvényességi kritériuma (Friedman–Rogers 2009).

A RAK tudományos minőségével kapcsolatos legfőbb kritikák a megközelítés akció-orientált mivoltához kapcsolódnak (Bodorkós 2010, Bradbury–Huang 2010). Az egyik ilyen, hogy mivel a RAK-ban adott helyzetekhez keresünk megoldást és magyarázatot, így e magyarázat kontextusfüggő – a RAK így bizonyos értelemben feláldozza az általánosíthatóságot a hasznosíthatóság érdekében. Egyfelől azonban ez nem pusztán a RAK sajátja – az alacsonyabb fokú megbízhatóság és magasabb fokú érvényesség általában is jellemző a kvalitatív társadalomkutatási módszerekre. Másfelől a RAK esetében az általánosíthatóság egy másik síkon jelentkezik: az alkalmazott módszerek más problémákra alkalmazhatók lehetnek – emiatt kiemelkedően fontos, hogy a kutató a módszertanról részletes leírást adjon.

A másik, akció komponenshez tartozó módszertani kritika az érzelmi elköteleződéshez, és ebből fakadóan a kiegyensúlyozottság, „kutatói objektivitás” sérüléséhez kapcsolódik. A részvételi akciókutatók elismerik, hogy a kutatói beavatkozás ténylegesen komoly érzelmi elköteleződést eredményezhet, különösen, hogy ezen sokszor a teljes folyamat fenntarthatósága múlik. Könnyen előfordulhat, hogy ha a kutató résztvevők elhagyják a terepet, akkor a közösség még rosszabb helyzetben találja magát, mint a beavatkozás előtt, például mert a RAK folyamata reményeket kelt, de a kutató távozásával a folyamat nem fenntartható (Bodorkós 2010). A szereplők, köztük a kutatók érzelmi elköteleződése emellett azért is kulcsfontosságú egy hosszabb távú RAK folyamat esetében, mert az hosszú távú, sokszor önkéntes elköteleződést igényel a szereplők részéről, aminek nagyon magasak a szereplőkre eső költségei – ilyen értelemben az érzelmi elköteleződés nem pusztán hozadéka, de (elő)feltétele is a RAK-nak (Flicker 2008, Szombati 2011).

A kutatói érzelmi elköteleződés kapcsán a RAK válasza kettős. Egyfelől a RAK annak korábban bemutatott kritikai realista alapállásából következően nem hisz az „objektív”, értéksemleges társadalomkutatásban – ilyen értelemben a felfedett kutatói beavatkozás és elköteleződés nem problematikusabb, mint amikor az értéksemlegesség álarca mögé bújva hozunk meg szintén komoly értékítéleteket hordozó döntéseket egy kutatási folyamattal kapcsolatban (például a vizsgált probléma és módszertan, vagy fenntarthatósági kutatás esetén az alkalmazott paradigma vonatkozásában). Másfelől, a részvételi akciókutatók (f)elismerik, hogy *„az akciókutatás alapvető kihívása a mély empátia és politikai elkötelezettség egyedülálló kombinálása a kritikai és reflexív kutatással, amelynek értelmében a kutatónak saját tapasztalataitól is egy lépés távolságot kell tartania”* (Levin 2012, 134. o.) Azaz a RAK sikeréhez kutatói oldalról a közösségi *aktivizmus és módszertani szigor egyensúlyának megtalálása* szükséges (Flicker 2008).

A RAK nyíltan értékalkötelezett és akcióorientált jellege következtében azonban a *módszertani szigor* is másképpen jelenik meg e megközelítésben a konvencionális társadalomkutatási megközelítéshez képest. A konvencionális társadalomkutatást komoly módszertani szigor jellemzi – vannak olyan tudományterületi (paradigmatikus stb.) szabályok, amelyekhez egy jó megismerési folyamatnak tartania kell magát. E szabályok betartása az, amely a létrejövő tudás jó (tudományos) minőségének, érvényességének, megbízhatóságának a záloga.

A bevett tudományterületi módszerek alkalmazása a RAK esetében azonban messze nem kizárólagos szempont a létrejövő tudás minőségének megítélésében. Egyrészt ahogyan említettük, a RAK-ban a létrejövő tudás minőségének elsődleges tesztje a gyakorlati működőképességé, és ilyen értelemben a konvencionális módszertani szigorhoz való merev ragaszkodás akár még a RAK tudástermelési sikere ellenében is hathat.

A kommunikációs normák, szokások például alapvetően befolyásolják azt, hogy a konvencionális társadalomkutatási értelemben vett módszertani szigor a RAK-ban mennyiben lehet érvényesíteni anélkül, hogy az a változtatási képesség rovására menne (Letiecq-Schmalzbauer 2012, Mullett 2015). A RAK e tekintetben is nagy rugalmasságot követel meg a társadalomkutatóktól (Smith et al. 2010). A konvencionális, standardizált módszertanok precíz alkalmazásáról sokszor le kell mondani, mert az ezekhez való merev ragaszkodás könnyen a RAK kudarcához vezethet. A hosszabb távú együttműködés és mély megértés lehetősége érdekében fontos, hogy a kutató igyekezzen a kutatásban részt vevő partnerek „természetes” közegében mozogni, „természetes” szituációkban részt venni (Smith et al. 2010). Azaz fontos, hogy a kutató ne legyen túlzottan rámenős az általa kívánatosnak tartott logika (pl. szigorúan szabályozott megfigyelési standardok) „erőltetésében”, ha az idegen a partnerek természetes közegétől. Ez ugyanis a RAK valóságközeli (keeping-it-real) (Smith et al. 2010) jellegének elvesztéséhez, és így alacsonyabb fokú megértéshez és a szereplők közti bizalom lerombolásához vezethet.

28. szövegdoz.

Példa eltérő érintettek eltérő érdekeltségeire RAK folyamatokban

Egy RAK folyamat esetében könnyen előfordul, hogy az egyes érintettek eltérő szándékokkal érkeznek abba. Ahogyan azt kifejtettük: a RAK elvei és értékei mentén dolgozó kutatók érintetteknek fontos mind a kutatási, mind a részvételi, mind pedig a képessé tételi komponens.

Más érintetteknek azonban könnyen lehetnek ezektől eltérő céljaik, illetve előfordulhat, hogy a fenti hármusból nem mindegyik fontos számukra. Pataki és szerzőtársai (2011b) korábban már tárgyalt (26. szövegdoz.) Mezőcsáti Kistérségben végzett munkájuk kapcsán arról számolnak be, hogy a munkát finanszírozó külföldi alapítványt a mezőgazdaság, a gazdálkodás és természetvédelem céljainak összekapcsolása (a mezőgazdaság átalakítása a biológiai sokféleség megőrzése érdekében), míg egy másik kulcsfontosságú érintettet, a Kistérségi Irodát pedig a vidékfejlesztési terv elkészítésének és konkrét vidékfejlesztési kezdeményezések finanszírozásának lehetősége érdekelte. A helyiek aktív részvételét, a részvételi kutatás lefolytatását ebben az esetben a kutatókon kívül a többi intézményi érintett nem tartotta fontosnak.

De még ha fontosnak tartjuk a RAK ugyanazon komponensét, motivációink akkor is eltérőek lehetnek. Balázs (2011) az alternatív élelmiszer-hálózatok elősegítése érdekében végzett kooperatív kutatáson keresztül mutatja be ezt a RAK részvételi komponense esetében. A részvétel általánosságban kívánatos lehet (1) normatív értelemben (pl. a demokrácia, demokratikus működés szemszögéből); (2) szubsztantív értelemben a döntések minősége szempontjából (a szakértők és érintettek deliberatív jellegű bevonása jobb döntéseket eredményez); és (3) instrumentális értelemben (a döntést megelőző részvételi folyamatok legitimitást adnak adott döntéseknek). Balázs (2011) példájában a kutató résztvevők normatív és szubsztantív, míg a civil résztvevők instrumentális értéket tulajdonítottak a részvételnek.

A fentiekből következően a minőségbiztosítás kiemelkedően fontos kritériuma a RAK esetében az *átláthatóság (transzparencia)*. Ahogyan Bradbury-Huang (2010) fogalmaz: ha az akciókutatásban egyetlen szabály van a minőség biztosítására, akkor az az, hogy a folyamat során felmerülő választási pontokkal és az ezekkel kapcsolatos döntésekből fakadó korlátokkal kapcsolatban átláthatóak legyünk (lásd még a 24. szövegdozot).

4.3.3. Részvétel, akció, kutatás, képessé tétel, átalakulás (transzformáció)

A társadalmi változás kritérium kapcsán a RAK-ban lényegi elem (alapvető cél) a képessé tétel (empowerment), azaz, hogy emberek, szervezetek és közösségek „*képessé válnak ügyeik irányítására*” (O’Neill Johnson (2011, 265.)). A képessé tétel szorosan kapcsolódik az átalakulás (transzformáció) fogalmához (van der Meulen, 2011; Dick, 2015; Smith et al., 2010). Az átalakulás ebben az esetben egy radikális, tartós és visszafordíthatatlan változás, amely alapvetően befolyásolja a szokásos, hagyományos folyamatokat (azt, ahogyan a dolgokat tesszük).

Bár a képessé tétel és átalakulás fogalmai elvont (elméleti) síkon könnyen érthetőek, igen nehéz azokat „aprópénzre váltani” – azaz valós folyamatokat értékelni abból a szempontból, hogy azok elérték-e a képessé tétel, illetve átalakulás céljait. Így a RAK vonatkozó teljesítményét sem lehet egyszerűen, kvantitatív indikátorokkal megragadni (Aziz et al. 2011).

29. *szövegdoboz*. A transzformációs cél előtérbe kerülése az akciókutatásban – az Action Research c. folyóirat szerkesztőinek felhívása

A transzformációs cél a részvételi akciókutatásban a korábban már említett akciókutatási enciklopédiában (Coghlan – Brydon-Miller 2015) is megjelenik, 2019-ben pedig az Action Research c. folyóirat szerkesztői bevezetik az átalakulás érdekében folyó akcióorientált kutatás („Action-oriented Research for Transformation” – ART) fogalmát (Bradbury et al. 2019b), beleértve ebbe a fenntarthatósági (pl. klímaváltozással kapcsolatos) transzformációkat. (Ahogyan már szintén említettük, a folyóirat egyik 2019-es különszáma a „Climate Change Transformations” címet viseli.) Az ART koncepciója kapcsán a folyóirat szerkesztőbizottsága egy kiáltványt is megfogalmazott a folyóiratban. Ennek lényege, hogy cselekvésre hívják kutató kollégáikat az átalakulás érdekében történő akcióorientált kutatás terjedése érdekében, mert meggyőződésük szerint napjaink társadalmi-és környezeti problémái ezt követelik meg az akadémiai szféra szereplőitől. Ennek kapcsán fontosnak tartanak, hogy (Bradbury et al. 2019b, 8–9):

- a tudásteremtés célja a mindenki javát szolgáló fejlődés legyen;
- a tudásteremtés foglalja magában és haladja meg a racionális empirizmust, és ismerje el, hogy az egyének másokkal kapcsolatban lévő létezők;
- a tudásteremtés kezdődjön az érintettek megélt tapasztalataival és azzal a szándékkal, hogy az akadémiai szféra tudástermelésben meglévő egyoldalú hatalmát egymással megosztott, kölcsönösen átalakító (transzformatív) hatalommá fejlesszük;
- az átalakulás érdekében folyó akcióorientált kutatás (Action-oriented Research for Transformation – ART) részvételi alapon folyjon, érintettekkel együtt, a cselekvőképes (cselekvés érdekében létrejövő) tudás sokféleségének (f)elismerésével; és
- a tudásteremtés magában foglalja a személyes/reflexív, személyek közti/egymáshoz kapcsolódó, és személytelen tudást, ezáltal teremtve lehetőséget a fejlődésre a tudástermelésben részt vevőknek, és képessé téve a résztvevőket arra, hogy a társadalmi valóságot aspirációik mentén formálják.

A képessé tétel és átalakulás többféle szinten is jelentkezhet. A képessé tétel szintjei az egyénitől a közösségiig terjedhetnek (Mullett 2015), az átalakulás kapcsán pedig beszélhetünk egyéni, csoportos, közösségi és strukturális szintekről (Dick 2015). Azaz, amikor egy teljes RAK folyamat sikerességét szeretnénk megítélni e szempontból, akkor szükségszerű értékvalasztással találkozunk a tekintetben, hogy milyen szinten jelentkező változásokat fogadunk el képessé tételként és átalakulásként. Itt szükségszerűen felmerül a „*Kinek az értékelése a mérvadó?*” kérdése is. Vajon adott RAK folyamatot minden résztvevő ugyanúgy értékeli? Azaz: létrejön

egy ilyen folyamatban a képessé tétel és átalakulás kapcsán a szereplők közös jelentésvalósága (Gelei 2002)? Ugyanott húzzuk meg a határokat, amikor képessé tételről, átalakulásról beszélünk? Honnantól tekinthető valaki saját ügyei irányítójának? Egységesek vagyunk-e ennek értékelésében? Nyilvánvaló, hogy a RAK mély részvételi, demokratikus elkötelezettségéből (Arieli et al. 2009, Bradbury-Huang 2010, Dick 2015, Szombati 2011) fakadóan ezen értékelések szükségszerűen az érintettek értékeléséből következnek. De az már nem garantált, hogy ezekben egyet is kell érteniük a résztvevőknek.

Ezen túlmenően az, hogy egy RAK folyamat vezetett-e képessé tételhez, eltérő időtávon eltérő módon értékelhető. A képessé tétel egyfajta hosszabb távú, visszafordíthatatlan változást jelent, ugyanakkor a valóságban az egyéni–családi–közösségi–társadalmi folyamatok nem feltétlenül egyértelműek e szempontból. A képessé tétellel és átalakulással kapcsolatos megítélés a folyamat során változhat is – hiszen a RAK lényege éppen annak reflexív mivoltában (is), az akció-reflexió (értékelő) szakaszokban (is) rejlik. Ezek biztosítják, hogy a szereplők a létrejövő tudás alapján folyamatosan (újra)értékelik a folyamatot.

Azaz, amikor a RAK kapcsán képessé tételről gondolkodunk, akkor e nagyon is valós és lényeges kategóriák értékelése bizonytalansággal terhelt, szükségszerű értékválasztásokat hordoz magában, és eltérő szereplők (értékelők) számára mást és mást jelenthet.

Így egy RAK folyamat esetében sem határozhatók meg előre, mintegy „objektíven” a képessé tétel és átalakulás indikátorai. Azaz a RAK-ban ilyen értelemben is le kell számolni az objektivitás konvencionális értelmezésének (Greenwood 2015) hamis ígéretével, amely szerint a kutatók elméletei, módszerei alapján meghatározható a „jó” értékelési mérce, például a képessé tétel kapcsán. A képessé tétel mozgó és bizonytalan célpont.

Ráadásul mivel a RAK legtöbbször marginalizált társadalmi csoportokkal és/vagy periferezált ügyekben, azaz a többség(i) normák) és domináns társadalmi struktúrák, intézmények, érdekek és hatalom ellenében (azokkal konfliktust vállalva) folyik, a képessé tétel és átalakulás nem egyszerű, gyors folyamatok. Ellenkezőleg, mind a kapacitásépítés (pl. az egyéni/közösségi készségek fejlesztése oktatás révén), mind pedig az elnyomás elleni küzdelem (pl. a társadalmi előítéletek megváltoztatása) igen hosszú távú folyamatok. Ugyanez igaz, ha környezeti fenntarthatósági átalakulásokban gondolkodunk. Itt társadalmunk alapvető intézményeinek, struktúráinak, alapvető kulturális értékeinknek a megváltoztatását kellene elérni – ami bizonyosan nem megy egyik napról a másikra, ha egyáltalán valaha sikerül.

Emiatt a RAK gyakran igen hosszú távú folyamat (pl. a konvencionális kutatási projektek időtávjához viszonyítva), és a RAK fenntarthatóságának a biztosítása óriási kihívás a résztvevők számára (Bodorkós 2010, Aziz et al. 2011, Clover 2011, Szombati 2011), amire ráadásul nincsenek is biztos receptek.

30. szövegdoboz. Kihívások a részvételi akciókutatás képessé tételi és transzformatív potenciálja kapcsán

A RAK képessé tételi és transzformációs „bizonytalanságát” két korábban már bemutatott példa hatásán keresztül szemléltetjük.

A Trott (2019) (27. szövegdoboz) által publikált projekt első látásra meglehetősen sikeres a képessé tétel (empowerment) és átalakulás (transzformáció) szempontjából – emlékeztetőül: a résztvevő fiatalok számos különböző akciót valósítottak meg (önkormányzati döntéshozók előtti prezentáció, faültetési kampány, fenntarthatósági kiállítás és honlap, közösségi kert, kertészklub, otthoni zöldségeskertek), és mind az akciók, mind pedig a folyamat végén megtörtént fókuszcsoportos interjúk azt mutatják: a résztvevők mind családjukban, mind közösségükben motiválttá és képessé váltak a változtatásra: egyénileg és közösségileg is cselekvőképesebbek lettek, hogy klímabarát folyamatokat kezdeményezzenek és vezessenek be.

Ugyanakkor, ahogyan Trott (2019) is megjegyzi, egy közvetlenül a projekt után történt értékelés hosszabb távú érvényessége meglehetősen bizonytalan. Azaz nem tudhatjuk: 5–10-sok év múlva ugyanezen emberek hogyan fognak gondolkodni a folyamatról, megmaradnak-e klímaaktivistának, ha igen, sikeresek lesznek-e ebben? Ha pedig sikertelenek, akkor nem sérül-e e projekt következtében önértékelésük/identitásuk (azon túlmenően, hogy a társadalmi hatás is elmarad)?

És vajon mik lettek a Harper és szerzőtársai (2009) (25. szövegdoboz) által bemutatott sajszószentpéteri kép-hang folyamat eredményei? A szerzők ezzel kapcsolatban meglehetősen óvatosan fogalmaznak. A sajszószentpéteri kiállításra meghívott befolyásos (hatalommal rendelkező) érintettek közül többen (pl. a polgármester és az alpolgármester) meg sem jelentek, hanem másokat (egy helyi képviselőt) bíztak meg „elismerésük” kifejezésével. A budapesti, Central European University-n (CEU) megrendezett kiállítás lehetővé tette a sajszószentpéteri résztvevőknek civil-szakmai hálózataik bővítését, emberi jogi szervezetek meglátogatták őket a későbbiekben Sajószentpéteren, és létrejöttek olyan partneri kapcsolataik is más szervezetekkel, amelyek végül közös pályázati beadványokban öltöttek testet, részvétel és környezeti tervezés témában. Ahogyan azonban a szerzők is megjegyzi, a helyi emberek számára megélhetésük biztosítása önmagában olyan sok energiájukat leköti, hogy egyéb akciókra igen korlátozottak a kapacitásai.

Ahogyan e két példa mutatja: mivel a képessé tétel és transzformáció a marginalizált/hangnélküli csoportok, érintettek (mint a természet is, ha arra nem-emberi érintettként tekintünk) esetében egy különösen nehéz, bizonytalan és hosszú folyamat, ezért ezek a RAK legnagyobb kihívásai. Sőt, az egyes RAK folyamatok vonatkozó hatásainak értékelése (impact assesment) önmagában is komoly kihívás. A képessé tétel és átalakulás e kihívásai, nehézségei nem pusztán a fentihez hasonló, a RAK-ban nem túl hosszú (néhány hónapos/éves), és ilyen értelemben projektjellegű folyamatok esetében jelentkezik, hanem sokkal hosszabb, és a projektjelleg/idebéli korlátot gyakorlatilag nélkülöző RAK folyamatok esetében is (Málovics et al. 2018a,b, 2019a).

4.3. ÖSSZEGRZÉS

Jelen fejezetben, kiindulva a társadalmi részvétel nemzetközi kritikai szakirodalma által megfogalmazott tézisből, miszerint „*a közösségi részvétel megnyerte a szavak háborúját, de e retorika mögött valós sikere már kevésbé evidens*” (Gregory 2000, 180. o.), illetve, hogy a deliberatív demokrácia a „*demokrácia gyakorlásának elitista formája*” (Fishkin et al. 2017, 142), építve – egyebek mellett – a részvétel zsarnoksága koncepció érvrendszerére, azon tényezőket azonosítottuk, amelyek a természet, mint érintett, és a transzformáció, mint szempontrendszer megjelenése ellenében hathatnak a projektjellegű részvételi technikák alkalmazásakor.

Bemutattuk, hogy már az sem evidens, hogy a természettel kapcsolatos transzformatív álláspontot képviselő társadalmi csoportok (érintettek) eljutnak a projektjellegű részvételi folyamatok résztvevői közé, de ha ez meg is történik, akkor sem biztos, hogy a transzformatív álláspont képviselése érdemben megjelenik a módszerekben, köszönhetően:

- a reform álláspont társadalmi – és ezen belül civilszervezeti, szakértői – dominanciájának;
- a konszenzusorientációnak és ebből fakadóan a kisebbségi vélemények elnyomásának, sőt, a részvételi módon megszületett döntések depolitizálásának; illetve
- a képessé tétel bonyolult koncepciójának kompetenssé tétellel való azonosításának, és ezzel összefüggésben a mesterséges „részvételi terek” létrehozásának és az öcenzúra veszélyének (azaz a hatalom működésének meg nem értésének/negligálásának).

Végül bemutattuk a részvételi akciókutatás (RAK) megközelítését, amely elvileg ki-küszöbölheti a fenti problémákat/korlátokat, lévén

- a kritikai elméletből, mint ontológiai alapállásból fakadóan kifejezetten transzformációban, transzformatív változásokban gondolkodik, mind a társadalmi igazságosság, mind a környezeti fenntarthatóság kapcsán;
- nyíltan értékvezérelt, nem szándékozik elfedni a társadalmi döntési/fejlesztési folyamatok érdek-/értékkonfliktus dimenzióját (azaz nem depolitizálja ezeket);
- a képessé tételt nem kompetenssé tételként, hanem annál sokkal szélesebb értelemben, valós (Amartya Sen-i értelemben vett) képességekkel, érdemi döntési hatalommal való felruházásként értelmezi, és azt jellemzően nem szűkíti le semmilyen zárt végű, mesterséges részvételi folyamatra (technikára).

Azt is bemutattuk ugyanakkor, hogy a RAK alkalmazása nem jelenti azt, hogy az ennek kapcsán megfogalmazott törekvések könnyedén meg is valósulnak. Ezek gyakorlatban történő realizálása meglehetősen bizonytalan, a képessé tétellel és

transzformációval kapcsolatos társadalmi hatás a RAK legnagyobb kihívása. Ez persze nem meglepő: mivel a RAK legtöbbször marginalizált társadalmi csoportokkal és/vagy periferizált ügyekben, azaz a többség(i normák) és domináns társadalmi struktúrák, intézmények, érdekek és hatalom ellenében (azokkal konfliktust vállalva) folyik, a képessé tétel és átalakulás nem lehetnek egyszerű, gyors folyamatok. És ahogyan korábban bemutattuk: tipikusan ilyen „ügy” a transzformatív környezeti fenntarthatóság ügye is – itt társadalmunk alapvető intézményeinek, struktúráinak, és alapvető kulturális értékeinknek a megváltoztatást kellene elérni, ami bizonyosan nem megy egyik napról a másikra (ha egyáltalán valaha megtörténik).

5. ÖSSZEGRZÉS

Jelen könyv fókuszában az ökológiai közgazdaságtan transzformatív környezeti fenntarthatósági megközelítése, és az ennek kapcsán a megoldás irányába történő elmozdulás egyik aspektusa/eszköze, a deliberatív részvétel állt.

Fontosnak tartjuk újfent hangsúlyozni, hogy – ahogyan az az előző bekezdésből is egyértelműen következik –, jelen könyv vállaltan ökológiai közgazdaságtani megközelítésű. Értékválasztás tekintetben ez a fenntarthatóság, mint társadalmi cél kiemelkedő fontosságát, és a részvételi fókusz, paradigmaválasztás tekintetben pedig a techno-szeptikus alapállást és ebből következően a környezeti problémák strukturális jellegének vélelmezését, és a transzformatív megoldások szükségességét jelenti.

Az első fejezetben egy reform paradigmával történő dichotomizáló (szembeállító) összevetésben bemutattuk az ökológiai közgazdaságtani megközelítést/gondolkodásmódot, illetve annak transzformatív mivoltát. Bemutattuk, hogy az ökológiai közgazdaságtan – sok más, a közgazdaságtanhoz közvetlenül nem kapcsolódó megközelítéshez/gondolkodásmóddhoz hasonlóan – egy transzformatív fenntarthatósági paradigma, hiszen megkérdőjelezi napjaink legfőbb társadalmi-gazdasági alapintézményeinek fenntarthatósági hatásosságát. A technoszkeptikus, transzformatív hozzáállásból nem pusztán napjaink legelemibb gazdasági céljának (a gazdasági növekedésnek, az egy főre eső GDP/GNP növelésének) primátusa (érvényessége) kérdőjeleződik meg, hanem legalapvetőbb gazdasági (kapitalizmus), politikai (képviselési demokrácia) és stratégiai (költség-haszon elemzés alapú monetizáló döntéshozatal) strukturáinké, intézményeinké. Azaz: ökológiai közgazdaságtani nézőpontból nem ezek megreformálására, hanem gyökeres átalakítására (transzformációjára) lenne szükség a fenntarthatóság érdekében.

A második fejezetben egyfelől bemutattuk a „jó minőségű” deliberatív részvétel kritériumait, majd a „jó minőségű” deliberatív részvétel operacionalizálásaként bemutattunk és elemeztünk négy olyan deliberatív részvételi döntéselőkészítési technikát (állampolgári tanács, konszenzuskonferencia, 21. századi városgyűlés, vitázó közvéleménykutatás), amelyek standardizált módszertannal rendelkeznek, és amelyek kifejezetten úgy kerültek kialakításra, hogy a társadalmi részvétel potenciális hátrányait/veszélyeit minimalizálják, az attól elméletileg elvárt előnyök érvényesülését pedig biztosítsák – azaz elvileg képesek/alkalmasak lehetnek teret engedni a zöld/transzformatív preferenciáknak a fejlesztési/társadalmi döntések során. Bemutattuk, hogy ezek a technikák, különbségeik ellenére (ezekkel együtt) igyekeznek olyan feltételeket biztosítani, amelyek fennállása esetén adott technika alkalmas a részvételnek tulajdonított előnyök realizálására. Ennek érdekében az egyes technikák az alábbi mechanizmusokat alkalmazzák:

- teret adnak a közvetlen részvételnek és megvitatásnak;
- nagyon nagy hangsúlyt fektetnek a folyamat elfogulatlanságának biztosítására (jellemzően erre külön egységet/testületet is létrehoznak és médianyilvánosságot biztosítanak);
- igyekeznek valamilyen módon biztosítani a résztvevők sokféleségét;
- információs anyagokat készítenek és szakértőket vonnak be a résztvevők képessé tétele érdekében;
- igyekeznek a befolyásos érintetteket, köztük a politikai döntéshozókat a folyamatba bevonni, érdeklődővé és érdekeltté tenni; valamint
- igyekeznek tovagyűrűző hatásokat generálni a folyamatról és annak eredményeiről készült összefoglalók érintettek körében való és médián keresztül terjesztése, valamint a politikai döntéshozók „reakciókényszerének” ki-kényszerítése által.

Könyvünk utolsó, harmadik fejezetében bemutattuk, hogy a projektjellegű deliberatív részvételi technikáknak megvannak a maguk korlátai is a tekintetben, hogy ezek kik (mely társadalmi csoportok) számára biztosítanak ténylegesen érdemi lehetőséget a társadalmi döntések befolyásolására. Bemutattuk, hogy a részvétel és kizárás jelenségei meglehetősen viszonylagosak – a második fejezetben tárgyalt eszközök például megfelelőek lehetnek egyes társadalmi szereplőknek arra, hogy számukra érdemi társadalmi részvételi lehetőséget biztosítsanak, míg mások számára esetlegesen nem, így ezek alkalmazása utóbbiakat, illetve az általuk képviselt szempontokat akár kifejezetten ki is zárhatják (legitimálhatják a kizárásukat) a fejlesztési folyamatokból, a részvétel depolitizálása révén. A fejezetben a projektjellegű deliberatív részvételi technikákra annak kérdésén keresztül reflektálunk kritikai módon, hogy ezek mennyiben képesek elősegíteni a természet, természeti környezet, különösen pedig a természet szempontjából értelmezett transzformatív szemlélet megjelenését a helyi fejlesztési folyamatokban, illetve milyen korlátjaik vannak ennek kapcsán. Végül bemutattuk a részvételi akciókutatás megközelítését, amely egy kifejezetten a transzformatív változások érdekében folyó részvételi és kutatási folyamat, és mint ilyen, potenciálisan válaszokat kínálhat a projektjellegű részvételi technikák vonatkozó korlátjaira.

A mellett érveltünk, hogy már az sem evidens, hogy a természettel kapcsolatos transzformatív álláspontot képviselő társadalmi csoportok (érintettek) eljutnak a projektjellegű részvételi folyamatok résztvevői közé, de ha ez meg is történik, akkor sem biztos, hogy a transzformatív álláspont képviselője érdemben megjelenik ezekben, köszönhetően:

- a reform környezeti fenntarthatósági álláspont társadalmi – és ezen belül civilszervezeti, szakértői – dominanciájának;

- a technikákra sokszor jellemző konszenzusorientációnak és ebből fakadóan a kisebbségi vélemények potenciális elnyomásának, sőt, a részvételi módon megszületett döntések depolitizálásának; illetve
- a képessé tétel bonyolult koncepciójának kompetenssé tétellel való azonosításának, és ezzel összefüggésben a mesterséges „részvételi terek” létrehozásának és így érintetti öncenzúra potenciális létrehozásának (azaz a hatalom működésének meg nem értésének/negligálásának).

Végül bemutattuk a részvételi akciókutatás (RAK) megközelítését, amely elvileg kiküszöbölheti a fenti problémákat/korlátokat, lévén:

- a kritikai elméletből, mint ontológiai alapállásból fakadóan kifejezetten transzformációban, transzformatív változásokban gondolkodik, mind a társadalmi igazságosság, mind a környezeti fenntarthatóság kapcsán;
- nyíltan értékvezérelt, nem szándékozik elfedni a társadalmi döntési/fejlesztési folyamatok érdek-/értékkonfliktus dimenzióját (azaz nem depolitizálja ezeket); illetve
- a képessé tételt nem kompetenssé tételként, hanem annál sokkal szélesebb értelemben, valós (Amartya Sen-i értelemben vett) képességekkel, érdemi döntési hatalommal való felruházásként értelmezi, és azt jellemzően nem szűkíti le semmilyen zárt végű, mesterséges részvételi folyamatra (technikára).

Azt is bemutattuk ugyanakkor, hogy a részvételi akciókutatás megközelítésének alkalmazása nem jelenti azt, hogy az ennek kapcsán megfogalmazott törekvések meg is valósulnak. Ezek gyakorlati realizálása meglehetősen bizonytalan, a képessé tétellel és transzformációval kapcsolatos társadalmi hatás a RAK legnagyobb kihívása – ez persze nem csoda, hiszen a RAK alapvető társadalmi intézményeinken/struktúráinkon, kulturális értékeinken (is) szeretne változtatni.

Mit is gondoljunk akkor az eddigiek alapján a társadalmi részvétel jó gyakorlatát jelentő projektjellegű technikáinak, valamint a részvételi akciókutatásnak a transzformatív változásokban betöltött szerepéről?

Először: azon rendszerek/struktúrák (legyen szó a kapitalizmusról, vagy a képviselési demokráciáról), és kultúránk azon (fogyasztói kultúrához/társadalomhoz) aspektusai, amelyek fenntarthatósága az ökológiai közgazdaságtani szemléletben megkérdőjeleződik, és amelyek kapcsán az ökológiai közgazdaságtan szerint átalakulásnak (transzformációnak) kellene bekövetkeznie, hatalmas tehetetlenséggel jellemezhetők. Ráadásul ezek kapcsán nem ismerünk olyan, a gyakorlatban is nagyléptékben működő/kipróbált/megvalósult (pl. részvételi demokratikus, a kapitalizmus tulajdonviszonyait és az ebből fakadó növekedési kényszert meghaladó) példákat, amelyek a transzformatív nézőpont szerint kívánatosak (szükségesek) lennének a környezeti fenntarthatóság irányába történő elmozdulás érdekében.

Ilyen értelemben azzal kapcsolatban, hogy a deliberatív részvétel, és annak jelen könyvben tárgyalt technikái/folyamatai ténylegesen transzformatív változások elő-

idézői lehetnek, inkább elméleti elgondolásaink, hipotéziseink állnak rendelkezésre/fogalmazódhatnak meg, mintsem empirikusan is tesztelt téziseink. Sőt, az elméleti és empirikus szakirodalom (a deliberatív részvétel gyakorlata) azt is üzeni számunkra: a részvétel elméletben létező előnyeinek terepi realizálása a gyakorlatban (terepen) igencsak nehézkes – legyen szó a Gaventa-i tipológiában a hívott terekhez kapcsolódó projektjellegű folyamatokról, vagy a sokszor inkább szerzett terekhez kapcsolódó részvételi akciókutatásról.

Azaz, egyelőre nem látszik a deliberatív részvételnek az az ereje, amellyel átalakíthatná a fentebb említett, hatalmas tehetetlenséggel rendelkező struktúrát, intézményeket, vagy magát a fogyasztói kultúrát.

Mindez azonban nem érv a deliberatív részvétel – például e könyvben bemutatott – technikáinak alkalmazása ellen. Egyfelől ugyanis a részvétel szakirodalma – beleértve a jelen könyvben bemutatott példákat is – azt sejtetik, hogy a környezeti és társadalmi szempontok fontossága igenis megjelenik a deliberatív részvétel megvalósulásakor – sokkal inkább, mint ennek hiányában. Igaz ugyan, hogy ez a hívott – azaz a hatalommal rendelkező érintettekkel egyértelműen kooperáló – terek esetében a környezeti fenntarthatóság kapcsán jó eséllyel/elsősorban nem a transzformatív, hanem inkább a reform paradigma érdemi megjelenését valószínűsíti.

A környezeti fenntarthatóságnak ez a fajta megjelenése ugyanakkor egyfelől önmagában is értékesnek tekinthető. Ha ugyanis elfogadjuk a környezeti fenntarthatósági vita paradigmatis jellegét, akkor, még ha személy szerint a transzformatív paradigma érvényességében hiszünk is, el kell ismernünk: lehet, hogy nincs igazunk, és a környezeti reform is elvezet (sőt: éppen az vezet el) a környezeti fenntarthatósághoz (azaz a természeti környezethez való olyan viszonyuláshoz, hogy az emberi társadalmak ne veszítsék el jövőbeli jól-lét teremtő képességüket).

Másfelől, a reform paradigma deliberatív részvételben történő megjelenése azt is üzeni számunkra: a részvétel – feltehetően annak hiányánál, például a dominánsan képviselt politikai rendszernél – jobban leképezi a domináns közösségi gondolkodásmódot, így egy olyan zöld struktúrának tekinthető, amely teret enged a domináns zöld értékeknek. Így pedig ha a részvétel körüli közeg változik – pl. egyre többen teszik magukévá a transzformatív környezeti fenntarthatósági gondolatokat/szándékokat –, akkor a deliberatív részvétel alkalmazása ennek is teret engedhet a jövőben.

A fentiekből fakadóan meggyőződésem – s remélem jelen könyv mások által is kiolvasható üzenete –, hogy a deliberatív részvételi folyamatok (s szélesebb értelemben: a részvételi demokrácia) hazai és nemzetközi elterjesztése (fokozott alkalmazása) hatalmas előrelépést jelentene a politikai–közösségi döntéshozatali, fejlesztési folyamatokban megjelenő társadalmi részvétel tekintetében a jelenlegi állapotokhoz képest, feltehetően a zöld preferenciák becsatornázása kapcsán is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alcott, B. 2005: „Jevons’ Paradox”. *Ecological economics*, 54, 9–21. o.
- Aldred, J. – Jacobs, M. (2004): Állampolgárok és vizes élőhelyek: az ely-i állampolgári tanács értékelése. In Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Typotex Kiadó, Budapest, 219–245. o.
- Alföldi Gy. – Horváth D. (2009): *Hogyan tovább? Egy részvételi folyamat fenntarthatóságának kérdései – Tapasztalatok Budapest-Józsefvárosból. Földrajzi közlemények*, 133, 4, 510–515. o.
- Arieli, D. – Friedman, V.J. – Agbaria, K. (2009): The paradox of participation in action research. *Action Research*, 7, 3, 263–290. o.
- Arnstein, S. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35, 216–224. o.
- Arrow, K. – Bolin, B. – Costanza, R. – Dasgupta, P. – Folke, C. – Holling, C. S. – Jansson, B.-O. – Levin, S. – Maler, K.-G. – Perrings, C. – Pimentel, D. (2004): Gazdasági növekedés, eltartóképesség és környezet. In Pataki György–Takács-Sánta András (szerk.): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Typotex Kiadó, Budapest, 293–299. o.
- Arthur, W. B. 1989: Competing Technologies, Increasing Returns and Lock-in by Historical Events. *Economic Journal*, 99, 116–131. o.
- Arthur, W. B. 1990: Positive Feedbacks in the Economy. *Scientific American*, 262, 2, 92–99. o.
- Aziz, A. – Shams, M. – Khan, K.S. (2011): Participatory action research as the approach for women’s empowerment. *Action Research*, 9, 3, 303–323. o.
- Babbie, E (2008): *A társadalomtudományi kutatás módszertana*. Balassi, Budapest.
- Bajmócy Z. – Gébert J. (2014a): The outlines of innovation policy in the capability approach. *Technology in Society*, 38, 1, 93–102. o.
- Bajmócy Z. – Gébert J. (2014b): Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, 64, 3, 313–334. o.
- Bajmócy Z. – Málóvics Gy. (2011): Az ökológiai hatékonyságot növelő innovációk hatása a fenntarthatóságra. Az IPAT formula dinamizálása. *Közgazdasági szemle*, 58, 890–904. o.
- Bajmócy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATE Press, Szeged.
- Bakan, J. (2005): *Corporation*. Független Média Kiadó, Budapest.
- Balázs B. (2011): Kooperatív kutatás a hazai alternatív élelmiszer-hálózatok elősegítésére. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokról*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 140–162. o.
- Balázs B. – Pataki Gy. – Lazányi O. (2016): Prospects for the future: Community supported agriculture in Hungary. *Futures*, 83, 100–111. o.
- Bálint M. – Deák A. Á. (2009): Közösségpálánták. *Földrajzi közlemények*, 133, 4, 516–522. o.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Benedek Zs. – Balázs B. (2016): Current status and future prospect of local food production in Hungary: a spatial analysis. *European Planning Studies*, 24, 3, 607–624.
- Blauwhof, F. B. (2012): Overcoming accumulation: Is a capitalist steady-state economy possible? *Ecological Economics*, 84, 254–261. o.
- Boda Zs. (2004): *Globális ökológia*. Helikon, Budapest.

- Bodnár E. (2009): Politikai részvételi jogok az ENSZ dokumentumaiban és gyakorlatában. *Acta humana – emberi jogi közlemények*, 20, 1–2, 146–159. o.
- Bodnár E. (2010): Alkotmányjogi panasz mint a politikai részvételi jogok védelmének eszköze. *Jogi tanulmányok*, 14, 1, 135–149. o.
- Bodorkós B. (2010): *Társadalmi részvétel a fenntartható vidékfejlesztésben: a részvételi akciókutatás lehetőségei*. Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola, Gödöllő.
- Bodorkós B. – Kelemen E. (2007): „Közös lónak túrók a háta?” *A társadalmi tőke és a részvételi akciókutatás szerepe a Mezőcsáti Kistérség gazdálkodóinak együttműködésében*. I. Országos Környezetgazdaságtani Ph.D. Konferencia CD, Budapest.
- Bodorkós B. – Pataki Gy. (2009a): Local Communities Empowered to Plan? Applying PAR to Establish Democratic Communicative Spaces for Sustainable Rural Development. *Action Research*, 7, 3, 313–334. o.
- Bodorkós B. – Pataki Gy. (2009b): Linking academic and local knowledge: Community-based research and service learning for sustainable rural development in Hungary. *Journal of Cleaner Production*, 17, 12, 1123–1131. o.
- Bradbury, H. – Glenzer, K. – Ku, B. – Columbia, D. – Kjellström, S. – Aragon, A. O. – Warwick, R. – Traeger, J. – Apgar, M. – Friedman, V. – Hsia, H. C. – Lifvergren, S. – Gray, P. (2019a): Board statement. What is good action research: Quality choice points with a refreshed urgency. *Action Research*, 17, 1, 14–18. o.
- Bradbury, H. – Waddell, S. – O’ Brien, K. – Apgar, M. – Teehankee, B. – Fazey, I. (2019b): Editorial: A call to Action Research for Transformations: The times demand it. *Action Research*, 17, 1, 3–10. o.
- Bradbury-Huang, H. (2010): What is good action research? Why the resurgent interest? *Action Research*, 8, 1, 93–109. o.
- Brulle, R. J. 2002: Habermas and Green Political Thought: Two Roads Converging. *Environmental Politics*, 11, 4, 1–20. o.
- Buday-Sántha A. (2006): *Környezetgazdálkodás*. (3. bővített, átdolgozott kiadás.). Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Buday-Sántha A. (2004): *A természeti tőke és az agrárgazdaság szerepe a területi versenyképességben*. PTE–KTK, Pécs.
- Butchart, S. – Walpole, M. – Collen, B. – Van Strien, A. – Scharlemann, J. – Almond, R. – Baillie, J. – Bomhard, B. – Brown, C. – Bruno, J. – Carpenter, K. – Carr, G. – Chanson, J. – Chenery, A. – Csirke, J. – Davidson, N. – Dentener, F. – Foster, M. – Galli, A. – Galloway, J. – Genovesi, P. – Gregory, R. – Hockings, M. – Kapos, V. – Lamarque, J. – Leverington, F. – Loh, J. – McGeoch, M. – McRae, L. – Minasyan, A. – Morcillo, M. – Oldfield, T. – Pauly, D. – Quader, S. – Revenga, C. – Sauer, J. – Skolnik, B. – Spear, D. – Stanwell-Smith, D. – Stuart, S. – Symes, A. – Tierney, M. – Tyrrell, T. – Vié, J. – Watson, R. (2010) Global biodiversity: Indicators of recent declines. *Science*, 328, 1164–1168. o.
- Buttel, F. H. (2000): Ecological modernization as social theory. *Geoforum*, 31, 57–65. o.
- Carson, R. L. (1962): *Silent Spring*. Houghton Mifflin Company, Greenburg.
- Catalani, C. – Minkler, M. (2010): Photovoice: A Review of the Literature in Health and Public Health. *Health Education & Behavior*, 37, 424–451. o.
- Chapin, F. S. – Zavaleta, E. S. – Eviner, V. T. – Naylor, R. L. – Vitousek, P. M. – Reynolds, H. L. – Hooper, D. U. – Lavorel, S. – Sala, O. E. – Hobbie, S. E. – Mack, M. C. – a Díaz, S. (2000): Consequences of Changing Biodiversity. *Nature*, 405, 234–242. o.

- Clover, D. (2011): Successes and challenges of feminist arts- based participatory methodologies with homeless/street-involved women in Victoria. *Action Research*, 9, 1, 12–26. o.
- Coghlan, D. – Brydon-Miller, M. (szerk.) (2015): *The SAGE Encyclopedia of Action Research*. SAGE, London (UK).
- Cooke, B. – Kothari, U. (szerk.) (2001): *Participation: The New Tyranny?* Zed Books, London.
- Cooper, M. – Chak, A. – Cornish, F. – Gillespie, A. (2013): Dialogue: Bridging Personal, Community, and Social Transformation. *Journal of Humanistic Psychology*, 53, 1, 70–93. o.
- Costanza, R. – d'Arge, R. – de Groot, R. – Farber, S. – Grasso, M. – Hannon, B. – Limburg, K. – Naeem, S. – O'Neill, R. – Paruelo, J. – Raskin, R. – Sutton, P. – van den Belt, M. (1997): The value of the world's ecosystem services and natural capital. *Nature*, 387, 253–260. o.
- Crosby, N. (1995): Citizens Juries: One Solution for Difficult Environmental Questions. In Renn O. – Weblert T. – Wiedemann P. (szerk.): *Fairness and Competence in Citizen Participation. Technology, Risk, and Society (An International Series in Risk Analysis)*, vol 10. Springer, Dordrecht, 157–174. o.
- Csanádi G. – Cszimady A. – Kőszeghy L. (2010): Nyilvánosság és részvétel a településtervezési folyamatban. *Tér és társadalom*, 24, 1, 15–36. o.
- Császár B. (2013): A Részvétel fogalom társadalomelméleti összefüggései. *Belvedere meridionale*, 25, 3, 15–30. o.
- Csécsei I. – Csengei A. – Dósa M. – Kleiner I. – Palotai M. – Szakmáry I. T. – Sziráki Z. – Szombathy K. – Tompa I. – Udvarhelyi É. T. – Wittmann N. (2017a): „Mikor van a tettek ideje, ha nem ilyenkor?!” Részvételi akciókutatás a magyarországi lakhatási mozgalmakról. *Kovács*, 2017 tavasz-tél, 65–81. o.
- Csécsei I. – Csengei A. – Dósa M. – Kleiner I. – Palotai M. – Szakmáry I. T. – Sziráki Z. – Szombathy K. – Tompa I. – Udvarhelyi É. T. – Wittmann N. (2017b): Lakhatási mozgalmak Magyarországon a XX. században. *Kovács*, 2017 tavasz-tél, 53–63. o.
- Csete, M. – Buzási, A. (2016): Climate-oriented assessment of main street design and development in Budapest. *Journal of Environmental Engineering and Landscape Management*, 24, 4, 258–268. o.
- Csete, M. – Szécsi, N. (2015): The role of tourism management in adaptation to climate change – a study of a European inland area with a diversified tourism supply. *Journal of Sustainable Tourism*, 23, 3, 477–496. o.
- Csete, M. – Pálvölgyi, T. – Szendrő, G. (2013): Assessment of Climate Change Vulnerability of Tourism in Hungary. *Regional Environmental Change*, 13, 5, 1043–1057. o.
- Csigéné Nagypál N. (2008): *A vállalatok társadalmi felelősségvállalása és kapcsolódása a fenntarthatósághoz*. PhD disszertáció tervezet, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Csillag S. (2011): Van-e kiút a morális útvesztőből? Kooperatív kutatás emberi erőforrás menedzsment szakértők bevonásával. In: Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokról*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 163–206. o.
- Csillag S. 2016 A kooperatív akciókutatás elemelete es gyakorlata. *Prosperitas*, 3, 2, 36–62. o.
- Csillag S. – Balázs É. – Kocsis M. – Orosz A. – Udvarhelyi É. T. – Vágó I. (2017): „Volt egyszer egy élet, de egy ember nem élvezhette” Akciókutatás a magyar autizmusellátó rendszer fejlesztéséért. *Kovács*, 2017 tavasz-tél, 33–51. o.
- Csutora M. (szerk.) (2011): *Az ökológiai lábnyom ökonómiaja*. Aula, Budapest.

- Csutora M. (2012): One more awareness gap? The behaviour-impact-gap problem. *Journal of Consumer Policy*, 35, 145–163. o.
- Csutora, M. – Vetőné Mózner, Zs. (2014a): Consumer income and its relation to sustainable food consumption – obstacle or opportunity? *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 21, 6, 512–518. o.
- Csutora, M. – Vetőné Mózner, Zs. (2014b): Proposing a beneficiary-based shared responsibility approach for calculating national carbon accounts during the post-Kyoto era. *Climate Policy*, 14, 5, 599–616. o.
- Daily, G. C. – Söderqvist T. – Aniyar, S. – Arrow, K. – Dasgupta, P. – Ehrlich, P. R. – Folke, C. – Jansson, AM. – Jansson, B-O – Kautsky, N. – Levin, S. – Lubchenco, J. – Mäler, K-G. – Simpson, D. – Starrett, D. – Tilman, D. – Walker, B. (2000): The Value of Nature and the Nature of Value. *Science*, 289, 395–396. o.
- Daily, G. C. (szerk.) (1997): *Nature's Services: Societal Dependence On Natural Ecosystems*. Island Press, Washington D.C.
- David, P. (1985): Clio and the Economics of QWERTY. *American Economic Review*, 2, 332–337. o.
- Demaria, F. – Schneider, F. – Sekulova, F. – Martinez-Alier, J (2013): What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, 22, 191–215. o.
- Demeter A. (2009): Kié a város? Kié a tér? Kié a zöld? *Földrajzi közlemények*, 133, 4, 506–509. o.
- Dick, B – Stringer, E. – Huxham, C. (2009): Theory in action research. *Action Research*, 7, 1, 5–12. o.
- Dick, B. (2015): Reflections on the SAGE Encyclopedia of Action Research and what it says about action research and its methodologies. *Action Research*, 13, 4, 431–444. o.
- Dietz, T. – Ostrom, E. – Stern, P.C. 2003: The Struggle to Govern the Commons. *Science*, 302, 1907–1912. o.
- Dillon, M. (2014): A Foucauldian analysis of power relations in an action research study. *Action Research*, 12, 2, 209–223. o.
- Dinda, S. 2004: Environmental Kuznets Curve Hypothesis: A Survey. *Ecological Economics*, 49, 4, 431–455. o.
- Dobos B. (2009): A nemzeti és etnikai kisebbségek hatékony közéleti részvétele Magyarországon. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*, 20, 2, 125–142. o.
- Dombi J. – Málóvics Gy. (2016): Ízelítő a nemnövekedés irányzatából. *Lépések*, 21, 2, 12–13. o.
- Dombi J. – Málóvics Gy. (2015): A növekedésen túl – egy új irányzat hozzájárulása a fenntarthatósági vitához. *Közgazdasági Szemle*, 62, 2, 200–221. o.
- Dombi M. (2018): Modeling the material stock of manufactured capital with production function. *Resources Conservation and Recycling*, 138, 207–214. o.
- Dombi M. – Karcagi-Kováts A. – Tóth-Szita K. – Kuti I. (2018): The structure of socio-economic metabolism and its drivers on household level in Hungary. *Journal of Cleaner Production*, 172C, 758–767. o.
- Dosi, G. – Nelson, R. R. (1994): An Introduction to Evolutionary Theories in Economics. *Journal of Evolutionary Economics*, 3, 153–172. o.
- Dosi, G. (1982): Technological Paradigms and Technological Trajectories: A Suggested Interpretation of the Determinants and Directions of Technical Change. *Research Policy*, 3, 147–162. o.

- Drinóczi T. (2013): A részvétel és a konzultáció elmélete és gyakorlata. *Jura*, 19, 1, 7–22. o.
- Ehrlich, P. R.–Wilson, E. O. (1991): Biodiversity Studies: Science and Policy. *Science*, 253, 758–762. o.
- Ekins, P. – Simon, S. – Deutsch, L. – Folke, C. – De Groot, R. (2003): A framework for the practical application of the concepts of critical natural capital and strong sustainability. *Ecological Economics*, 44, 2–3, 165–185. o.
- Elliott, J. (2005): Deliberative Polling. In Steyaert, S. – Lisoir, H. (szerk.): *Participatory Methods' Toolkit. A Practitioner's Manual*. Internet: https://www.regione.toscana.it/documents/10180/1393902/Deliberative_polling_materialiappr.pdf/d848c747-9371-4339-b058-f08818def206
- Epstein, G. – Pérez, I. – Schoon, M. – Meek, C.L. (2014): Governing the invisible commons: Ozone regulation and the Montreal Protocol. *International Journal of the Commons*, 8, 2, 337–360. o.
- Fagerberg, J. (2005): Innovation. A Guide to the Literature. In Fagerberg, J. – Mowery, D. C. – Nelson, R. R. (szerk.): *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford University Press, Oxford – New York, 1–26. o.
- Farley, J – Burke, M. – Flomenhoft, G. – Kelly, B. – Murray, D. F. – Posner, S. – Putnam, M. – Scanlan, A. – Witham, A. (2013): Monetary and Fiscal Policies for a Finite Planet. *Sustainability*, 5, 2802–2826. o.
- Faurest K. (2009): A közösségi zöldterület-fejlesztés jövőbeni irányai. Községi zöldterület-fejlesztés a nagyvárosokban. *Földrajzi közlemények*, 133, 4, 495–500. o.
- Fazekas M. (2010): *Részvételi költségvetés. A demokratikus döntéshozatal erősítésének lehetősége önkormányzatok számára*. Internet: http://www.mihalyfazekas.eu/Fazekas_Reszveteli_ktgvetes_100807_final.pdf
- Fisher, B. – Turner, R. K. – Morling, P. (2009): Defining and classifying ecosystem services for decision making. *Ecological Economics*, 68, 643 – 653. o.
- Fishkin, J.S. – Mayega, R.W. – Atuyambe, L. – Tumuhameye, N. – Ssentongo, J. – Siu, A. – Bazeyo, W. (2017): Applying Deliberative Democracy in Africa: Uganda's First Deliberative Polls. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Arts & Science*, 146, 3, 140–154. o.
- Flicker, S. (2008): Who Benefits From Community-Based Participatory Research? A Case Study of the Positive Youth Project. *Health Education and behaviour*, 35, 70–86. o.
- Földi Zs. (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában – európai és hazai tapasztalatok. *Tér és társadalom*, 23, 3, 27–43. o.
- Foster, J. B. (2011): Capitalism and Degrowth – An Impossibility Theorem. *Monthly Review*, 62, 8, 26–33. o.
- Friedman, V.J. – Rogers, T. (2009): There is nothing so theoretical as good action research. *Action Research*, 7, 1, 31–47. o.
- G. Furulyás K. – Hunyadi Zs. – Péterfi F. (2010): Kísérletek a közösségi részvétel erősítésére Tardoson. *Szín*, 15, 6, 4–17. o.
- Gáspár T. – Király G. – Csillag S. (2014): Fehér asztal mellett – A világkávézó részvételi technika szemlélete és módszertana. *Kovács*, 18, 1–4, 11–41. o.
- Gateway Planning Group (2009): *Downtown Owensboro Placemaking Initiative*. Master Plan Report. Internet: http://www.gatewayplanning.com/uploads/owensboro/Dec15_draft_rpt/Downtown%20Owensboro%20Draft%20Report12-15-08.pdf

- Gaventa, J. (2006): Finding the spaces for change: A power analysis. *IDS Bulletin*, 37, 6, 23–33. o.
- Gébert J. (2015): Mit is kell fenntartani? Fenntarthatóság a képességszemlélet perspektívájából. *Közgazdasági Szemle*, 62., 972–989. o.
- Gébert J. – Tózsér J. (2016): Feltétel nélküli alapjövdelem és nemnövekedés. *Lépések*, 21, 2, 7. o.
- Gébert J. – Bajmócy Z. (2017): Helyi fejlesztések, helyi hatalmasságok. Befolyásolási hatalom elemzése városfejlesztési projektek kapcsán. *Kovács*, 2017 tavasz-tél, 3–32. o.
- Gelei A. (2002): *A szervezeti tanulás interpretatív megközelítése: a szervezetfejlesztés esete*, Ph.D. disszertáció, BCE, Budapest.
- Glozer R. (2016): Reszvetel es kollaboracio az uj mediaban. *Replika*, 100, 131–150. o.
- Gonczi A. (2004): Az élő természet adományai. *Kovács*, 8, 1–4, 15–43. o.
- Goodland, R. – Daly, H. (1996): Environmental Sustainability: Universal and Non-negotiable. *Ecological Applications*, 4, 6, 1002–1017. o.
- Gosztonyi M. (2016): A pénz zsonglórei – Egy részvételi akciókutatás története egy hátrányos helyzetű faluban. *Replika*, 100, 103–129. o.
- Gosztonyi M. (2017): A pénz zsonglórei: A szegénységben élők pénzgazdálkodásának rendszere. *Szociológiai Szemle*, 27, 3, 4–26. o.
- Gould, K. A. – Pellow, D. N. – Schnaiberg, A. (2004): Interrogating the Treadmill of Production: Everything You Wanted to Know about the Treadmill but Were Afraid to Ask. *Organization & Environment*, 17, 296–316. o.
- Gowdy, J. – Erickson, J. D. (2005): The approach of ecological economics. *Cambridge Journal of Economics*, 29, 207–222. o.
- Gowdy, J. (2003): *Contemporary Welfare Economics and Ecological Economics Valuation and Policy*. Internet Encyclopedia of Ecological Economics.
- Greenwood, D. J. (2015): An analysis of the theory/concept entries in the SAGE Encyclopedia of Action Research: What we can learn about action research in general from the encyclopedia. *Action Research*, 13, 2, 198–213. o.
- Gregory, A. (2002): Problematizing Participation. A Critical Review of Approaches to Participation in Evaluation Theory. *Evaluation*, 6, 2, 179–199. o.
- Grill, J. (2012): ‘Going up to England’: Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38, 1269–1287. o.
- Gulyás E. (2007): Az etikus fogyasztás mint a közügyekben való részvétel. *Politikatudományi Szemle*, 16, 4, 111–127. o.
- Gulyás, E. (2012): Az etikus fogyasztás mint a közügyekben való részvétel. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola, Budapest.
- Gustafsson, B. (1998): Scope and limits of the market mechanism in environmental management. *Ecological Economics*, 24, 259–274. o.
- Gutés, M. C. (1996): The concept of weak sustainability. *Ecological Economics*, 17, 147–156. o.
- Haberl, H. – Erb, K. H. – Krausmann, F. – Gaube, V. – Bondeau, A. – Plutzer, C. – Gingrich, S. – Lucht, W. – Fischer-Kowalski, M. (2007b): Quantifying and mapping the human appropriation of net primary production in earth’s terrestrial ecosystems. *PNAS*, 104, 31, 12942–12947. o.
- Haberl, H. – Erb, K. H. – Krausmann, F. (2007a): *Human appropriation of net primary production (HANPP)*. Internet Encyclopaedia of Ecological Economics.

- Hanssen, O. J. (1999): Sustainable product systems—experiences based on case projects in sustainable product development. *Journal of Cleaner Production*, 7, 27–41. o.
- Harangozó, G. – Kerekes, S. – Zsóka, Á. (2010): Environmental management practices in the manufacturing sector – Hungarian features in international comparison. *Journal for East European Management Studies*, 15, 4, 312–347. o.
- Harangozó, G. – Csutora, M. – Kocsis, T. (2018): How big is big enough?: Toward a sustainable future by examining alternatives to the conventional economic growth paradigm. *Sustainable Development*, 26, 2, 172–181. o.
- Harangozó G. – Szigeti C. (2018): Corporate carbon footprint analysis in practice – With a special focus on validity and reliability issues. *Journal of Cleaner Production*, 167, 1177–1183. o.
- Harangozó, G. – Zilahy, Gy. (2015): Cooperation between business and non-governmental organizations to promote sustainable development. *Journal of Cleaner Production*, 89, 18–31. o.
- Harari, Y. N. (2018): *21 lecke a 21. századra*. Animus Könyvek, Budapest.
- Harper, K. – Steger, T. – Filčák, R. (2009): Environmental justice and Roma communities in Central and Eastern Europe. *Environmental Policy and Governance*. 19, 4, 251–268. o.
- Harte, M. J. 1995: Ecology, sustainability, and environment as capital. *Ecological Economics*, 15, 157–164. o.
- Hickey, S. – Mohan, G. (2004): Towards participation as transformation: critical themes and challenges. In Hickey, S. – Mohan, G. (szerk.): *Participation: from tyranny to transformation?* Zed Books, London, 3–24. o.
- Hiatt, A. (2000): Report from the UK Consensus Conference On Radioactive Waste Management, May 1999. In IAEA: *Rethevability of high level waste and spent nuclear fuel. Proceedings of an international seminar organized by the Swedish National Council for Nuclear Waste in co-operation with the International Atomic Energy Agency and held in Saltsjobaden, Sweden, 24–27 October 1999.*, 73–80. o. Internet: http://archive.unu.edu/hq/library/Collection/PDF_files/CRIS/PMT.pdf
- Hinterberger, F. – Giljum, S. – Hammer, M. (2003): *Material Flow Accounting and Analysis (MFA) A Valuable Tool for Analyses of Society-Nature Interrelationships*. Internet Encyclopedia of Ecological Economics.
- Hoffman, S. M. – Matisone, S. (1997): *Citizen's Jury on Minnesota's Electricity Future*. Minneapolis, Jefferson Center.
- Hopwood, B. – Mellor, M. – O'Brien, G. (2005): Sustainable Development: Mapping Different Approaches. *Sustainable Development*, 13, 38–52. o.
- Hronszky I. (2002): *Kockázat és innováció. A technika fejlődése társadalmi kontextusban*. Magyar Elektronikus Könyvtár.
- Hronszky I. (2005): Az innovációpolitika megalapozása evolucionista megközelítéssel. In Buzás Norbert (szerk.): *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 13–33.o.
- Hubacek, K. – Giljum, S. (2003): Applying physical input-output analysis to estimate land appropriation (ecological footprints) of international trade activities. *Ecological Economics*, 44, 1, 137–151. o.
- Illge, L. – Schwarze R. (2009): A matter of opinion—How ecological and neoclassical environmental economists and think about sustainability and economics. *Ecological Economics*, 68, 594 – 604. o.

- Introduction (2019): Introducing the Special issue: ART and Climate Transformation. *Action Research*, 17, 1, 11–13. o.
- Jaffe, A. B. – Newell, R. G. – Stavins, R. N. (2003): Technological Change and the Environment. In Mäler, K. G. – Vincent, J. R. (szerk.): *Handbook of Environmental Economics. Volume 1: Environmental Degradation and Institutional Responses*. Elsevier, Amsterdam, 461–516. o.
- Jávor B. – Beke Zs. (2013): Résztevők és apatikusak. Adalékok a társadalmi részvétel helyzetéhez Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 22, 4, 59–89. o.
- Jewkes, R. – Murcott, A. (1998): Community representatives: representing the “community”? *Social Science and Medicine*, 46, 7, 843–858. o.
- Joó E. (2016): Kiválasztók és kiválasztottak – részvétel és együttműködés a múzeumpedagógiában. *Replika*, 100, 85–94. o.
- Kaika, D. – Zervas, E. (2013a): The Environmental Kuznets Curve (EKC) theory—Part A: Concept, causes and the CO₂ emissions case. *Energy Policy*, 62, 1392–1402. o.
- Kaika, D. – Zervas, E. (2013b): The environmental Kuznets curve (EKC) theory. Part B: Critical issues. *Energy Policy*, 62, 1403–1411. o.
- Kallio, T. (2007): Taboos in Corporate Social Responsibility Discourse. *Journal of Business Ethics*, 74, 2, 165–175. o.
- Kallis, G. – Hatzilacou, D. – Mexa, A. – Coccossis, H. – Svoronou, E. (2009): Beyond the manual: Practicing deliberative visioning in a Greek island. *Ecological Economics*, 68, 979–989. o.
- Kallis, G. – Kerschner, C. – Martinez-Alier, J. (2012): The economics of degrowth. *Ecological Economics*, 84, 172–180. o.
- Kapoor, I. (2002): The devil’s in the theory: a critical assessment of Robert Chambers’ work on participatory development. *Third World Quarterly*, 23, 1, 101–117. o.
- Kelemen E. – Bela Gy. – Pataki Gy. (2010): *Módszertani útmutató a természet adta javak és szolgáltatások nem pénzbeli értékeléséhez*. ESSRG Füzetek, 2. szám, SZIE KTI Környezetgazdaságtani Tanszék, Környezeti Társadalomkutatók Csoport, Gödöllő.
- Kelemen E. – Málovics Gy. – Margóczy K. (2009): Ökoszisztéma szolgáltatások felmérése során feltárt konfliktusok az Alpári-öblötben. *Természetvédelmi Közlemények*, 15, 119–133. o.
- Kemp, R. – Schot, J. – Hoogma, R. (1998): Regime Shifts to Sustainability Through Processes of Niche Formation: The Approach of Strategic Niche Management. *Technology Analysis & Strategic Management*, 10, 2, 175–195. o.
- Kende A. – Ujhelyi A. – Lantos N. A. (2014): A közösségi media szerepe a folyamatos részvételt igénylő politikai tüntetések fenntartásában. A 2013-as budapesti egyetemfoglalás szociálpszichológiai elemzése. *Alkalmazott Pszichológia*, 14, 1, 163–188. o.
- Kerekes S. – Szlávik J. (1996): *A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei*. KJK Kerszöv, Budapest.
- Kerekes S. (2006): A fenntartható fejlődés közgazdasági értelmezése. In Bulla M. – Tamás P. (szerk.): *Fenntartható fejlődés Magyarországon – Jövőképék és forgatókönyvek*. ÚMK, Budapest, 196–211. o.
- Kesby, M. (2005): Retheorizing Empowerment-through-Participation as a Performance in Space: Beyond Tyranny to Transformation. *Journal of Women in Culture and Society*, 30, 4, 2037–2045. o.

- Kindon, S. – Pain, R. – Kesby, M. (2007): Participatory Action Research: origins, approaches and methods. In Kindon, S. – Pain, R. – Kesby, M. (szerk.): *Participatory Action Research Approaches and Methods. Connecting people, participation and place*. Routledge, New York. 9–18. o.
- Király G. – Köves A. – Pataki Gy. – Kiss G. (2014): Rendszermodellezés és részvétel: egy magyar kísérlet tanulságai. *Szociológiai Szemle*, 24, 2, 90–115. o.
- Király G. (2017a): Részvétel mint kutatási szemlélet. Fogalmi áttekintés a részvételi kutatás témájában. *Kultúra és közösség*, 4, 8, 20017/3, 79–94. o.
- Király G. (2012): Részvétel és döntéshozatal – Elméleti, fogalmi áttekintés a deliberatív demokrácia témakörében. In Török Balázs (szerk.): *Az iskolák lehetséges szerepe az oktatáspolitikai döntéshozatalban*. OFI, Budapest, 9–54. o.
- Király G. (2017b): Rendszerek és kapcsolatok – A részvételi rendszermodellezés módszerének bemutatása a felsőoktatásról készített oksági diagramok példáján. *Vezetéstudomány*, 48, 4, 67–83. o.
- Király G. – Köves A. – Balázs B. (2017c) Contradictions between political leadership and systems thinking. *Journal of Cleaner Production*, 170, 1, 134–143. o.
- Király G. – Pataki Gy. – Köves A. – Balázs B. (2013): Models of (future) society: Bringing social theories back in backcasting. *Futures*, 51, 19–30. o.
- Kis K. – Kocsis-Nagy Zs. (2010): Civil aktivitás és társadalmi részvétel. A Hódmezővásárhelyi kistérség nonprofit szektorának vizsgálata megyei, regionális és országos kitekintéssel. *Területi statisztika*, 13, 5, 530–550. o.
- Kiss G. (2015): *Társadalmi részvételi folyamatok értékelése környezeti ügyekben – A népszavazás és a közmeghallgatás értékelése hulladékos ügyekben a résztvevők szemszögéből*. PhD Disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola.
- Kiss G. (2012a) A társadalmi részvétel tapasztalatai környezeti döntésekben Magyarországon. In *Fenntartható fejlődés, élhető régió, élhető települési táj 2*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 161–179.
- Kiss G. (2012b): Milyen a jó részvétel? Társadalmi részvételi folyamatok értékelése környezeti ügyekben. *Társadalomkutatás*, 30, 4, 370–385. o.
- Kocsis, T. (2014): Is the Netherlands sustainable as a global-scale inner-city? Intensifying spatial sustainability. *Ecological Economics*, 101, 103–114. o.
- Kocsis, T. (2012): Looking through the dataquadrant: characterizing the human-environment relationship through economic, hedonic, ecological and demographic measures. *Journal of Cleaner Production*, 35, 1–15. o.
- Kondor A. Cs. (2009): A közösségi részvételen alapuló zöldterület-fejlesztés a nagyvárosokban: Interjú Alföldi Györggyel és Kovács Zoltánnal. *Földrajzi közlemények*, 133, 4, 485–488. o.
- Kovács E. – Kelemen E. – Kiss G. – Kalóczkai Á. – Fabók V. – Mihók B. – Megyesi B. – Pataki Gy. – Bodorkós B. – Balázs B. – Bela Gy. – Margóczy K. – Roboz Á. – Molnár D. (2017): Evaluation of participatory planning: Lessons from Hungarian Natura 2000 management planning processes. *Journal of Environmental Management*, 204, 1, 540–550. o.
- Köves A. – Király G. – Pataki Gy. – Balázs B. (2010b): Transition to Sustainable Employment: Using Backcasting Technique for Designing Policies. *Managing Global Transitions*, 11, 2, 119–139. o.
- Köves A. – Király G. – Pataki Gy. – Balázs B. (2013a): Backcasting for Sustainable Employment: A Hungarian Experience. *Sustainability*, 5, 7, 2991–3005. o.

- L'Etang, S. – Theron, L. (2011): A critical reflection on the participatory action process involved in the development of a Cognitive-behavioural based Counselling Intervention Programme for youth living with HIV/AIDS in a rural South African town. *Action Research*, 10, 1, 5–21. o.
- Laes, E. – Meskens, G. – van der Sluijs, J. P. (2011): On the contribution of external cost calculations to energy system governance: The case of a potential large-scale nuclear accident. *Energy Policy*, 39, 5664–5673. o.
- Lajos V. (2014): Alkalmazott szemléletű társadalomtudomány: társadalmi részvétel, kollaboratív etnográfia és akciókutatás. *Néprajzi Látóhatár*, 1, 25–49. o.
- Lajos V. (2016) Részvétel és együttműködés. Fogalmak, dilemmák, értelmezések. *Replika*, 100, 23–40. o.
- Lancione, M. (2017): Revitalising the uncanny: Challenging inertia in the struggle against forced evictions *Environment and Planning D: Society and Space*, 35, 6, 1012–1032. o.
- Lazányi O. – Liegey, V. (2016): Cargonomia – a profiton túl: barátság, életmód, jóllét. *Lépeések*, 21, 2, 9. o.
- Lenton, T. M. – Rockström, J. – Gaffney, O. – Rahmstorf, S. – Richardson, K. – Steffen, W. – Schellnhuber, H. J. (2019): Climate tipping points — too risky to bet against. *Nature*, 575, 592–595. o.
- Leticq, B. – Schmalzbauer, L. (2012): Community-based participatory research with Mexican migrants in a new rural destination: A good fit? *Action Research*, 10, 3, 244–259. o.
- Levin, M. (2012): Academic integrity in action research. *Action Research*, 10, 2, 133–149. o.
- Lidskog, R. – Elander, I. (2007): Representation, Participation or Deliberation? Democratic Responses to the Environmental Challenge. *Space and Polity*, 11, 1, 75–94. o.
- Lidskog, R. (2005): Siting conflicts – democratic perspectives and political implications. *Journal of Risk Research*, 8, 3, 187–206. o.
- Liegey, V. – Madelaine, S. – Ondet, C. – Veillot, A-I. (2013): *Jólét gazdasági növekedés nélkül. A Nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjövedelemért (FNA)*. Lés Éditions Utopia, Paris.
- Lorek, S. – Fuchs, D. (2013): Strong sustainable consumption governance – precondition for a degrowth path? *Journal of Cleaner Production*, 38, 36–43. o.
- Lukensmeyer, C.J. (2005): 21. Century Town Meeting. In Steyaert, S. – Lisoir, H. (szerk.): *Participatory Methods' Toolikt. A Practitioner's Manual*. Internet: http://www.kbs-frb.be/uploadedFiles/KBS-FRB/Files/EN/PUB_1540_Toolkit_1_21stCenturyTownMeeting.pdf
- MacQueen, K.M. – McLellan, E. – Metzger, D.S. – Kegeles, S. – Strauss, R.P. – Scotti, R. – Blanchard, L. – Trotter, R.T. II. (2001): What Is Community? An Evidence-Based Definition for Participatory Public Health. *American Journal of Public Health*, 91, 12, 1929–1938. o.
- Málovics Gy. – Juhász J. – Mihók B. – Szentistványi I. – Nagy. M. (2016c): Részvételi akciókutatás (RAK) – egy artnelatív társadalomkutatási megközelítés a működőképes tudásért és társadalmi változásokért. In Sütő E. – Szirmai É. – Újvári E. (szerk.): *Sodrásban: képzések, kutatások (1975–2015)*. *Tanulmányok*. SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézet, Szeged, 185–197. o.
- Málovics Gy. – Bajmócy Z. (2009): A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései. *Közgazdasági Szemle*, 55, 5, 464–483. o.

- Málovics Gy. – Cretan, R. – Méreiné Berki B. – Tóth J. (2019a): Socio-environmental justice, participatory development, and empowerment of segregated urban Roma: Lessons from Szeged, Hungary. *Cities*, 91, 137–145. o.
- Málovics Gy. – Cretan, R. – Méreiné Berki B. – Tóth J. (2019b): Urban Roma, segregation and place attachment in Szeged, Hungary. *Area*, 2019, 51, 72–83. o.
- Málovics Gy. – Méreiné Berki B. – Pataki Gy. – Juhász J. – Pálné Mihók B. – Szentistványi I. – Nagy M. – Tóth J. (2018b): Confronting espoused theories with theories-in-use: Challenges of participatory action research (PAR) with marginalized communities in contributing to social change and theory building. *Action Research*, in press, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1476750318774389>
- Málovics Gy. – Mihók B. – Pataki Gy. – Szentistványi I. – Roboz Á. – Balázs B. – Nyakas Sz. (2014): Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai. *Tér és Társadalom*, 28, 3, 66–83. o.
- Málovics Gy. (2007): Fenntartható növekedés? – a megújult lisszaboni stratégia kritikai elemzése a fenntarthatóság szempontjából. In Farkas Beáta (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 217–232. o.
- Málovics Gy. (2011): *A vállalati fenntarthatóság értelmezéséről*. JATEPress, Szeged.
- Málovics Gy. (2016a): Az akadémiai kutatók és nem akadémiai szereplők akció- és megismerésorientált együttműködésének szerepe a helyi fejlesztéspolitikák, illetve általában a társadalomkutatás kapcsán. *Replika* 100, 61–69. o.
- Málovics Gy. (2016b): Nemnövekedés, természeti környezet, kapitalizmus. *Lépések*, 21, 2, 10–11. o.
- Málovics Gy. – Juhász J. – Méreiné Berki B. – Tóth J. (2017a): Kinek a részvétele? Mélyszegény társadalmi csoportok valós részvételi lehetősége a helyi fejlesztési döntésekben. In Bajmócy Zoltán – Gébert Judit – Málovics György (szerk.): *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*. JATEPress, Szeged, 161–188. o.
- Málovics Gy. – Juhász J. – Mihók B. – Szentistványi I. – Nagy M. (2018a): A marginalizált közösségekkel folytatott részvételi akciókutatás dilemmái. *Kovács*, 2018. tavasz–tél, 3–29. o.
- Málovics Gy. – Pataki Gy. – Juhász J. – Gébert J. – Bajmócy Z. (2015a): *A helyi fejlesztési döntések előkészítésére szolgáló részvételi technikák elemzése*. SZTE GTK Műhelytanulmányok, 2015/1, SZTE GTK, Szeged.
- Málovics Gy. – Juhász J. – Méreiné Berki B. (2015b): *Részvételi technikák és a marginalizált társadalmi csoportok részvétele a helyi fejlesztési döntésekben*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Műhelytanulmányok 2015/2, SZTE GTK, Szeged.
- Málovics Gy. – Mihók B. – Szentistványi I. – Juhász J. – Méreiné Berki B. – Tóth J. – Nagy M. (2017b): A szélsőséges egyenlődsdi és önjelölt ajtónállók lehetséges hatása az egyetem-közösség együttműködésre – egy hazai részvételi akciókutatás (RAK) tapasztalatai. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 14, 1, 67–76. o.
- Málovics, György (2019): Tudás létrehozása társadalmi hatással karöltve: a részvételi akciókutatás (RAK) megközelítése. *Magyar Tudomány*, 180, 8, 1147–1157. o.
- Marinero, C. I. (2015): The rise of Italy's neo-ghettos. *Journal of Urban History*, 41, 368–387. o.

- Marinero, C. I. (2017): The informal faces of the (neo-) ghetto: State confinement, formalization and multidimensional informalities in Italy's Roma camps. *International Sociology*, 32, 4, 545–562. o.
- Marinova, D. – Phillimore, J. (2003): Models of Innovation. In Shavinina, L. V. (szerk.): *The International Handbook on Innovation*, Elsevier Science, Oxford, 44–53. o.
- Martinez-Alier, J. – Munda, G. – O'Neill, J. (1998): Weak comparability of values as a foundation for ecological economics. *Ecological Economics*, 26, 277–286. o.
- Martinez-Alier, J. – Pascual, U. – Vivien, F.-D. – Zaccai, E. (2010): Sustainable de-growth: Mapping the context, criticisms and future prospects of an emergent paradigm. *Ecological Economics*, 69, 1741–1747. o.
- Matthey, A. (2010): Less is more: the influence of aspirations and priming on well-being. *Journal of Cleaner Production*, 18, 567–570. o.
- McDaniel C. N. – Gowdy, J. M. (2002): Az édenkert kiárusítása. Példázat a természet tönkretételéről. Typotex, Budapest.
- MEA (2003): *Ecosystems and human well-being. A framework for assessment*. Island Press, Washington, D.C.
- MEA (2005): *Ecosystems and Human Well-being – Biodiversity Synthesis*. World Resources Institute, Washington D.C.
- Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. – Behrens, W. W. (1972): *The Limits to Growth*. Universe Books, New York.
- Mihók B. – Roboz Á. – Nyakas Sz. – Szentistványi I. – Málovics Gy. (2012): „Kik vagyunk, és hogyan szeretnénk élni?” Üzenet a szegedi cigány szegregátumokból. Részvételi akciókutatással a társadalom peremére szorult szegedi cigány közösségekért. Hozzáférhető jelentés (accessible report). AKUT gyesület, Szeged.
- Minkler, M. (2004): Ethical Challenges for the “Outside” Researcher in Community-Based Participatory Research. *Health Education and Behavior*, 31, 684–697. o.
- Mol, A. P. J. – Spaargarten, G. (2000): Ecological Modernization Theory in Debate: A Review. *Environmental Politics*, 9, 1, 17–49. o.
- Mol, A. P. J. (2010): Social Theories of Environmental Reform: Towards a Third Generation. In Gross, M. – Heinrichs, H. (szerk.) *Environmental Sociology: European Perspectives and Interdisciplinary Challenges*, Dordrecht, New York, Springer, 19 – 38. o.
- Monno, V. – Khakee, A. (2012): Tokenism or Political Activism? Some Reflections on Participatory Planning. *International Planning Studies*, 17, 1, 85–101. o.
- Móra V. (2009): Zöldövezet program: közösségi zöldfelület-fejlesztés civil módra. *Földrajzi közlemények*, 133, 4, 501–505. o.
- Mulder, H. A. J. – De Bok, C.F.M. (2006): Science Shops as university-community interfaces: an interactive approach in science communication. In Cheng, D, J. – Schiele, B. (szerk.): *At the human scale: international practices in science communication*. Science Press Beijing, Biejing, 285–304. o.
- Mullett, J. (2015): Issues of equity and empowerment in knowledge democracy: Three community based research examples. *Action Research*, 13, 3, 248–261. o.
- Munda, G. (1997): Environmental Economics, Ecological Economics and the Concept of Sustainable Development. *Environmental Values*, 6, 213–233. o.
- Munda, G. (2003): *Multicriteria Assessment*. ISEE Internet Encyclopedia of Ecological Economics.

- Nárai M. – Reisinger A. (2016): *Társadalmi felelősségvállalás és részvétel*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Nemcsicsné Zsóka Á. (2008): Consistency and “awareness gaps” in the environmental behaviour of Hungarian companies. *Journal of Cleaner Production*, 16, 3, 322–329. o.
- Nelson, R. R. – Winter, S. G. (1982): *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Belknap Harvard, Cambridge, MA – London, UK.
- Nelson, R. R. (1995): Recent Evolutionary Theorizing about Economic Change. *Journal of Economic Literature*, 33, 3, 48–90. o.
- Norgaard, R. B. – Bode, C. (1998): Next, the value of God, and other reactions. *Ecological Economics*, 25, 1, 37–39. o.
- Norton, B. – Costanza, R. – Bishop, R. C. (1998): The evolution of preferences. Why ‘sovereign’ preferences may not lead to sustainable policies and what to do about it. *Ecological Economics*, 24, 193–211. o.
- Novacek, M. J. – Cleland, E. E. (2001): The current biodiversity extinction event: Scenarios for mitigation and recovery. *PNAS*, 98, 1, 5466–5470. o.
- O’Connor, M. (2000): The VALSE project—an introduction. *Ecological Economics*, 34, 165–174. o.
- O’Hara, S. (1996): Discursive ethich in ecosystem valuation and environmental policy. *Ecological Economics*, 16, 95–107. o.
- O’Neill, D. W. (2012): Measuring progress in the degrowth transition to a steady state economy. *Ecological Economics*, 84, 221–231. o.
- O’Neill, J. – Spash, C. L. (2000): *Conceptions of Value in Environmental Decision-Making. Environmental valuation in Europe. Policy Research Brief, vol. 4*. Cambridge Research for the Environment.
- O’Neill Johnson, M. (2011): The Shifting Landscape of Health Care: Toward a Model of Health Care Empowerment. *American Journal of Public Health*, 101, 2, 265–270. o.
- Ongjerth, R. (2009): Hol vagy virtus? Közösségi zöldterület-fejlesztés a nagyvárosokban. *Földrajzi közlemények*, 133, 4, 489–494. o.
- Ostrom, E. – Burger, J. – Field, C. B. – Norgaard, R. B. – Policansky, D. (1999): Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges. *Science*, 284, 278–282. o.
- Page, S. E. (2006): Path Dependence. *Quarterly Journal of Political Science*, 1, 87–115. o.
- Pallai K. (2012): Részvételi eljárások települési és közösségi viták és konfliktusok kezelésére – javaslat egy konzisztens terminológiára. *Magyar Közigazgatás*, 62, 1, 1–15. o.
- Paneque Salgado, P. – Corral Quintana, S. – Guimarães Pereira, A – del Moral Ituarte, L. – Pedregal Mateos, D. (2009): Analysis: Participative multi-criteria analysis for the evaluation of water governance alternatives. A case in the Costa del Sol (Málaga). *Ecological Economics*, 68, 4, 990–1005. o.
- Parkins, J. R. – Mitchell, R. E. (2005): Public Participation as Public Debate: A Deliberative Turn in Natural Resource Management. *Society and Natural Resources*, 18, 529–540. o.
- Pataki Gy. – Bodorkós B. – Balázs B. – Bela Gy. – Kelemen E. – Kohlheb N. (2011b): A vidék-fejlesztés demokratizálásának lehetősége: részvételi akciókutatás a Mezőcsáti Kistérségben. In: Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokról*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 28–51. o.
- Pataki Gy. – Bodorkós B. – Balázs B. – Bela Gy. – Kelemen E. – Mérő Á. (2011a): Tájéfták védelmében: részvételi akciókutatás az Őrség-Vendvidéken. In: Pataki Gy. – Vári A.

- (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 9–27. o.
- Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.) (2004): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény.* Typotex Kiadó, Budapest,
- Pataki Gy. – Vári A. (szerk.) (2011): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- Pataki Gy. (2007): Bölcs "Laikusok". Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgáltatásban. *Civil Szemle*, 2007/3–4, 144–156. o.
- Pataki Gy. (1998): A fejlődés gazdaságtana és etikája. Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának. *Kovács*, 2, 4, 6–17. o.
- Pearce, D. (2002): An Intellectual History of Environmental Economics. *Annual Review of Energy and the Environment*, 27, 57–81. o.
- Péterfi F. (2006): Az állampolgári részvétel és a közbizalom gyorsmérlege. *A Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus Évkönyve*, 27–36. o.
- Péterfi F. (2009): A közbizalom és a részvétel helyzete Magyarországon, 2008 őszén. *Szín*, 14, 3, 51–58. o.
- Pimm, S. L. (1997): The value of everything. *Nature*, 387, 231–232. o.
- Pinch, T. J. – Bijker, W. E. (2005): Tények és termékek társadalmi konstrukciója, avagy hogyan segítheti egymást a tudományszociológia és a technikasociológia. *Replika*, 51–52, 11, 57–87. o.
- Princen, T. (2005): *The Logic of Sufficiency.* MIT Press, Cambridge, MA.
- Rakonczai J. (2008): *Globális környezeti kihívásaink.* JATE Press, Szeged.
- Reason, P., Bradbury, H. (szerk.) (2001): *Handbook of action research.* Sage, Thousand Oaks.
- Rees, W. E. (1998): How should a parasite value its host? *Ecological Economics*, 25, 49–52. o.
- Reisinger A. (2009): Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – elméleti megközelítések. *Civil Szemle*, 6, 4, 5–23. o.
- Reisinger A. (2010): Civil szervezetek és a civil elit szerepe a társadalmi folyamatokban. *Tér és Társadalom*, 24, 2, 107–119. o.
- Reisinger A. (2012): A társadalmi részvétel a helyi fejlesztési politikában Magyarországon – fókuszban a civil nonprofit szervezetek. *Civil Szemle*, 9, 1, 23–44. o.
- Rojstaczer, S. – Sterling, S. M. – Moore, N. J. (2001): Human Appropriation of Photosynthesis Products. *Science*, 294, 2549–2552. o.
- Röpke, I. (2004): The early history of modern ecological economics. *Ecological Economics*, 50, 3–4, 293–314. o.
- Röpke, I. (2005): Trends in the development of ecological economics from the late 1980s to the early 2000s. *Ecological Economics*, 55, 2, 262–290. o.
- Ropolyi L. (2004): Technika és etika. In Fekete L. (szerk.): *Kortárs etika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 245–292. o.
- Rothman, D. S. (1998): Environmental Kuznets curves—real progress or passing the buck? A case for consumption-based approaches. *Ecological Economics*, 25, 177–194. o.
- Ruttan, V. W. (1997): Induced Innovation, Evolutionary Theory and Path Dependence: Sources of Technical Change. *The Economic Journal*, 107, 1520–1529. o.
- Schnaiberg, A. – Pellow, D.N. – Weinberg, A. (2002): The Treadmill of Production and the Environmental State. In Mol, A.P.J. – Buttel, H. (eds.): *The Environmental State Under Pressure.* Elsevier, Oxford, 15–32.

- Schot, J. (2001): Towards new forms of participatory technology development. *Technology Analysis and Strategic Management*, 13, 1, 39–52. o.
- Schuur, E. A. G. – McGuire, A. D. – Schadel, C. – Grosse, G. – Harden, J. W. – Hayes, D. J. – Hugelius, G. – Koven, C. D. – Kuhry, P. – Lawrence, D. M. – Natali, S. M. – Olefeldt, D. – Romanovsky, V. E. – Schaefer, K. – Turetsky, M. R. – Treat, C. C. – Vonk, J. E. (2015): Climate change and the permafrost carbon feedback. *Nature*, 520, 171–179. o.
- Schwartzman, D. (2012): A Critique of Degrowth and its Politics. *Capitalism Nature Socialism*, 23, 1, 119–125. o.
- Sen, A. K. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa Kiadó, Budapest.
- Seyfang, G. – Longhurst, N. (2013): Growing green money? Mapping community currencies for sustainable development. *Ecological Economics*, 86, 65–77. o.
- Slocum, N. (2003): *Participatory Methods Toolkit. A practitioner's manual*. King Baudouin Foundation and the Flemish Institute for Science and Technology Assessment (viWTA), United Nations University – Comparative Regional Integration Studies (UNU/CRIS).
- Smith, G. (2001): Taking Deliberation Seriously: Institutional Design and Green Politics. *Environmental Politics*, 10, 3, 72–93. o.
- Smith, L. – Brazini, L. – Chambers, D-A. – Jansen, R.V. – Romero, L. (2010): Between idealism and reality: Meeting the challenges of participatory action research. *Action Research*, 8, 4, 407–425. o.
- Solow, R. M. (1997): Reply. Georgescu-Roegen versus Solow / Stiglitz. *Ecological Economics*, 22, 267–269. o.
- Spash, C. L. (1999): The Development of Environmental Thinking in Economics. *Environmental Values*, 8, 413–435. o.
- Spash, C.L. – Carter, C. (2001): *Environmental valuation in Europe: findings from the concerted action. Environmental valuation in Europe, Policy Research Brief, vol. 11*. Cambridge Research for the Environment.
- Stern D. I. (1997): Limits to substitution and irreversibility in production and consumption: A neoclassical interpretation of ecological economics. *Ecological Economics*, 21, 197–215. o.
- Stern, D. I. 2004: The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 32, 8, 1419–1439. o.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. K – Fitoussi, J. (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, Internet: <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm>.
- Stiglitz, J. E. (1997): Reply. Georgescu-Roegen versus Solow / Stiglitz. *Ecological Economics*, 22, 269–270. o.
- Stirling, A. (2008): Opening up and closing down: power, participation and pluralism in the social appraisal of technology. *Science Technology and Human Values*, 33, 2, 262–294. o.
- Szántó R. (2012a): Társadalmi részvétel Magyarországon – Siker vagy kudarc? *Kovács*, 16, 1–4, 33–53. o.
- Szántó R. (2012b): Több szempontú részvételi döntések a fenntarthatósági értékelésekben. A legnépszerűbb módszerek összehasonlítása. *Közgazdasági Szemle*, 59, 12, 1336–1355. o.
- Szerényi, Zs. (2006): Environmental education at the Corvinus University of Budapest. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 8, 1, 59–63.

- Szigeti C. – Tóth G. – Szabó D. R. (2016): Can the Ecological Price Paid for Economic Growth be Cut? *Macrotheme Review: a Multidisciplinary Journal of Global Macro Trends*, 5, 3, 38–58. o.
- Szigeti C. – Tóth G. – Szabó D. R. (2017): Decoupling – shifts in ecological footprint intensity of nations in the last decade. *Ecological Indicators*, 72, 111–117. o.
- Szigeti C. – Tóth G. (2015): Csökkenthető-e a gazdasági növekedés környezeti ára? *Polgári Szemle*, 11, 4–6, 472–489. o.
- Szigeti C. (2016): *Az ökológiai lábnyom határai*. Typotex, Budapest.
- Szombati K. (2011): A részvétel problémája az akciókutatásban: A mezőcsáti fejlesztőmunka tanulságai. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 52–83. o.
- Takács-Sánta A. (2004): The major transitions in the history of human transformation of the biosphere. *Human Ecology Review*, 11, 51–66. o.
- Taylor, D. A. (2000): The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Constriction of Environmental Discourses. *American Behavioral Scientist*, 43, 508–580. o.
- The Jefferson Center (2004): *Citizens Jury Handbook*. Internet: http://www.rachel.org/files/document/Citizens_Jury_Handbook.pdf
- Tofteng, D. – Husted, M. (2011): Theatre and action research: How drama can empower action research processes in the field of unemployment. *Action Research*, 9, 1, 27–41. o.
- Tokic, D. (2012): The economic and financial dimensions of degrowth. *Ecological Economics*, 84, 49–56. o.
- Tóth G. – Szigeti C. – Harangozó G. – Szabó D. R. (2018): Ecological Footprint at the Micro-Scale-How It Can Save Costs: The Case of ENPRO. *Resources*, 7, 0045, 14 o.
- Tóth G. – Szigeti C. (2016a): The historical ecological footprint of mankind from 10,000BC to today. *International Journal of Arts and Sciences*, 8, 8, 195–210. o.
- Tóth G. – Szigeti C. (2016b): The historical ecological footprint: From over-population to over-consumption. *Ecological Indicators*, 60, 283–291. o.
- Tóth L. – Göncz B. (2009): Approaches and Experiences of Previous Deliberative Polling. In Lengyel Gy. (szerk.): *Deliberative Methods in Local Society Research. The Kaposvár Experiences*. Új Mandátum, Budapest, 21–28. o.
- Travers, R. – Pyne, J. – Bauer, G. – Munro, L. – Giambrone, B. – Hammond, R. – Scanlon, K. (2013): ‘Community control’ in CBPR: Challenges experienced and questions raised from the Trans PULSE project. *Action Research*, 11, 4, 403–422. o.
- Trott, C. D. (2019): Reshaping our world: Collaborating with children for community-based climate change action. *Action Research*, 17, 1, 42–62. o.
- Turner, R. K. (1999): Environmental and ecological economics perspectives. In van den Bergh (szerk.) *Handbook of Environmental and Resource Economics*, Edward Elgar, Northampton, Massachusetts, 1001–1033. o.
- Udvarhelyi, T. – Dósa, M. (szerk.) (2019): *A kutatás felszabadító ereje*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ugrin E. – Varga Cs. (2007): Részvételdemokrácia-kísérlet Abán, és szerepe a civil társadalomban. *Civil Szemle*, 4, 3–4. 28–43. o.
- Ugrin E. (2006): A részvételi demokrácia, mint az organikus államszervezés modellje. *Polgári Szemle*, 2, 3, Internet: <http://epa.oszk.hu/00800/00890/00013/article91.html>

- UNDP – UNEP – World Bank – World Resources Institute (2000): *People and Ecosystems – The Fraying Web of Life*. WRI, Washington, D.C.
- Valuch T. (2013): „Ne szólj szám...” A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon. *Metszetek*, 2, 2–3, 146–156. o.
- van den Bergh, J. C. J. M. (2011): Environment versus growth. A criticism of “degrowth” and a plea for “a-growth”. *Ecological Economics*, 70, 5, 881–890. o.
- van den Bergh, J. C. J. M. (2001): Ecological economics: themes, approaches, and differences with environmental economics. *Regional Environmental Change*, 2, 13–23. o.
- van der Meulen, E. (2011): Action research with sex workers: Dismantling barriers and building bridges. *Action Research*, 9, 4, 370–384. o.
- van Griethuysen, P. (2012): Bona diagnosis, bona curatio: How property economics clarifies the degrowth debate. *Ecological Economics*, 84, 262–269. o.
- Vári A. – Ferencz Z. – Bozsó B. (2011): Civilek és kutatók a fenntarthatóságért: egy nemzetközi akciókutatás tapasztalatai In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 120–139. o.
- Vatn, A. (2009): An institutional analysis of methods for environmental appraisal. *Ecological Economics*, 68, 2207–2215. o.
- Vatn, A. (2006): *Institutions*. ISEE Internet Encyclopedia of Ecological Economics.
- Venkatachalam, L. (2007): Environmental economics and ecological economics: Where they can converge? *Ecological Economics*, 61, 2–3, 550–558. o.
- Vicsek L. M. (2004): A fókuszcsoporthoz vizsgálat kimenetelét befolyásoló tényezők. In Letenyei L. (szerk.): *Településkutatás: A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest. 477–498. o.
- Vicsek L. M. (2006): *Fókuszcsoporthoz. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vida G. (2001): *Helyünk a bioszférában*. Typotex, Budapest.
- Vitousek, P. M. – Mooney, H. A. – Lubchenco, J. – Melillo, J. M. (1997): Human Domination of Earth's Ecosystems. *Science*, 277, 494–499. o.
- Wackernagel, M. – Rees, W. (1996): *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. New Society Publishers, Gabriola Island.
- Wang, C. C. – Burris, M. A. (1997): Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment. *Health Education and Behavior*, 24, 3, 369–387. o.
- Webler, T. – Renn, O. (1995) A Brief Primer on Participation: Philosophy and Practice. In Renn, O. – Webler, T. – Wiedemann, P. (szerk.): *Fairness and Competence in Citizen Participation. Evaluating Models for Environmental Discourse*: Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 17–33. o.
- Witt, U. (2003): Economic Policy Making in an Evolutionary Perspective. *Journal of Evolutionary Economics*, 13, 77–94. o.
- Woodruff, D. S. (2001): Declines of biomes and biotas and the future of evolution. *PNAS*, 98, 10, 5471–5476. o.
- WWF (2004): *Living Planet Report*. WWF – World Wide Fund For Nature, Gland.
- WWF (2006): *Living Planet Report*. WWF – World Wide Fund For Nature, Gland.
- York, R. 2006: Ecological Paradoxes: William Stanley Jevons and the Paperless Office. *Human Ecology Review*, 13, 2, 143–147. o.

- Zilahy, Gy. – Huisingh, D. (2009): The roles of academia in Regional Sustainability Initiatives. *Journal of Cleaner Production*, 17, 12, 1057–1066. o.
- Zilahy, Gy. – Huisingh, D. – Melanen, M. – Phillips, V.D. – Sheffy, J. (2009): Roles of academia in regional sustainability initiatives: outreach for a more sustainable future. *Journal of Cleaner Production*, 17, 12, 1053–1056. o.
- Zilahy, Gy. (2004): Organisational factors determining the implementation of cleaner production measures in the corporate sector. *Journal of Cleaner Production*, 12, 4, 311–319. o.
- Zsóka, Á. – Szerényi, Zs. – Széchy, A. – Kocsis, T. (2013): Greening due to environmental education? Environmental knowledge, attitudes, consumer behavior and everyday pro-environmental activities of Hungarian high school and university students. *Journal of Cleaner Production*, 48, 126–138. o.
- Zsolnai L. (2001): *Ökológia, gazdaság, etika*. Helikon, Budapest.

Interenetes források, honlapok:

- <http://kovasz.uni-corvinus.hu/>
- <http://www.euroecolecon.org/12th-international-conference-of-the-european-society-for-ecological-economics/>
- <http://www.euroecolecon.org/esee-2013-ecological-economics-and-institutional-dynamics/>
- <http://www.euroecolecon.org/european-society-for-ecological-economics-2015-transformations/>
- <http://www.termeszetvedelem.hu/okoszisztéma-szolgáltatások-fejlesztési-elem>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Hetch_Hetchy
- <https://jefferson-center.org/>
- <https://journals.sagepub.com/home/arj>
- <https://www.degrowth.info/en/2019/04/manchester-will-host-the-next-international-degrowth-conference-in-2020/>
- <https://www.essrg.hu/en/>
- <http://kovasz.uni-corvinus.hu/>
- <http://www.kozeletiskolaja.hu/>

Kiadja a

JATE
Press

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.

www.jatepress.hu

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő

Méret: B/5, munkaszám: , . /202+.